ڕێگەی دوور و سەخت و قاقڕی وەرگێڕان

وتووێژی تایبەتی حەوتەنامەی سیروان لەگەڵ وەرگێڕی بوواری فەلسەفە، سەعید کاکی

کاوان محەمەدپوور|

هەر وەک خۆی ڕایەک لە دانیشتنێکدا باسی کرد، "وەختێ بۆ یەکەم جار چاوم بە (مێژووی فەلسەفەی ڕاتلێج) کەوت، بەڕاست لێی تۆقیم!!"، ئەم تۆقان و ترسەی سەعید کاکی ڕەنگە لە نەستی بەکۆمەڵی(ناخودگاە جمعی) نووسەر و وەرگێڕی کوردەوە سەرچاوە بگرێت. واتە تۆقان و دڵەڕاوکە لە ڕێگەیەکی "دوور و سەخت و قاقڕ" بەناوی وەرگێڕانی کوردی. ڕەنگە هیچکەس نکۆڵی لەوە نەکا کە وەرگێڕانی- ئەویش وەگێڕانی دەقی فەلسەفی بۆ کوردی- کارێکی لە ڕادەبەدەر دژوارە، نەبوونی بنکە و داموودەزگای شیاو، نەبوونی
پشتیوانی زانستی و پێگەیەک و پێوەرێک بۆ وەرگێڕ کە پشتی پێو□ ب□ستێ تەنیا سووچێ لەم ڕێگە دژوارەیە.

سەعید کاکی ئەم ڕێگەیەی تا ڕادەیەک برێوە و بە وتەی خۆی وەک (مارکۆپۆلۆ) ئەم سەراوسەری کۆماری جیهانی فەلسەفەی بە چەندین ساڵ پێواوە، لە گەڕانەوەشدا گرینگترین سەرچاوەی مێژووی فەلسەفەی بە دیاری هێناوە، یان باشترە بڵێن، ئەم سەفەرەی بەزمانی کوردی بۆ ئێمە گێڕاوەتەوە، بەڵام نە لە زمانی خۆیەوە بەڵکوو لە زمانی فەیلەسووفە جیهانییەکانەوە، واتە بە کوردی پێمان دەڵێت: فەیلەسووفە جیهانییەکان چۆن باس لە فەلسەفە و چەمکەکانی دەکەن. ئەم گێڕانەوە و وەرگێڕانەی سەعید کاکی لانیکەم کەمێ لە دڵەڕاوکەی دۆخەکە کەم دەکاتەوە و ئێمە دەتوانین بڵێن سەرچاوەیەکی سەرەکیمان بە کوردی لە فەلسەفەی جیهانی هەیە و پێی دڵخۆش بین و بیکەینە پێگەیەک بۆ نووسین و وەرگێڕانەکانی‌تر، پێوەرێک بۆ ئەندێشە و بەرنامەکانی دواتر و هەوڵ بدەین پرسیاری‌تر لە پێناو بەرسازەکردنی جیهانێکی نوێ لە کۆمەڵگای کوردیدا بدۆزینەوە.

سەعید کاکی خەڵکی یەکێ لە گوندە خۆشەکانی شاری (سەقز)ە و ماستەری فەلسەفەی هەیە. چەند ساڵ وەک مامۆستای فەلسەفە لە زانکۆکانی هەرێمی کوردستان بووە و جگە لە وەرگێڕانی دە بەرگی (مێژووی

فەلسەفەی ڕاتلێج)، چەند وەرگێڕانی‌تری لەسەر ئێمانۆیل کانت، فەلسەفەی ئەخلاق و هەروەها فەلسەفەی هاوچەرخ هەیە. یەکێ لە تایبەتمەندییەکانی سەعید کاکی ماندوونەناسی و بەردەوام بوونییەتی، ئەوەندە "ماندوونەناس" کە ئەگەر لە نزیکەوە بیناسی یان بۆت باس کا چۆن کار دەکا، سەرت سووڕ دەمێنێت!، بەڵام هەرکەزانی تووشی سەرسووڕمان بوویت، خێرا بە قسەیەکی نەستەق و بەدەم پێکەنینەوە، تێتدەگەیەنێ: "لە ڕاستیدا کار کردن وەها یە و ئێمە لەبیرمان چۆتەوە کەواتە سەرسووڕمانی ناوێت". بۆ ئاشنایی زیاتر لەگەڵ دۆخی گشتی وەرگێڕانی دەقی فەلسەفی بۆ کوردی و هەروەها وەرگێڕانەکانی بەرێزیان، وتووێژێکمان لە حەوتەنامەی سیروان لەگەڵ ئەم وەرگێڕە ساز کردوە کە دەتوانن لە درێژەدا بیخوێنەوە.

***مێژوو و ڕەوتی وەرگێڕان بۆ کوردی وەک زۆربەی چەمکە ڕۆشنبیرییەکانی کورد، لەسەر خان و سەقامێکی تایبەت نەبووە، واتە خۆی وەرگێڕ بە هەوڵ و تێکۆشانی تاکەکەسی و، بە پشت بەستن بە توانستەکانی تاکییەوە، کاری وەرگێڕانی کردووە. بەڕای بەڕێزتان هۆی نەبوونی وەها ڕەوتێکی سەقامگیر و بەردەوام لەناو کورد-دا دەگەڕێتەوە سەر چی؟**

کۆمهڵێك هۆکاری هەیە، نەبوونی زانکۆ و ناوەندی ئاکادیمیکی و بەگشتی نەبوونی زانستە مرۆییەکانە. هێندە بەهای پێنادرێت. وەرگێڕان بۆیە بووە بە ئیشێکی تاکەکەسی زۆربەی لقەکانی زانستە مرۆییەکان بوونیان نییە تا خوێندکاری فەلسەفە یان بوارەکانی دیکە پەروەردە بکات. لە وڵاتانی ئێمە هێشتا زانستە مرۆییەکان لە دایك نەبووە، زانکۆش ناوەندێك نییە مەعریفە بەرهەم بهێنێت، سەیرێکی زانکۆی کەمبریج و ئۆکسفۆڕد و زانکۆکانی دیکە بکە جگە لەوەی زۆربەی لقەکانی زانستە مرۆییەکانیان هەیە، بۆ خۆشیان دامودەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەیان هەیە و بە بەردەوامی کاری لێکۆڵینەوە دەکرێت.

بۆیە زانکۆ و ناوەندی بڵاوکردنەوە و سیمینار و گۆڤاری زانستی بەهێزیان هەیە، تەمەنی هەندێك لە گۆڤارەکان سەدساڵی تێپەڕاندووە! لایەنێکی دیکەش ئازادییە، زانستە مرۆییەکان پێویستی بە کۆمەڵگەیەکی کراوە هەیە، بۆ ئەوەی مرۆڤەکان سەربەستانە بیر بکەنەوە. بۆنموونە سەدەی هەژدە بەم دروشمەوە دەستیپێکرد و ئێستەش وتەیەکی مەزنە کەسێکی وەکوو کانت وتبووی (بوێرە بیر بکەوە). هەر بۆیە لە نەبوونی ئەم گرفتانەیە وەرگێڕان دەبێ بە کاری تاکەکەسی و

هەوڵی تاکەکەسی. تەنانەت ناوەندی وەها بەهێزیش نییە وەرگێڕ پەروەردە بکات.

***ئەگەر ئاوڕێک لەم مێژووە پچڕپچڕە بدەینەوە، یەکەم ئەزموونەکانی وەرگێڕانی دەقی فەلسەفی بۆ کوردی دەگاتەوە کەی و زیاتر لەسەر چ پاژێکی فەلسەفە وەستاوە؟**

کورد لە بواری وەرگێڕانی دەقی فەلسەفی، ئەزموونێکی ئەوتۆی نەبووە، چل ساڵ تێناپەڕێنێت. لە حەفتاکانی زاینی د.حەمید عەزیز مێژووی فەلسەفەی لە زمانی ئەڵمانییەوە کردبوو بە کوردی و چەند تێکستێکی فەلسەفی کانتی کردووەتەوە بە کوردی. لەم دواییاندا د.محەمەد کەماڵ دەستی دایە وەرگێڕانی زۆربەی دەقە فەلسەفییەکان بە زمانی کوردی. بەڵام کورد ئەزموونێکی کرچوکاڵی لە بواری وەرگێڕانی دەقە فەلسەفییەکان بۆ زمانی کوردی هەیە.

لە لایەکیتریشەوە کۆمەڵێك دەق کراوە بە کوردی وەکوو میتافیزیکی ئەرستۆ، کۆماری ئەفلاتوون، یان کۆبەرهەمەکانی ئەفلاتوون لە لایەن ئاوات ئەحمەد سوڵتان لە ئینگلیزییەوە کراوە. بوون و کاتی هایدیگەر، بوون و نەبووی سارتەر، فینۆمینۆلۆجی ڕۆحی هێگڵ، ڕەخنەی عەقڵی پەتی و کردەکی کانت لە ئەڵمانییەوە لە لایەن سۆران حەمە. ڕەوشتی سپینۆزا لە ئەڵمانییەوە لە لایەن شاهۆ عوسمان...... جگە لەوانەش، حەمید عەزیز کۆمەڵێ کاری لە زمانی ئەڵمانییەوە کردوو بە کوردی. هەندێك کاریش لە زمانی یۆنانییەوە کراوە بە کوردی و جگە لەمانەش لەزمانی فەڕەنسییەوە کار کراوە، دەلۆز و فۆکۆ کاریان کراوە بە کوردی. لە زمانی عەرەبییەوە بە لێشاو مێژووی فەلسەفە و سەرچاوەی عەرەبی لە بواری فەلسەفە لەم (١٥) ساڵەدا لە هەرێمی کوردستان کراون بە کوردی. لە بواری فیزیا و زیندەوەرناسی و ڕۆمانە گەورەکانی دونیا کاری نایاب زۆر کراون بە کوردی، بەهۆی ئەوەی لە هەرێمی کوردستان سانسۆر لەسەر کتێب نییە، وەرگێڕ و نووسەر ئازادن لە نووسین و وەرگێڕانەکانیان.

***ڕەنگە یەکێك لە باسە هەرە سەرکییەکانی وەرگێڕانی فەلسەفە بۆ کوردی، باس لە توانا و توانستی زمانی کوردی بێت. هەر وەک دەزانن بە گشتی دوو بووچوونمان لەم بارەوە هەیە، دەستەیەک دەڵێن فەلسەفە- بە تایبەت لە پاژە مەدەنییەکەی- ئەستەم و دژوارە بۆ کوردی بنووسرێت یان وەرگێڕدرێتەوە، (لەم دەستەیە هەمانە دەڵێت دژوار نییە بەڵکوو هەر ناکرێت)، دووەم دەستە، بە پاڵپشتی زاراوگەل و بن زاراوەکانی کوردی بە پێچەوانەوە بیر دەکەنەوە و دەڵێن بەکار کردنی**

بەردەوام لەسەر ئەم زمانە وەها كارێك دەرێت. ئێوە خۆتان ئەم باسە چۆن تاوتوێ دەكەن؟

لە وەڵامی ئەم پرسیارە باشتر وایە لە ئەزموونی گەلانی دیکە کەڵکوەربگرین. سەردەمانێك ئەورووپییەکان بە زمانی لاتینی و فەڕەنسی دەیاننووسی، ئاڵمانییەکان بە عەیبەیان دەزانی بەزمانی خۆیان بنووسن. بەڵام ئەوەی کە زمانی کوردی توانای وەرگێڕانی دەقە فەلسەفییەکانی نییە، زیاتر خۆ دەربازکردن لە بەرپرسیارییە لە ئاستی زمانی کوردی. تەمەڵی و خۆ دزینەوە لە کاری وەرگێڕان وەهای کردووە بڵێن زمانی کوردی توانای نییە. زمان دەسکردی مرۆڤە، زمانی ڕەها و کامڵ بوونی نییە.
زمان بە بیرکردنەوەی بەردەوام گەشە دەکات. زمانێك کە جگە لە هەندێك شێعر و حەقایەت تێنەپەڕیوە و لە بازنەیەکی داخراو بە بێ داهێنان دەسووڕێتەوە، چۆن دەتوانێ خاوەنی داهێنان بێت. زمانی کوردی دەتوانێ لە پتانسییەلەكەی خۆی کەڵکوەربگرێت. زمانی کوردی بە هۆی ئەوەی کە بن زاراوەی زۆرە، گەر لە سۆرانیدا کەمی بێنیت، دەتوانێ لە کرمانجی ژوور و خوارو کەڵک وەربگرێت. وەرگێڕان جگە لەوەی کە پێویستی بە باکگراوەندی زانستی هەیە، ئەزموونی بەردەوامیشە. هەندێك چەمك و دەستە وشە هەیە لە زمانەکانی دیکە، ئەزموونی ئەوانە و تایبەت بەوانە، زۆر جار وەرگێڕ ناتوانێ وشە بە وەشە بیگوازێتەوە، پێویستە بە بێ دەسکاری بیگوازێنەوە ناو زمانی خۆمان و دواتر شەرحی بکەین، بەمە دەوترێت قەرزکردنی وشە لە زمانی یەکەم بۆ زمانی مەبەست. زۆر جاریش دەکرێ بە شێوەی تێگەیشتنی وەرگێڕان بکەین. لێرەدا وەرگێڕ زیاتر لە گەشتیارێك دەچێت کە دەیەوێ دوو کولتووری نامۆ لە یەکتر، پێکەوە بناسێنێت. هاوشێوەی مارک□ پۆلۆیە!.

***ئەو باسە بە ئێمە دەڵێت وەرگێڕان یەکێك لە گرینگترین باسەکانە بۆ تێکەڵ بوون لەگەڵ پرسیارگەلی جیهانی، بەڵام بەتەنیا وەرگێڕان ناتوانێ شوێنگەی ئێمە (وەکوو کورد) لە ئەندێشەی جیهانیدا دیاری بکا. بەڕای ئێوە چۆن دەتوانین ئەم ئەندێش□ی□ ل□ لایەن وەرگێڕانەوە بۆ ئێمە دێت، لەگەڵ کەلتوور و فەرھەنگی ڕۆشنبیریمان ڕێکی خەین و لانیکەم لە هەوڵی دەرکەوتێکی نوێ بۆ خۆمان بین؟ دەرکەوتەیەك کە گشت پاژەکانی زانستە مرۆییەکان بگرێتەوە؟ واتا پێویستمان بەچی هەیە تا سیاسەت و فەلسەفە و ماف و زانست و پرسیاری نوێ بەرھەم بێنین؟**

پرسیارەکە بڕێك ئاڵۆزە، من لە چەمکی ئەندێشەی جیهانی تێناگەم!

وەرگێڕ یان نووسەر پێویست بەوە ناکات بیر لە ئەندێشەی جیهانی بکاتەوە.
زۆربەی دەقە زانستییەکانی دونیا بە ئینگلیزی دەنووسرێت، باشتر وایە کورد هەوڵی ئەوە بدات سەد ساڵ کاری وەرگێڕان بکات، بۆ دەوڵەمەندکردنی مەعریفەی خۆی بەزمانی ئینگلیزیش بنووسێت. بە هۆی فرەلایەنی پرسیارێکی، وەڵامدانەوەشی بۆ چێوپێی گەلێك زەحمەتە. بە لۆجیکی شیکاری پرسیارەکە لێك بدەینەوە پرسیاری یەکەم لەگەڵ پرسیاری کۆتایی یەکناگرێتەوە. ئێمە دەبێ تا ئەو جێگەی دەکرێت وەرگێڕان و نووسەرانێك پەروەردە بکەین، زۆربەی زمانە زیندووەکانی دونیا فێر بکرێن و بە نووسین و وەرگێڕان زمانەکەی خۆیان دەوڵەمەند بکەن. ئەم کارە کاتبەرە. زۆربەی ئەم کارانە لە ڕێگەی ناوەندی ئاکادیمیکی زانستییەوە دەکرێت، بتوانێ لەگەڵ زانکۆ گەورەکانی دونیا پەیوەندی ساز بکات و بتوانێ لە ئەزموونی ئەوان کەڵکوەربگرێت. لە بواری زانست و سیاسەت و فەلسەفە و ئەدەبیات و...... ئەرووپییەکان ئەزموونێکی (٢٥٠٠) ساڵەیان هەیە و زیاتر لە چەندین زمانی زانستییان هەیە. بەڵام ئێمە ئەو ئەزموونەمان نییە، سەدان ساڵی دەوێ! هەمووی ئەمانە بە سیستەم دەکرێت و بە هەوڵی تاکە کەسی ناکرێت!.

***با بێینە سەر ئەزموونەکانی بەڕێزتان لەسەر وەرگێڕان، ئەوە جیا لەکاری بەنرخی (مێژووی فەلسەفەی ئاتلێج) و چەند کتێبی تر، لە هەوڵی تەرجەمەی (مێژووی فەلسەفە)ی کاپلستۆن بوون، ئەوەندەی بیرم بێت، چەند بەرگیشتان لێ تەرجەمە کردووە. کاپلستۆن جیا لە فەیلەسووف، قەشەیەکی کاتۆلیک بووە و بە گوێرەی کارناسان ڕواڵەتی ئاینی بەسەر ناوەرۆکی کتێبەکەیەوە دیارە، بەڵام (مێژووی فەلسەفەی ئاتلێج) وەها نییە. ئایا بۆ وەرگێڕانی کوردی وەهای بەناچن کە کارەکەی کاپلستۆن سانا و ساکارتر بێت؟ ئەگەر دەکرێ جیاوازی وەرگێڕانی ئەم دووانەمان بۆ باس بکەن.**

ئەم پرسیارە ڕێك پەیوەندی بە کارەکەی منەوە هەیە و وەکوو پرسیاری پێشوو نییە، کاری تیمێکی شارەزایە وەڵامی ئەوەی پێشوو بدەنەوە!.
کاتێك بکالریۆس(لیسانس) بووم عاشقی مێژووی فەلسەفە بووم، لام وابوو مێژوو بۆ ئێمە و بەتایبەتی مێژووی فەلسەفە ڕێگەیەکە بۆ دەسپێکی بیرکردنەوە و ناساندنی مێشکە گەورەکانی مێژوو، ئەوەی کە بە چ شێوازێك بیریانکردووەتەوە و کولتوورسازبوون و کۆمەڵگایەکی عەقڵانییان ساز کردووە. مێژووی فەلسەفە چۆنیەتی پرسیارەکان و کێشەی فەیلەسووفەکانمان بۆ ڕوون دەکاتەوە و پرسیارمان بۆ ساز

دەکات. بۆچی ئێمە بیرمان نەکردۆتەوە؟ کێشەکانی ئێمە چییە؟. من بەم شێوەیە مێژووی فەلسەفەم خوێندووەتەوە. مێژووی فەلسەفەکان زۆر و زەوەندەن و هەرکامیان تایبەتمەندی خۆیان هەیە، لە بیرمان نەچێ مێژووی فەلسەفە لقێك لە فەلسەفەیە و زۆربەی وڵاتانی دونیا فەلسەفەکەیان بە هێز دەخوێنرێت.
لە پێشدا (مێژووی فەلسەفە)ی ڕاسل-م خوێندەوە، کتێبێکی زمانێکی سادە و خۆشی هەیە، بەڵام زۆر زانستی نییە، هۆکارەکەش ئەوەیە ڕاسل زۆر کەسی بە فەیلەسووف نەزانیوە و داوەرییەکی باشی نەکردووە. چونکە ڕاسل سەربە ئەتۆمیزمی لۆجیکییە، وەکوو لقێك لە فەلسەفەی شیکاری، ئەو کەسانی وەک شۆپنهاوەر و هایدیگەری بە فەیلەسووف نەزانیوە! دواتر (مێژووی فەلسەفە)ی مستەفا مەلەکیان-م خوێندەوە، ئەویش زۆر زانستی نەبوو، تەنیا لاپەڕەیەکی لەسەر هیگڵ نووسیبوو!!، هەڵبەت بۆ سەرچاوەناسی و شیکردنەوەی هەندێك فەیلەسووف باش بوو، بەڵام بە گشتی ئاستی نزمە. دواتر (مێژووی فەلسەفە)ی ئیمیل برەیە-م خوێندەوە، مێژووی فەلسەفەیەکی فەڕەنسەییە و زۆر بە باشی نووسراوە و بە پێی سەدە نووسراوە و دوو بەرگی فەلسەفەی یۆنانە، بەرگێکی سەدەی ناوەڕاستە و سەدەی ١٧ و ١٨ و ١٩ و ٢٠ لە لایەن کەسانی زۆر پسپۆڕ کراوە بە فارسی. خوێنەر دەتوانێ سوودی لێ وەربگرێت. برەییە(Émile Bréhier) بۆ خۆی فەیلەسووف بووە و مێژووی فەلسەفەیەکی زانستی نووسیوە. لە دونیای ئینگلیزی زمان مێژووی فەلسەفە بە شێوازی جۆربەجۆر نووسراون.

مێژووی فەلسەفەی سەدەی بیستەم یان مێژووی فەلسەفەی نوێ…، بەڵام لە ناو مێژوو فەلسەفەکان ئەوەی ناوبانگی دەرکردەوە (مێژووی فەلسەفە)ی فریدریك کاپلستۆنە لە (١١) بەرگدا کۆکراوەتەوە. کاپلستۆن لە لایەن کڵێساوە ڕادەسپێردرێت مێژوویەك بنووسێت بۆ ئەوەی قشەکان ئاگایان لە زانست و مەعریفەی سەردەمی خۆیان بێت و لە مەعریفە دوور نەکەونەوە. ئەم مێژووە لە ئێراندا، لە نۆ بەرگدا بڵاو کراوەتەوە. بەرگی (١٠) زۆر دەمێکە کراوە بە فارسی و لە بازاڕدا نەماوە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوە وایان دەزانی هەر ئەم نۆ بەرگەیە!.

من لە وەختی خۆیدا ئەو دەبەرگەم هەموو ساڵێك جارێك دەخوێندەوە هەندێك لە بەرگەکانم لەگەڵ ئینگلیزییەکەی بەراورد دەکرد. کەسانی شارەزا وەریانگێڕاوەتەوە. بیست ساڵی پێچوو کراوە بە فارسی!، تایبەتمەندی ئەوەیە، چڕوپڕتر لە برەییە و مێژووەکانی دیکە نووسراوە و دیارە کاپلستۆن زانیاری قووڵی لەسەر مێژووی فەلسەفە

بووە. گەر سەرنجی بدەیت دەزانی کاپلستۆن بەرگێکی بۆ یۆنان تەرخانکردووە! بەڵام دوو بەرگی لەسەر سەدەی ناوەڕاست نووسیوە، ئەمەی فەلسەفە نییە و لاهووتە[تیۆلۆجییە].
بەرگی (٤، ٥، ٦، ٨) زۆر بە باشی نووسراوە و قووڵ نووسیویەتی، بەشی (کانت)ەکەی تایبەت نووووسیوە و سەرچاوە ناسییەکی بە پێزی هەیە و دیارە زۆری پێوەی ماندوو بووە. بەڵام بەرگەکانی دیکەی هێندە بە چڕوپڕی نەنووسیوە، فەلسەفەی ئاڵمان و یۆنان و فەلسەفەی هاوچەرخەکەی چڕوپڕ نین. لە بەرگی (٨) بێرتراند ڕەسڵی بە باشی لێکداوەتەوە و ڕاسڵ خۆی دانیپێدا ناوە.

من دوای چەندین جار خوێندنەوەی ئەم مێژووانە سەرنجی تێبینییەکانم دەدا، ئەوانەی ڕەخنەگر بوون یان ئەوەی دواتر کاپلستۆن خۆی باسی دەکات. لە پێشەکی بەرگی یەک (فەلسەفەی یۆنان و ڕۆم) کاپلستۆن دەڵێ، "نووسەر دەبێت بۆ نووسینی فەلسەفە بیروبۆچوونی خۆشی دەرببڕێت"، بۆیە پرسیارەکان لەم مێژووی فەلسەفانەدا، پرسیاری فەلسەفی نین، زیاتر پرسیاری کەسێکی ئایینیە!. زیاتر کەڵکەڵە و دڵەڕاوکێی خۆیەتی وەکوو قشەیەك نەك فەیلەسووفێك، بۆیە پرسیارە ئایینەکانی ئەو سێبەر بەسەر پرسیارە فەلسەفییەکان دەکێشێت و زۆرجار لە تەوەرە فەلسەفییەکان دەرباز دەبێت و دەق بە لاڕێدا دەبات. دواتر کاپلستۆن دان بەم هەڵەیەی خۆی دەنێت و دەڵێ "نووسەر نابێ بۆچوونی خۆی لە نووسراوەکاندا بەکار بێنێت".
جگە لەم مێژووانە، کۆمەڵێك مێژووی فەلسەفەی دیکە هەیە کە بەشێوازی بابەتی نووسراون، واتە لە بابەتەکانەوە دەچنە ناو مێژووی فەلسەفە، یەکێکیان (مێژووی فەلسەفە)ی کەمبریجە، کە زۆر تایبەتە. مەبەست لە بابەتی ئەوەیە، فەلسەفەی یۆنانیان بەم شێوەیە نووسراوە، ئاکار، لۆجیك، سیاسەت، هونەر، تیۆریناسین، میتافیزیك لە یۆنان و بەم شێوەیە سەدەکانی دیکەیان لێکداوەتەوە و مێژووی فەلسەفە لە نووسینی ئانتۆنی کێنی بە شێوەی مێژووی فەلسەفەی کەمبریج نووسراوە، بابەت پێوەرە و فەیلەسووف پێوەر نییە.

بینەوە سەر مێژووی فەلسەفەی کاپلستۆن! کاتێك دەستم دایە مێژووی فەلسەفەکە بڕیار بوو وەکوو گرێبەستێك لە لایەن زانکۆی سەلاحەدین(هەولێر) وەریبگێڕمەوە و بۆ ئەمەش مامۆستا (ڕێبوار سیوەیلی) دەسپێشخەر بوو، لە ڕاستیدا پێشنیارەکە لە لایەن ئەوەوە بوو. بەڵام هەندێك لە مامۆستاکان پشتگیرییان نەکرد!. لەو ماوەیەدا سەرقاڵی وانە وتنەوە بووم، سەرچاوەکانم زۆربەیان خوێندبوو و دەمزانی کامە سەرچاوە بۆ وەرگێڕان باشە. مێژووی

فەلسەفەی ڕاتلێج لەو کاتەدا دوو بەرگی لە لایەن دەزگای چشمە کرابوو بە فارسی. دواتر دەزگای حیکمەت دەستیانکرد بە وەرگێڕانی. من هەر دوو وەرگێڕانەکانم هەبوو و تەنانەت سەرچاوە ئینگلیزییەکەشی لەبەردەستدا بوو. کاتێك بەرگی (١٠)ی ڕاتلێج کرا بە فارسی خوێندمەوە و بە باشم زانی بیکەمەوە بە کوردی.

تایبەتمەندی ئەم مێژووانە بە بەراورد لەگەڵ مێژووەکانی دیکە ئەوە بوو لە ساڵی (١٩٨٠) دەسکرابوو بە نووسینی و بە شێوەی تیمی کاری لەسەر کرابوو. دووبەرگی لەسەر فەلسەفەی یۆنان بوو و هەر بەرگێکی لانیکەم لەلایەن دە کەسایەتی شارەزا و و پسپۆڕی یۆنانی نووسراوە و نووسراوەکان لە لایەن دوو ئیدیتۆری سەرەکی زنجیرەکە هەڵەچنی کراوە و هەرکامیان بۆ خۆیان فەیلەسووفن و خاوەن کۆمەڵێك بەرهەمی فەلسەفی نایابن، ئەو دوو ئیدیتۆرە، (شانکەر) فەیلەسووفی زانست و (پارکینسۆن) پسپۆڕی فەلسەفەی سپینۆزا و نووسەری ئینسکلۆپیدیای فەلسەفەیە. ئەم نووسراوانە لە کۆتایدا لە لایەن هەڵەچنی سەرەکی و بەناویی ئەو پێشەکی بۆ نووسراوە.

هەڵەچنی سەرەکی بەرگی یەکەم (سی.سی تایلۆر)، پڕۆفیسۆری خانەنشینی فەلسەفەی یۆنان لە ئۆکسفۆردە. جگە لەوەش پێشەکی بۆ هەموو بەرگەکان نووسراوە و بە پێچەوانەی مێژووەکانی دیکە بۆ هەر بەرگێك کرۆنۆلۆجی دانراوە و هەموو ڕووداوەکانی ئەو سەدەیە بۆ کورتی تۆمارکراوە!. جگە لەوەش بۆ هەموو بەرگەکان فەرهەنگێکی شیکارانەی فەلسەفی دانراوە. شێوازی نووسینەکانیش وەهایە هەر نووسەرێك لە ناو دەقەکانی یۆنان بە لێکدانەوە لە بۆچوونی فەیلەسووفەکان، بۆچوونە فەلسەفییەکانی لەگەڵ ئەم سەردەمە بەراورد کردووە. خوێنەر تێدەگەیەنێ فەلسەفەی ئەفلاتوون، ئەرستۆ، کانت، هیۆم، هایدیگەر. چی دەڵێین و پرسیارە فەلسەفییەکانینا چی بووە، کامە شوێن لەم فەلسەفانە کۆن و کامە نوێیە و کامە پرسیاری فەلسەفی ماوەی بەسەرچووە. ئەم مێژووانە لە چێشنی خۆیاندا بێوێنەن و لە ماوەی چوار ساڵدا هێنامەوە سەر زمانی کوردی.

مێژووی فەلسەفەی کاپلستۆن بۆ خوێندکارێکی ساڵی یەکەمی فەلسەفە باشە، بەڵام ڕاتلێج جگە لەوەی کە نوێیە، زۆربەی فێرگە و ڕێبازەکانی سەدەی بیستەمی بە چڕوپڕی لێکداوەتەوە کە لە سەردەمی کاپلستۆن ناو نەبوون. لە دوای کاپلستۆن فەلسەفە گۆڕانکارییەکی قووڵی بەسەردا هاتووە و بابەتەکانیش گۆڕدراون و تەنانەت لێکۆڵینەوەی باشتریشی لەسەر کراوە. دووبەرگی ڕاتلێج لەسەر یۆنانە، بەرگێکی سەدەی ناوەڕاستە، بەرگێکی عەقڵخوازی سەدەی

حەقدەیە، بەرگێکی فەلسەفەی ئەزموونی و ڕۆشنگەرییە. بەرگی ئایدیالیزمیی ئاڵمانییەکەی زۆر تایبەتە و زانستیتر لە بەرگی (٧) کاپلستۆن نووسراوە. بەرگی حەوتەمی ڕاتلێج سەدەی نۆزدەی باشتر لێکداوەتەوە. لە نایابترین بەرگەکانی واتە بەرگی (٨) فەلسەفەی قاڕەیی، لە دونیای ئینگلیزی زماندا بێوێنەیە. بەرگی (٩) و (١٠) هەموو فەیلەسووف و ڕێبازەکانی سەدەی بیستەمی لێکداوەتەوە. لەم زنجیرەیەدا سێ بەرگ بۆ فەلسەفەی هاوچەرخ تەرخانکراوە، بەڵام کاپلستۆن بەرگێکە. تایبەتمەندی مێژووی فەلسەفەی ڕاتلج لەوەدایە، بۆ هەر بەرگێك بەشێك بۆ زانست تەرخانکراوە، وردتر و قووڵتر و زانستییانەتر لە مێژووەکانی دیکە نووسراوە.

- **بەڕاستی کارێکی قورس و بەهێزە، دیارە وەرگێڕانی وەها کارێک بۆ کوردی دژواری و شێوەنێخوونی تایبەتی دەوێت!. لە وەرگێڕانی مێژووی فەلسەفەی ڕاتلێج، خۆتان وشەکانتان بۆ کوردی دادەڕژت یان لە وەرگێڕانەکانیتریش کەڵکتان گرتوە؟ زیاتر مەبەستم چۆنییەتی پرۆسەی وەرگێڕان لای بەڕێزتانە.**

من لە کاردا بە تەواوەتی پڕاگماتیستم، بەردەوام کار دەکەم، هەست دەکەم بۆ مردن کات زۆر! ئەزموونی وانە وتنەم بوو و دەقە وەرگێڕاوەکانم دەخوێندەوە و جگە لەوەش حەمید عەزیز و محەمەد کەماڵ و کەسانی دیکەش کاری فەلسەفییان بوو و وەکوو سەرچاوە بەکارم دەهێنا و پشتم بەستبوو بەوان و لە زۆر شوێنیشدا خۆم وشەم داتاشیوە.

وەرگێڕ بەردوام وشەی نوێ دێنێتە ناو زمان و ئەوە شتێکی ئاساییە. وەرگێڕانی من بەم شێوازە بوو، جگە لە ئەزموونی مامۆستایەتی و هەروەها خوێندنەوەی بەردەوام لە بوواری فەلسەفەدا، بۆ وەگێڕانی ئەم کارە، دەقی وەرگێڕدراوی فارسی دەزگای (حکمت) و (چشمە)م لەبەردەستدا بوو و سەرچاوە ئینگلیزییەکەشم بەکارهێناوە. هەر بەرگێکم لە سێ مانگ و نیو کردووەتەوە بە کوردی و دراوە بە هەڵەچن و دواتر دیزاینەر کاری لەسەر کردووە. ڕۆژێ زیاتر لە دە سەعاتی بێوچان وەرگێڕانم کردووە. هیچ ئیش و کارێکم نەبووە جگە لە وەرگێڕانی ئەم دە بەرگە نەبێت. زۆر جار بۆ تێگەیشتن لە بابەتێك لە باوکگراوەندی خوێندی خۆم و سەرچاوەکانی زانکۆ کەڵکم وەرگرتووە و جاری وەها هەبووە هەندێك لە چەمکەکان نامۆ بوون ناردوومە بۆ مامۆستاکان و بەکەڵکوەرگرتن لە سەرچاوەکانی ئەوان چەمکەکانم داناوەتەوە.

لە ڕۆژهەڵات کەسی وەهام نەدەناسی زاڵ بێ بەسەر زمانی کوردی و کاری جدی لە بواری فەلسەفە بە کوردی هەبێت! کەسانێکە پاڵپشتی کارەکە بوون، لە یەکەم هەنگاودا دەزگای جەماڵ عیرفان بە تایبەتی د.تەها ڕەسووڵ زۆر پشتگیری کردم، دواتر د. محەمەد کەماڵ لە تەواوەی ئەم بەرگانە یارمەتیدەرم بوو بۆ وەرگێڕانی دەستەوشە فەلسەفییەکان و وشە لاتینییەکان. لە بەرگی دە و فەلسەفەی زمان. د. بەختیار سەجادی زۆر یارمەتیدەر بوو. سپاسی هەموویان دەکەم. هەروەها ، کاك هاوار نەسرەدین هەڵەچنی بەرگەکان و باخان ئەحمەد بۆ ڕێنووسی کوردی یارمەتیدەرم بوون و سپاسی هەموویان دەکەم.

- **باسی ئەوەتان کرد کە ئەزموونی وانە وتنەوەی فەلسەفە لە زانکۆی سەلاحەدینی هەولێرتان هەیە، ئایا بە شێوەی ئاکادیمی بەرنامە و پرۆگرامێک بۆ وەرگێڕانی دەقی فەلسەفەی بۆ کوردی لەم زانکۆیە یان بە گشتی زانکۆکانی هەرێم هەیە؟**

نە بەداخەوە زمانی کوردی ئەزموونێکی وەهای بۆ بوواری فەلسەفە نەڕەخساوندوە، بەداخەوە پلان و بەرنامەیان نییە! زۆربەشیان نازانن فەلسەفە بەری بە کوێوەیە!. دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەیان کەسانی دلسۆزی تێدایە، گرنگی بە کاری فەلسەفی دەدەن، لە زانکۆکانی ڕانییە و هەولێر فەلسەفە هەیە، بەڵام مامۆستای پسپۆڕ کەمە کە هەم زاڵ بێ بەسەر فەلسەفەدا و هەم زمانی کوردی بەباشی بزانێ! کێشەیەکی دیکەش ئەوەیە، فەلسەفە دەبێ لە ناوەندی و دوو ناوەندی[دەبیرستان] بخوێنرێت.

لە تەواوی خوێندنگەکانی دونیا جگە لەم وڵاتە دواکەوتووانەی دەورووبەر نەبێ فەلسەفە بە پلاندارێژراو لە خوێندنگەکان دەخوێنرێت و کتێبی باش و گۆڤاری تایبەتیان هەیە. گەر سەیرێکی (ئایکۆن بوك) هەنگاوی یەکەم بۆ فەلسەفە[چاپی شیرازە هەندێکی وەرگێڕاوەتەوە]) بکەیت، زیاتر لە دووسەد سەرچاوەی فەلسەفی بۆ منداڵانی تەمەن (٨) ساڵ تاکوو مێرمنداڵی (١٥) ساڵان هەیە. نوسەرەکانیشیان مامۆستای ناوەندین کە ئەم کتێبانەیان نووسیووە. بە پێی هەر تەمەنێك دونیایەك کتێب و سەرچاوەیان هەیە. تەنانەت سەیری کۆتاییەکانی سەدەی ناوەڕاست بکەیت هێندە کەڵکەکە بوومیمەعریفەیان هەیە،بۆ (٣٠٠) ساڵی دیکە ناتوانین بیکەینەوە بە کوردی!. ئێمە زۆر لە دواین!. بە هەندێك

حیکایەت و شێعری سەرەتایی زمان گەشە ناکات. دەبێت تەواوی بووارەکانی مەعریفە پێکەوە گەشە بکات. بە داخەوە جگە لە هەوڵی تاکەکەسی و کەسانی دڵسۆز نەبێت کەس کار ناکات. ئێمە خەوتووین و زەمانی زۆری دەوێ لەم خەوە قورسە ڕاچڵەکێین.

***وەکوو دوایین پرسیار، پێشنیاری بەڕێزتان بۆ باشکردنی دۆخی وەرگێڕان بە تایبەت وەرگێڕانی فەلسەفی چییە؟**

کرانەوەی بەشی فەلسەفە بە زمانی کوردی، بەکارهێنانی کەسانی شارەزا و پسپۆڕ لە بوواری فەلسەفە و زمانی کوردی، جگە لەوەش ناوەندێك بکرێتەوە بۆ کار لەسەر وەرگێڕانی دەقە فەلسەفییەکان بۆ زمانی کوردی، ئەمەش سەرمایەی گەورەی دەوێ. ئەمە ڕێگەیەکی بنەڕەتییە، ئەگینا هەوڵە تاکەکەسییەکان دەمێنێتەوە!.

مەرگی ئەویتر لە گەشەنیگای خەمەکییەوە … کاوان محەمەدپوور

سرنجێک لەسەر ڕۆمانی خەوزڕان، نووسینی سراج بناگەر

پێشەکی

هایدیگەر بۆ ئاماژە بە مەرگی (ئۆفێلیا) لە شانۆنامەی (هەملێت)ی شێکسپیر، «مەرگ لە ناو ئاو دا» بە جوانترین مەرگ دەزانێ. ئۆفێلیا لە پاش ئەوەی باوکی- بە هەڵە- لەلایەن هەملێتەوە ئەکوژرێت، شێت ئەبێ و بە دەسچنێک لە گوڵ خۆی لە ئاودا دەخنکێنێ. ئەم ئاماژەی هایدیگەر، لە ئاست ڕەخنەی ئەدەبییەوە-جێخت دەکەمەوە لە ئاست ڕەخنەی فەنی ئەدەبیاتدا!- بە تاوتوێی ڕۆمان هیچ یارمەتییەکمان نادا، ئەوەی کە تیۆری هایدیگەر لە ئاست ڕەخنەی ئەدەبی ناتوانێ

یارمەتی دەرمان بێت دوو هۆی زۆر ئاسایی هەیە، یەکەم: هایدیگەر فەیلەسووفە و ڕەخنەگری ئەدەبی نییە، کەواتە تێۆرییەکانی هایدیگەر لە ئاست فەلسەفەی نەزەری ئەدەبیات بەکەڵکن، یانی دەتوانین بە بووتیقای ئەدەبی کەڵکیان لێوەرگرین، نە وەک ڕەخنەیەکی فەنی ئەدەبیات. دووهەم: هایدیگەر سەری کێشە و ناکۆکی لەگەڵ گشت هونەری مۆدێڕن (بە شێعر وڕۆمان و نیگارکێشی و…)وە هەیە، دیارە کە ڕۆمانیش یەکە لە سەرچاوە هەر گرینگەکانی هونەری مۆدێڕنە، کەواتە لەسەرتاوە ڕوانگەی هایدیگەر بۆ ئەم باسە ڕوونە .

بەڵام هۆی ئاماژەی من لە سەرەتای ئەم وتارە بە ڕستەکەی هایدیگەر دەگەڕێتەوە سەر پێوەندی یەک وێنا و دوو چەمکی هاوبەش لە ڕۆمانی (خەوزەڕان) و ڕستەکەی هایدیگەر. وێنای (مەرگ لە ناو ئاودا) و دوو چەمکی (مەرگ) و (پاشماوەکانی مەرگ). بابەتی (مەرگ)- کە وەک یەکە لە باسە سەرەکییەکانی ڕۆمانی خەوزەڕان وایە- لەلایەن هایدیگەرەوە بە تێر و تەسەل قسەی لەسەر کراوە وهاتەتە ژێر نیگای فەلسەفیانەی ئەو، کەواتە بە شیکردنەوەی ناوەڕۆکی ئەم باسە وەکوو پرسیارێکی گرینگی فەلسەفی هایدیگەر دەتوانێ یاری دەرمان بێت(نە وەکوو ڕەخنەگرێکی ئەدەبی). من سەرەتا بە کورتی لە ڕوانگەی گێڕانەوەناسی، پێکهاتەی ڕۆمانەکە تاوتوێ دەکەم تا بە چەشنێک پێوەندی پێکهاتەی ڕۆمان و ناوەڕۆکی باسەکە لە یەک گرێ دەین و هەگەل و پاساوی ڕەخنەی ئەدەبیشمان بە شیکردنەوەی ناوەڕۆکی باسەکە هەبێ. دواتر دەچمە سەر شی کردنەوەی ناوەڕۆکی ڕۆمانی خەوزەڕان و پێوەندی مرۆڤ بە چەمکی (مەرگ، ئەبژەی لە دەستچوو و خەمۆکی) باس دەکەم. بە ئەم باسە کە دێتە خانەی کردەوە دەروونناسییەکانی مرۆڤ، پێویستمان بە وتارەی (شینگێڕی و مالیخولیا)ی فرۆیدەوە هەیە.

بەکورتی ئەم وتارە لە دوو بەش پێکهاتووە، یەکەم سرنجێکی کورت لەسەر گێڕانەوەناسیی ڕۆمانی خەوزەڕان و دواتر تاوتوێی ناوەڕۆکی ڕۆمان بە سازدانی مەنزوومەیەکی نەزەری لە دوو ڕوانگەی هایدیگەر لەسەر (مەرگ وەکوو چەمکێکی ئینتزاعی) و، خوێندنەوەی فرۆید لە (ئاکاری مرۆیی لە دوا مەرگ و لە دەستدان)، بە پێوسیتی هەر دوو بەشی وتار، هەوڵ دراوە لە دەستەواژەی تایبەت بە باسەکە کەڵک وەربگرم، لە بەشی گێڕانەوەناسیدا باس لە نووسەر ناکرێت و (گێڕەوە)-ڕاوی- و چۆنیەتی گێڕانەوە شی دەکرێتەوە، بەڵام لە بەشی دووهەم بەپێی پێویست، باس لە ئەندێشەکانی نووسەر لە ڕووی هێماکانی دەقەوە دەکرێ. نووسەری ئەم وتارە، لەسەر ئەو باوەڕەیە شرۆڤە و ڕاڤە کردنی دەق، هیچ ئەوەی کە نابێتە هۆی (مەرگی

داهێنەر)-تێۆری ڕۆڵان بارت-، بەڵکوو بەچەشنێکی‌تر نووسەر زیندوو دەکا تەوە و لە جەستەیەکی‌تردا بۆ خوێنەری شەمەند دەکا. ئەم بۆچوونە هیچ دژایەتی لەگەڵ شر□ق□ جیاوازکانی دەق یان هەوڵی بێ ئەنجام بۆ دۆزینەوەی مانای ڕێکی ناومێشکی نووسەر نییە، چوون ڕەنگە تەنانەت خودی نووسەریش ئاگادار نەبێ لەو کاتەدا ڕێک بەچی بیریکردۆتەوە، یان ئەگەر لە دانیشتێکی خۆمانەشدا بۆمان باس کا دیسانەکە بەشێ لە ڕاستییەکانی چیرۆک ونن و کەس دەستی پێناگەن. کەواتە مەبەستی بەشی دووهەمی ئەم وتارە-کە هەر لە پێوەندی بەشی یەکم دایە- شەمەند کردنی نووسەر لە جەستە و مانایەکی‌تر دایە، نە کوشتن و کۆتایی پێهینانی!.

مەوداکانی گێڕانەوە و بەرسازەکردنی ڕووداو:

ڕۆمانی خەوزڕان -کە بەسەرهاتی عەشق و لە دەستدانمان لە بیست و چوارکاتژمێردا بۆ دەگێڕێتەوە- لە شێوازی(سبک) کلاسیک بۆ گێڕانەوەی ڕووداوەکان کەڵکی گرتوە و (گێڕەوەی زانای گشتی سنووردار)(راوی دانای کل محدود)ی بۆ بەسەرهاتەکان هەڵبژاردوە، لەحنی گێڕەوە لەم رۆمانەدا، خۆ لە قەرەی حەقایەت بێژی دەدا و نزیک دەبێتەوە لە گێڕانەوەی رۆژەزاری کوردی. هەرلەسەرەتای ڕۆمانەوە، گێڕەوە وەسفی دۆخێکیمان بۆ دەکا کە قەرارە ڕووداوەکانی چیرۆک لەوێدا ڕوو بدەن، ئەم وەسفانە لە سەرانسەری ڕۆمان پاتە دەبنەوە، وسفی خۆر و هەوای بەهار، وەسفی جێگە و کاتەکان، وەسفی کێوی ئاویەر و شوێنگەکانی (بڕوانە لاپەڕەکانی (٥)و(١٠٠)و...) ئەم چەشنە لە وەسف کردنی فەزای چیرۆک، شێوازی ڕۆمانی کلاسیکە کە بە مەبستی هاندانی خوێنەر بۆ ناو کا یەکانی ڕۆمان و نزیک بوونەوەی لە ڕووداوی چیرۆک بەکار دێت.

هەر بەم پێیەش گێڕەوەی ڕۆمان لە پلەیەکی نزیکەوە بەسەرهاتەکانی ڕۆمان دەگێڕێتەوە، واتە بە ڕووداوەکان نزیکە و (مەودا)(Distance)ی گێڕەوە و بەسەرهاتەکان زۆر نییە ، بۆیەش خوێنەر لەگەڵ عەینیەتی ڕووداو بەرەوڕوو دەبێتەوە، وەختێ گێڕەوە باس لە ڕووداوەکانی چیرۆک دەکا لە ز□ر□ب□ی شوێن هەوڵ دەدا، لە شێوازی ناوەندی کردنەوەی(Focalization) سفر، کەڵک وەرگرێت. مەبەست لە ناوەندی کردنەوە، چەقسازی یان تیشکۆخولقاندنە کە لە گێڕانەوەناسیدا بە مەبەست و کارکردی بەرچاوکردنەوە و لە ناوەند گرتن دێت. بە ڕوانگەی ژیرارد ژێنێ، لە هەر چیرۆکێکدا دەتوانین سێ شێوەی ناوەندی کردنەوەمان هەبێ: ١) ناوەندی کردنەوەی ناوەکی: مەبەست ئەوەیە کاتێک رووداوی چیرۆک، لە گۆشەنیگای یەکێ لە کاراکتێرەکان دەگێڕدرێتەوە و بەردەنگ دەرک و فامی کاراکتێر لە

ڕووداوەکە وەردەگرێت (وەکوو کاتێک ژۆزێف-کا لە ڕۆمانی مووحاکمەی کافکادا، وسفی ماڵێکی ئاسایی دەکا کە لە فامی ئێودا وەک دادگا دەنوێنێت). ٢) ناوەندی کردنەوەی دەرەکی: کاتێک لە گۆشەنیگایەکی پەسیڤەوە چیرۆک دەگێڕدرێتەوە، واتە گێڕەوە وەکوو کامێرایەک تەنیا هەڵسووکەوتی کاراکتەرەکان پێشان دەدات و هیچ باسێک لە فام و دەرکی کەسایەتی لەمەڕ ڕووداو ناکا، ٣) ناوەندی کردنەوەی سفر: کە مەبەست لەوەیە، کاتێک گێڕانەوە لە گۆشەنیگای هیچ کام لە کاراکتەرەکان ناگێڕدرێتەوە و بەردەنگ تەنیا لە گێڕەوە شێوە ڕوانینی گێڕەوە بەرەوروویە، وەکوو چیرۆکگەلێک کە گێڕەوەی زانای گشتی هەیە و گێڕەوە خۆی قسە دەکا. هەر بەم شێوەی ئاماژەمدا، ڕۆمانی خەوزڕان لە زۆربەی شوێنەکان لە شێوازی ناوەندی کردنەوەی سفر کەڵک وەردەگرێت، ئەم شێوازە لەگەڵ پێکهاتەی گشتی چیرۆکەکە و کەڵک وەرگرتن لە گێڕەوەی زانای گشتی یەکگرتووەی هەیە و بەباشی لەگەڵ یەکدا دەگونجێن. بۆ نموونەی ئەم ناوەندی کردنەوە دەتوانین ئاماژە بە لاپەڕەکانی: (٣٣)و(١٠١)و...بکەین.

ئەگەر بڕوانینە شێوازی ناوەندی کردنەوە لە ئاستی کاراکتەرەکاندا ئەبینین کە گێڕەوە لەو ئاستەدا لە ناوەندی کردنەوەی ناوەکی سوود وەردەگرێت، واتە تەنیا وەکوو کامێرایەک هەڵسووکەوتی کاراکتەرەکان ناگێڕێتەوە، بەڵکوو بە باشی فکر و خەیاڵیان لە قاڵبی لەحنێکی شیاوە بە هەر کام لە کاراکتەرەکان نمایش ئەدا. هەر ئەم تەکنیکە- کە بەباشی لە ناو ڕۆماندا گونجاوە- ئاستی پێکهاتەی کاراکتەرەکانی بردۆتە سەر و خوێنەر لەگەڵ کاراکتەرسازی فەنی و ڕێک و پێک بەرەوڕوویە. بەیەش ئەتوانین ئاماژەکەین ڕۆمانی خەوزڕان نموونەیەکی باشی (ڕۆمانی کاراکتەر) لە ئەدەبیاتی کوردستانی ڕۆژهەڵاتە. بە شیاوی، لەحنی یەک بە یەکی کاراکتەرەکان پارێزراوە و بە ئەوەی ناوی کاراکتەرەکانمان لەبەر دەست بێت ئەزانین کام کاراکتەر قسە دەکا یان فڵان هەڵسووکەوت لەخۆی ئەنوێنێت. تەنانەت ڕوانگە و بەرسازەی بازە (سەگی فەریدوون) و بەختیار (هاوڕێی فەریدوون) و خودی فەریدوون بە (تەنیایی و مەرگ) بە باشترین شێوە لە ناو ڕۆماندا گونجاوە.

ئەم شێوە لە کاراکتەرسازی ئاگاداری و لێزانییەکی تایبەتی لە چەشنی ناوەندی کردنەوە و لەحندا پێویستە، واتە دەبێت سێ چەشنی ناوەندیکردنەوە و لەحن بە باشی لە لۆژیکی چیرۆکدا جێ بگرێت و بەپێ پێویست ئەم ئاستانە ئاڵوگۆڕیان بەسەر بێ- کە (خەوزڕان) توانیویەتی لەم ئاستەدا بە باشی سەرکەوێت-. مەوادی کەمی گێڕەوە

لەگەڵ ڕووداوی چیرۆکەکە و پێوەندی نێوان پێکهاتەی هێڵی ڕۆمان و گەڕانەوەکان(Flash Back)-کە تەنیا لە ڕووی بیرەوەرییەکانی کاراکتێر و گێرەوە بۆ خوێنەر روون دەبنەوە-، هێڵی چیرۆک بەباشی دەباتە پێش. کەڵک وەرگرتن لە لەحنێکی نزیک بە حەقایەت بێژی، سەمیمییەتی نێوان خوێنەر و ڕۆمانەکە شەمەند دەکا و دەبێتە هۆی ئەوە خوێنەر بە ئەدەبیاتی گێڕەوە نزیکتر بێتەوە.

گێڕەوە بەردەوام لە وشەی (جا) بۆ گێڕانەوە کەڵک دەگرێت:«جا بێ ئەوەی تەمار ئەم ب□ن□»،«جا بەکەنینەو درێژەی دا»، «جا ئەوەنە هەڵاورد و ئەوەنە درێژەی دا»، «جا وەک ئەوە لە قسەکەی خوەی ترسیاوێ»و…«…». ئەم شێوە لە لەحنی گێڕەوە، بیرخەرەوەی گێڕانەوەی ئاسایی و بەتایبەت حەقایەت بێژی کوردییە. پێوەندی ئەم لەحنەی گێڕەوە و ناوەڕۆکی ڕۆمانەکە-مەرگ و لە دەستدانی خۆشەویست- دەتوانێ پاساوێکی زانستی هەبێ کە لە درێژەدا باسی لێوەدەکم.

گێڕەوە لە زەمەنی(tense/ Tempus) ئاسایی و هێڵی بە گێڕانەوە کەڵک دەگرێت و بە هیچ شێوە خۆی لەقەرە شێواندی زەمەن نادا. تەنانەت خوێنەر بۆ ئاگاداری لە ڕابردووی ڕووداوەکان لە ڕووی بیرەوەری کاراکتێر و گێڕەوە زانیاری پەیدا دەکا، ئەم شێوە لە (گەڕانەوە بۆ ڕابردوو) (Flash back) شێوازی ئاسایی کایە بە زەمەنە، لە هیچ شوێنک لەم چیرۆکدا(گەڕانەوە بۆ داهاتوو)مان (Flash Forward) نییە و گەڕانەوەکان لەگەڵ زەمەنی چیرۆکی یەکتر دەگرنەوە، هەر بۆیە (زەمەنی چیرۆکی) لەگەڵ (زەمەنی دەق) یەکگرتوویان هەیە و تەنیا واقیعێک کە پێکهاتەی هێڵی چیرۆک دەوێستن□ت، بیرەوەرییەکانی گێڕەوە وکاراکتێرەکانە کە بەم شێوەی باسم کرد شێوازی ئاسایی بەکار هێنانی (گەڕانەوە بۆ ڕابردوو)(Flash back) لە چیرۆکی کلاسیک دایە، هەڵبژاردنی گێڕەوە بۆ ئ□م ج□شنە زەمەنەش گونجاوی لەگەڵ پێکهاتەی گشتی ڕۆمانەکە هەیە. گێڕەوە بۆی هەیە (زەمەنی چیرۆکی) و (زەمەنی دەقی) ڕووداوەکان تێک بدا و بە پێی پێوسیت ئاڵۆگۆڕیان بەسەر بێنێت، بەڵام بۆ ئەم کارە یەکم، دەبێ لەگەڵ لۆژیک و پێکهاتەی چیرۆکەکەی هاوتەریب بێت و دووهەم: ئەم شێوە کایە بە زەمەن لە ڕۆمانی مۆدێڕنیستی و پۆست مۆدێڕن دا دەبینرێتەوە نە ڕۆمانێک بە پێکهاتەی کلاسیکەوە.

ڕۆمانی نووسەرە کلاسیکەکان(مەبەست ئەو نووسەرانەیە کە بە شێوازی کلاسیک ڕۆمان ئەنووسن)، بۆ نموونە تۆلۆستۆی، باڵزاک، داستایۆفسکی، مارک تواین و… کەمتر کایەی فۆرمی و هەر بەم پێیەش کایەی زەمەنی لەناو کارەکانیاندا هەیە، ئەم شێوە لە ڕۆمان زیاتر گرینی بە

ناوەڕۆکی ڕۆمان و کاراکتەرسازی ئەدات تا ئەزموونی فۆرمی. هەڵبەت ئەمە بە هیچ ڕوو بەو مانایە نییە ڕۆمانی مۆدێرنیستی گرینگی بە ناوەڕۆک نادا، بەڵکوو بە پێچەوانەوە ئەم دەستە لە نووسەران بە کایەی فۆرمی ئەیانهەوێت ناوەڕۆک بە جەختێکی زیاتر و چەشنێکی‌تر بە زەینی خوێنەر هەناردە بکەن.(بۆ ئەم باسە بڕوانە جیاوازییەکانی شێوازناسیی ڕۆمان).

ئۆبژەی لە دەستچوو و پاشماوەکانی مەرگ:

هەر بەم پێیەی لەسەرەوە باسم کرد ڕۆمانی خەوزڕان بە شێوازی کلاسیکەوە دارێژراوە و ناوەڕۆکی ڕۆمان شەڕێکی دەستەویەخە لەگەڵ دوو بیرۆکە و پرسیاری هەر گرینگ و کلاسیکی ژیانی مرۆیین، واتە (لە دەستدان و مەرگی خۆشەویست و، ژیانی مرۆڤ دوا ئەم کارەساتە). فەرەیدوون، (کاراکتەری سەرەکی ڕۆمان) لە پاش مەرگی خۆشەویستەکەی (سەیران) لە ناو دەریادا، تەرکی ئاشنا و ڕۆشنا دەکا و چی‌تر ئەم کوڕە شۆخ و شەنگەی جاران نامێنێت. لە ناو ڕۆماندا ئەمە بەردەوام لەگەڵ فکر و خەیاڵاتی فەریدوون لە پاش ئەم کارەساتە بەرەڕووین و هەڵسووکەوتی فەریدوون لەمەڕ نەسیحەت و پەندەکانی دەورووبەریەکانی ئەبینین.

هایدیگەر مەرگ بە ڕاستەقینەترین ڕووداوی مرۆیی ئەژمار دەکا و بە چەشنێک لە (ئێگزیستانس)(Existence)ی مرۆڤی دەزانێت و دەڵێت: «مەرگ تەنیا بە مرۆڤ بوونی هەیە». ئەم ڕستەیەی هایدیگەر بەو مانایەیە کە تەنیا مرۆڤە کە ئاگاداری بەسەر مردنی خۆیدا هەیە و ئەزانێت ڕۆژێ ئەمرێت-حەیوانەکانی‌تر چوون ئەم ئاگادارییان نییە نازانن کە دەمرن-.مەرگ بۆ مرۆڤ هەمیشە چەمکێکی پڕ لە پرسیار و مەترسییە، پڕ لە پرسیارە چوون –چ لە گریمانەی: زیندوو بوونەوەدا و چ لە گریمانەی: مەرگ کۆتاییە-، مرۆڤ نازانێ دوا مەرگ، ڕێک چی بەسەر دێت. لە لایەکی‌ترەوە مەرگ (هەڵکەوتە)کانی ژیان بە کۆتایی دێنێت و ئیتر مرۆڤ دەرفەتێکی بۆ هەڵبژاردن لە ناو ژیانیدا نامێنێت، مەرگ ئیمکاناتی وجوودی ژیان بەکۆتایی دێنێت و پێش بە گۆڕانکاری لە مرۆڤدا دەگرێت، نەبوونی زانیاری بەسەر: پاش مەرگدا و سڕینەوە و داماڵینی هەڵکەوتەکان و دەرفەتەکانی ژیان، خۆی لە خۆیدا ترسناک و مەترسی دارە. ئەم ترسە لە مەرگ دەبێتە هۆی ئەوەی هەر وەخت باس لە مەرگ دەکەین، مردن پاڵ دەیەنە باوەشی «ئەویتر»ەوە. (من نووسەری ئەم ڕستانە لەبارەی ڕۆمانی خەوزڕان و ئەوەی خوێنەرانیش، ڕۆژێ دەمرین!)، تەنانەت ئەم ڕستەی منیش ترسی پێوە دیارە.

بە بۆچوونی هایدیگەر مەرگ شەخسیترین و تاکانەترین ڕووداوی مرۆییە، بەڵام ترس لە مردن هەمیشە وەها دەکا ئێمە مەرگێ کە ئەزموونی تاکەکەسییە-هەڵبەت ئەگەر بتوانین وەکوو ئەزموون ناوی لێ بێنێن- بەشێوەی خێڵی و جەماوەری باسی لێوەدەکەین و خۆمان بە تەنیا لەمەڕ مەرگ ناهێڵینەوە. بۆ نموونە لەم ڕستەیەمدا: (من نووسەری ئەم ڕستانە لەبارەی ڕۆمانی خەوزڕان و ئێوەی خوێنەرانیش، ڕۆژێ دەمرین!)، لێرەدا ترسی من لە مەرگ وەهای کرد کە لەسەرەتادا خۆم لە ئەزموونی تەنیایی مەرگ بپارێزم و ئێوەی خوێنەریش لەگەڵ خۆم دەم. دووهەم مەرگ (فەرافکەنی) بکەم بۆ سەر ئێوەش! واتە مەرگی ئەوانیتر لەمەڕ مەرگی خۆمدا بەرجەستە کەمەوە. (هەموومان ڕۆژێ ئەمرین) بۆ هایدیگەر ڕستەیەکە کە مر□ق ل□ ترسی ئەزموونی تاکەکەسی مەرگەوە، بەکاری دێنین. کە واتە بیرکردنەوە لە مەرگ ترسناکە.

بەلای هایدیگەرەوە تەنانەت ئەوانەی ئێژن مەرگ بۆ من ترسناک نییە لە ترسی مەرگەوە وەدەڵێن، چوون ئەم ڕستە هێمای هەوڵ بۆ دوور خستەنەوەی (بیرکردنەوە لە مەرگ)ە، بێژەری ئەم چەشنە ڕستەیە، وەها دەنوێنێ کە «من پرسیارم لە مەرگ نییە»، ئەوە لە حاڵێکدایە کە چەمکی مەرگ، چەمکێکی پڕ پرسیارە و هیچ کات مر□ق ب□ هۆی خسڵەتی ئیگزیستانسییەوە ناتوانێ لەم پرسیارە خۆ بپارێزێت. لە بەرەو□وبوونەوە لەگەڵ مەرگ دایە کە ئەدەبیات و فەلسەفە کارێکی دژوارە، چوون ئەم دوو ساحەتە توانستی ئەوەیان هەیە لەگەڵ یەکێ لە مەترسیدارترین و بێجواترین پرسیارەکانی مرۆیی بەرەوڕوومان کەنەوە،

لە ڕۆمانی خەوزڕاندا نووسەر بەردەوام لەدەمی کاراکتێرەکانەوە- بەتایبەت بەختیار و دوکتۆر کەلام- ئاماژە بەوە دەکا کە گشتمان ڕۆژێ ئەمرین و مەرگ شتێ نییە تەنیا بۆ (سەیران) هاتبێتە پێش. لێرەدا ترس لە مەرگ، نووسەری خەوزڕان بەرەو ئاقارێک دەبا کە دەسداتە نووسینی بەرهەمێ کە لەسەرەتاوە بەهیچ ڕوو ناتوانێ وەکوو ئەندێشە خۆی لێ بپارێزێت، کەواتە ناچارە دەری ببڕێ، دووهەم ترسی ئەم ئەندێشە و نزیک بوونەوەی ساتەوەختیانەی مەرگ، ناچاری دەکا لە دەمی کاراکتێرەکان ئەم پاساوە بۆ مەرگی ئەوانیتر بێنێتەوە: «هەموومان ڕۆژێ ئەمرین». بازە(سەگی فەریدوون) نازنێ مەرگ چییە و نەبوونی سەیران بە مەرگ تەعبیر ناکا، بەڵکوو تەنیا دەزانێ ماوەیەکە سەیران دیار نییە، بۆیە شر□ق□ و □اق□ی□کی تایبەتی لەسەر مەرگ نییە. هەر وەک باسمان کردن ئاگامەندی بەسەر مەرگدا، ئاگامەندی تایبەتی مرۆییە، نە حەیوانەکانیتر. ترسی مەرگ لەم ڕۆمانەدا ئەوەندە بە هێز دەبێتەوە کە نووسەر گشت ڕووداوەکانی

ڕۆمان لە چواچێوی مەرگی ئەویتردا بە خوێنەر باس دەکا، (مەرگی سەیران) لە ڕۆماندا بە پەراوێز دەکەوێت و هەر لەسەرەتادا، نووسەر هەوڵ دەدا باسی ئاکاری مرۆڤ لە پاش (ئۆبژەی لە دەسچوو) بکا.

گشتی ئەم ئەندێشانەی نووسەر دەکەوێتە بەر لە نووسینی ڕۆمان. واتە ترس لە مەرگ وەها دەکا یەکەم مەرگ (فەرافکەنی) بکا بە سەر ئەویتر، دووهەم لە پێناو مەرگی ئەویتردا و بیرۆکەی مەرگی ئەویتر، لەگەڵ دۆخێکی –ڕەنگە تەنانەت ناخۆشتر لە مەرگی خۆمان- بەرەوڕوومان دەکاتەوە، ئەویش ژیان و کردەوەی کەسەکان، لە پاش مەرگ و لە دەستدانی خۆشەویستەکانیانە. بە گێڕانەوەیەکی‌تر کاتێ من، مەرگی خۆم بە پاساوی ڕستەی (هەموومان دەمرین) لەخۆم دوور دەکەمەوە، لە مانای ڕاستەقینەدا ئەم مەرگە ئەنێرمە باوەشی ئاشنا و خۆشەویستەکانم. ڕێک لێرەدایە کە ڕۆمانی (خەوزڕان) دەسپێدەکا، واتە پاش کۆتایی بیرۆکەیەک سەبارەت بەمەرگ (دوور کردنەوەی مەرگ لە خۆم) و دەسپێکی بیرۆکەی‌تر سەبارەت بە مردن (مەرگی ئازیزانم)، لێرەوەیە کە نووسەر بە پێوسیت دەزانێ لەگەڵ کەسانی‌تر بە ئۆقرە گرتنی دەروونی قسە بکا!، کەواتە ڕۆمان دەنووسێت.

فەریدوون لەگەڵ مەرگی خۆشەویستەکەی دەستەویەخەیە دەبێتەوە، ئۆبژەیەک لە خۆشەویستی هەبوو کە ئەلان بوونی نەماوە. تازەودا دەلاقەیەکی هاوبەش بە دیتنی دونیا و بەسەرهاتەکانی بە فەریدوون بوونی نییە. پەنجەی مەرگ خۆشەویستەکەی لەگەڵ خۆی برد- تەنانەت ئەگر بەشی شی بێتەوە هۆی مەلەکردنی سەیران لە ناو دەریادا و دوور ڕۆشتنی و دواتر خنکانی چی بووە، دیسانەکە ئەم ڕەنجەی پاش مەرگی سەیران بە فەریدوون (کە دەتوانێ هەر یەک لە ئێمە بین) بەردەوامە- . لێردا بە باشی بۆمان دەردەکەوێت چەمکی مەرگ، بە دوو سەرەوە، چ مەرگی خۆمان، چ مەرگی ئەویتر دووبارە ترسناکە.
ڕۆمانی خەوزڕان بەرەو ئەم پرسیارەمان دەبا کە کردەوە دەروونییەکانی مرۆڤ پاش مەرگ و لە دەستدانی خۆشەویستەکانیان (یان ئۆبژەی لە دەستچوو) چۆنە؟ ئەمە پرسیاری فرۆید لە وتاری (شینگێڕی و مالیخولیا)یە. فرۆید لە وتاری (شینگێڕی و مالیخولیا)دا دوو چەمکی شینگێڕی و مالیخولیا- وەکوو کردەوەیەکی دەروونناسانەی مرۆڤ لەمەڕ ئۆبژەی لە دەستچوو- لە یەک جیا دەکاتەوە. لای ئەو دوو کردەوەی بەرچاوی مرۆیمان بە «ئۆبژەی لە دەستچوو» هەیە. «ئۆبژەی لە دەستچوو»، ئەو چەمکەیە کە ئیتر بوونی نییە و بە هۆگەلی جیاواز لە دەستی ئێمە دەرچووە، وەکوو (زێد و نیشتمان، ئازادی، مەرگ و نەمانی خۆشەویستەک)، یەکێ لەم دوو کردەوانە،

«شینگێڕی»یە(سوگواری) کە بەمانای قەبووڵکردنی لە دەسدانە و دان بە نەمانی ئەبژەی تایبەتە، واتە بە فرۆید کردەوەی شینگێڕی (بۆ نموونە بە مردوو) وەکوو قەبووڵ کردنی سایکۆلۆژیکی مەرگ و نەمانی ئەوەو هەوڵێکی دەروونی مرۆڤە بۆ گەیشتن بە ئاسوودەیی و ئارامشی دوا ئەم کارەساتە. بەڵام «مالیخولیا»(شیدایی)، نائۆمێدی و مەیلی زێدە بە دووبارە تێکەڵبوونەوە لەگەڵ ئەبژەی لە دەستچوویە، بەو مانایە لە مالیخولیادا مرۆڤ ناتوانێت قەبووڵی ئەو ڕاستییە بکات کە فڵانە چەمک یان کەسایەتی، ئیتر لە ژیانیدا نەماوە و هیچ بوونێکی نییە. مالیخولیا خەمۆکییە، بەتایبەتی لەمەڕ «فەرامۆشی»و «بیرەوەرییە».

لە مالیخولیادا ئەبژەی لەدەستچوو هیچ کات، نەبوون و نەمانی لەلایەن ئەمەوە قەبووڵ ناکرێت تا وەک بیرەوەری ناوی لەبەڕێنین و لە ئاکامدا بۆ فەرامۆشی بگا. من باسە دەروونشیکارییەکەی فرۆید بۆ پێشگیری لە مالیخولیا و بەئەنجامدانی شینگێڕی لێرە زیاتر درێژە نادەم (ئەتوانن ئەم باسە لە وتارەی فرۆید بە ناوی (شینگێڕی و مالیخولیا)(بەفارسی: سوگواری و مالیخولیا)، وە هەروەها وتاری (بیرهێنانەوە، پاتەکردنەوە ودەکارکردن)(بە فارسی: بەیادآوردن، تکرارکردن و بەکارآوردن) بخوێنەوە).

بەڵام ئەوەی کە لێردا پێوەندی بە ڕۆمانی خۆوزەانەوە هەیە، کردەوەکانی فەریدوون لەمەڕ لە دەستدانی خۆشەویستەکەیەتی. بۆ زمانێکی فرۆیدی کردەوەی فەریدوون ئایا مالیخولیایە؟ یان شینگێڕی؟. فەریدوون لە پاش مەرگی سەیران کردەوەیەکی خەمۆکیانە دەنوێنێ کە هانی ئەدا بەرەو تەنیایی. ئەو هەموو شەو دەچێتە لەسەر گۆڕەکی سەیران و لە پاڵ گۆڕەکە ئەکەوێت و قسەی لەگەڵ دەکا، خۆی لە هەموو کەس دەپارێز و مەیلی بە هیچ پەیوەندییەک ناچێ. ئەم کردەوە مالیخولیا نییە، بەڵکوو شینگێڕی لە ڕادەبەدەرە. فەریدوون قەبووڵی ئەوەی کردەوە ئیتر سەیران بوونی نییە و مردەوە، بەڵام لە نەبوونی بە ئازارە!. ئەم ئازارە شێوەیەکی تایبەت لە شینگێڕی (سوگواری) بە فەریدوون بەدی دێنێت، ئەم شێوە لە شینگێڕی ئەتوانێت مرۆڤ بەرەو خەمۆکی هان بدات بەڵام چەشنی خەمۆکییەکەی لەگەڵ خەمۆکی مالیخولیادا جیاوازە. لەم چەشنەدا، بەم هۆیەی کە مرۆڤ ئیتر ناتوانێ دەلاقەی هاوبەش بۆ خۆی بدۆزێتەوە، هەر کەس و هەر ڕوانگەیەکی‌تر بە بایەخ دەبینێت، واتە جیهان لە پێدا لە مانا دەکەوێت. (لە کن من با وجوودی ناس و ئەجناس/ کەسی تێدا نییە ئەم شارە بۆ تۆ-نالی). شینگێڕی فەریدوون لەگەڵ شینگێڕی (بنەماڵەی

سەیران) ئەو جیاوازییەی هەیە، کە فەریدوون بەردەوام بە ڕوانگەیەکی ڕەخنەگرانە چاو لە مەرگ دەکا و بە چەشنێک بەم کردارەی بەرەڵستی جیهانی دوا سەیران دەبێتەوە. ڕەنگە ئەم شێوە لە ڕەخنەی فەریدوون، لە دیالۆگ و مۆنۆلۆگی ڕۆمانەکەدا زۆر ڕوون نەبێت بەڵام لە ئاست ئاکار و کردەوە بە باشی خۆ ئەنوێنێت و هێما و دەلالەتەکانی بەرەو ئەم چەمکە ئەچێتەوە.

نووسەر لە دەمی گێڕەوەی ڕۆمان بەباشی ئاگاداری ئەوە هەیە، کرداری فەریدوون نابێ و ناکرێ تاسەر درێژەی هەبێ و دەبێ لە جێگەیەک کۆتایی پێ بهێت. ئەم جێگەیە دووپات بوونەوەی عەشقە. لە لاپەڕەی (١٥٣)دا لە زمانی (دکتۆر کەلام)ەوە-کە خۆی ئەزموونی لەو چەشنە، بەڵکوو خەمبارتریشی هەیە- بە فەریدوون دەڵێت:«…تەنیا چتێک بتوانێ نەجاتت بات و لەم سەرگەردانی و ئاشۆبە دەربەرێت، ئشقە. تەلاش کە بەشکم دووبارە دەبەستەی کەسێ بیت. تۆ بەسەر ئەم گشتە ناهەمواریا بازهەم ئەوەندە دەمتە و ئەم کارە، ئاسانە بێت. تۆ ئەشێ هیمەت بەخەرج بەیت و زەخم ئشق بە مەرهەم ئشق تیمار کەیت تا خوەشەو بێت…» ، سەیران چوون هێمای خۆشەویستی و عەشقە بۆیە مەرگەکەی بۆ فەریدوون وەها گرانە، تەنانەت مەرگی سەیران وەک کەنیشک و مناڵی بنەماڵەکەی بەم شێوەی کە بۆ فەریدوون گران و دژوارە بۆ ئەوان وەها نییە. فەریدوون لە داخی لەدەستدانی مرۆڤێک، چەشنێک لە شینگێڕی تایبەتی هەڵنەبژاردەوە، بەڵکوو لە داخی نەمانی عەشقە کە وەها ئاکارێک دەنوێنێ. کەواتە دووبارە دەزینەوەی عەشق ئەگەری ئەوەی هەیە کە چارەی بکا. واتە پاتەکردنەوەی ئەزموونی پێشووی لە ژیان و دەزینەوەی دووبارەی دەلاقەی هاوبەش بۆ ڕوانین بە جیهان. (زنجیرە پۆڵاییەکان تەنیا بە شمشێری پۆڵایین ئەپسێن).

لە کۆتاییدا بە پێی ئاماژەی گێڕانەوەناسی و شیکردنەوەی ناوەڕۆکی ڕۆمانی (خەوزڕان) بەم ئەنجامە دەگەین، نووسەر بە باس کردنی چەمکێکی بنەڕەتی وەک مەرگ و ژیانی کەسەکان لە پاش لە دەستدانی ئازیزانیان، لە شێوازی نووسینی ڕۆمانی کلاسیک و بە مەودایەکی نزیکی گێڕەوە بە ڕووداوی چیرۆک کەڵکی وەرگرتووە. هەڵبژاردنی ئەم تەکنیکە-واتە مەودای کەمی گێڕەوە لەگەڵ ڕووداوەکانی ڕۆمان- ئەمە شەمەند دەکا کە نووسەری ڕۆمان خۆی بە تەواوی لەگەڵ ئەم ئەندێشەیە دەستەویخەیە و بیرکردنەوەی لەم چەمکە وەک کردەوەیەکی حاشا هەڵنەگر دەزانێ. مەودای کەمی گێڕەوە لە گێڕانەوەی ڕۆماندا بە تەواوی خوێنەر لە عەینییەتی ڕووداوەکان نزیک دەکاتەوە و تا ئاستێکی بەرچاو پرسیار و داڵغەی سەرەکی ڕۆمان دەنێتە بەرباسی

خوێنەر. ئەم پرسیار و لێکۆڵینەوە تەنانەت لە دوو کاری کوردی پێشووی سراج بناگەر(کۆمەڵە چیرۆکی چاوشارەکێ و ڕۆمانی قولولولوو) بە چەشنێک پاتە دەبێتەوە و وەدەچێت هەزارن ڕۆمان و ملوێنان دێق قەرەبووی باسێکی وەها ناکەن.

پەراوێزەکان:

. بڕوانە: (سرآغاز کار هنری.مارتین هایدگر، ترجمەی ضیا شهبازی) و (انکار حضور دیگری. سیاوش جمادی).
. بە هۆی مەودای کورتی وتارەکە، تەنیا ئاماژە بە لاپەڕەکان کراوە و خۆم لە نووسینی ڕستەکانی ڕۆمان پاراستوە.
. (مەودا)، بەو مانایەیە، کە گێڕەوە لە کاتی گێڕانەوەی چیرۆکدا چەندە بە واقیعی رووداوەکە نزیکە؟ ئایا رێک گشت رووداوەکە دەتوانە بە عەینییەتەوە بگێرێتەوە و مەودایەکی کەمی لە گەڵ چیرۆک هەیە؟، یان نا تەنیا توانستی گێڕانەوەی بەشێک لەو رووداوی هەیە؟. هەتا مەودای نێوان گێڕەوە و رووداو کەمتر بێت، ئەوە بەردەنگ لە گەڵ عەینیەتێکی زیاتر لە چیرۆک دا بەرەورووە و له بەسەرهاتەکانی چیرۆک بە باشی ئاگادارە، بەڵام کە مەودای نێوان چیرۆک و گێڕەوە زیاد بوو، لە عەینییەت کەم دەبێتەوە و زیاتر له شێوەی زەینی نیزیک دەبێتەوە، لێرەدا بەردەنگ لە گەڵ دەرووناسیی کاراکتەر و هەلومەرجەکانی زەینی-گێڕەوە/کاراکتەر –بەرەورووە.
.لێردا مەبەست لە زەمەن، زەمەنی تەقوویمی(time) نییە و مەبەست زەمەنی دەستووری چیرۆک و دەقە.
. گشت ئاماژەکان بە ڕۆمان لەم چاپە وەرگیراون: بناگەر، سراج.(١٣٨٩).خەوزەان.سەقز. بڵاوگەی خانی.

سەرچاوە: ماڵی کتێبی کوردی (http://kurdishbookhouse.com)

مێژووی قوربانی کارەسات، بیرەوەری، گێڕانەوە … کاوان

محەمەد پوور

کورتە باسێک لەسەر کتێبی (کارەساتێکی مێژوویی)، نووسین و کۆکردنەوەی عەزیز وەلیانی

کاوان محەمەدپوور

پۆل ڕیکۆر لە وتاری (بیرەوەری و فرامۆشی)دا گێڕانەوەی سەرچەشنەکانی (بیرەوەری) وەکوو کردەوەیەکی ئەخلاقی لەمەڕ مێژووی بەفەرمی کراوی دەسەڵات دەزانێت،«ئەو شتەی فەلسەفەی مێژوو (بەتایبەت فەلسەفەی هێگڵ) هەمیشە هەڵگری بووە، کە کردنەوەی ئیمتیاز، گۆشە و سەرکەوتنە»(ریکور: خاطره و فراموشی) . واتە مێژوو هەمیشە مێژووی سەرکەوتووان و دەسەڵاتدارانە. بە وتەی ڕیکۆر “گێڕانەوەی بیرەوەری” لە بەرانبەر ئەو زەهنییەتە دەوەستێت کە مێژوو بە فەرمی دەسەڵاتدارانی خۆی ئەنووسێتەوە، “گێڕانەوەی بیرەوەری” مێژووی لەقەوماوان و قوربانییانە:« ئێمە پێویستمان بە گێڕانەوەیەکیتریش لە مێژوو هەیە…ئەم گێڕانەوەیە، گێڕانەوەی قوربانییەکان، زایەکراوان و بەجێماوانە کە دەستەویەخەی مێژووی سەرکەوتن وموەفەقییەت دەبێتەوە»(سەرچاوەی پێشوو).

بەم بۆچوونە ئاگامەندی بەسەر ڕابردوو و بیرهێنانەوەی لە قاڵبی گێڕانەوەدا، چەشنێک لە وەستان لەمەڕ (مێژووی بەدەسەڵات کراو) شەمەند دەکا و وەکوو گێڕانەوەیەکی نوێ لە سەنگێکیترەوە بە مێژوو خۆ ئەنوێنێت.

ڕیکۆر هەر لەم وتارەدا بە ئاماژە بە دوو وتاری فرۆید (بیرهێنانەوە، پاتەکردنەوە و گێڕاڵە) و (شینگێڕی و مالیخولیا) لە هەوڵی ئەوە دایە ڕەهەندی (نەخۆشی-دەرمانی)ی “بیرەوەری کارەسات” لە چواچێوەکی گێڕانەوەناسانە و دەروونشیکارانەدا چارە بکات.

فرۆید لە وتاری (شینگێڕی و مالیخولیا) دوو چەمکی شینگێڕی و مالیخولیا- وەکوو کردەوەیەکی دەروونناسانەی مرۆڤ لەمەڕ ئەبژەی لە دەستچوو-لە یەک جیا دەکاتەوە. لای ئەو دوو کردەوەی بەرچاوی مرۆڤیمان بە “ئەبژەی لە دەستچوو” هەیە. “ئەبژەی لە دەستچوو” ئەو چەمکەیە کە ئیتر بوونی نییە و بە هۆگەلی جیاواز لە دەستی ئێمە دەرچووە، وەکوو (زێد و نیشتمان، ئازادی، مەرگ و نەمانی خۆشەویستێک)، یەکێ لەم دوو کردەوانە، “شینگێڕی”یە کە بەمانای قەبووڵکردنی چەمکی (لە دەستدان) و نەمانی ئەبژەی تایبەتە، واتە بە فرۆید کردەوەی شەنگێڕی (بە نموونە بە

مردوو) وەکوو قەبووڵ کردنی مەرگ و نەمانی ئەوەو هەوڵێکی دەروونی مرۆڤ بۆ گەیشتن بە ئاسوودەی و ئارامشی دوا ئەم کارەساتە. بەڵام مالیخولیا نائۆمێدی و مەیلی زۆرە بۆ دووبارە تێکەڵبوونەوە لەگەڵ ئۆبژەی لە دەستچوویە، بەو مانایە لە مالیخولیادا(شیدایی) مرۆڤ ناتوانێت قەبووڵی ئەو ڕاستییە بکات کە فڵانە چەمک یان کەسایەتی ئیتر لە ژیانیدا نەماوە و هیچ بوونێکی نییە. مالیخولیا، خزینە لەناو خەمەکییەوە، بەتابشتی لەمەڕ “فەرامۆشی” و”بیرەوەرییە”. واتە لە مالیخولیادا ئۆبژەی لەدەستچوو هیچ کات، نەبوون و نەمانی لەلایەن ئەمەوە قەبووڵ ناکرێت تا وەکوو بیرەوەری ناوی لەبەنین و لە ئاکامدا بە فەرامۆشی بگات.

ڕیکۆر لە وتارەی فرۆید دا بەم ئەنجامە دەگا کە (گەڕانەوەی بیرەوەرییەکانی کارەسات)، وەکوو شینگێڕی لەمەڕ کارەسات دەنوێنێت و بە چەشنێک قەبووڵ کردنی ئۆبژەی لە دەستچوویە، کەواتە جیا لەوەی بە گەڕانەوە ئەمە ڕوانگەیەکیتر لە مێژوو -کە گەڕانەوەی قوربانییە لە کارەسات پێناسە دەکەین-، لە هەوڵی ئەوەش داین کە ڕەهەندی (نەخۆشی) بیرەوەری بەرەو ڕەهەندی (دەرمان) بگوازینەوە. ڕیکۆر جیا لەم ڕەهەندە دوو ڕەهەندیتر بۆ بیرەوەری پێناسە دەکا: (ڕەهەندی کردەوەیی) و (ڕەهەندی ئەخلاقی-سیاسی) کە بەتایبەت لە ڕەهەندی ئەخلاقی-سیاسیدا بیرەوەری وەکوو کردەوەیەکی سیاسی بۆ زێدەکردنی عداڵەت و پاراستنی مافی قوربانییەکان خۆیی وێنا دەکا. بیرەوەری وەکوو کردەوە لە هەوڵی پارستن و بەوێنەکێشانی ئەو ڕەنجەیە کە مێژوو باڵی بەسەردا کێشاوە و لە ژێر مێژووی فەرمی دەسەڵات بزر بووە.

ئەگەر ڕوانگەی ڕیکۆر لەمەڕ بیرەوەری و فەرامۆشیدا پەسەند کەین و لەو سۆنگەوە لە مێژووی کوردەوای بڕوانین، ڕەنگە لە ئاکامدا دەستکەوتێکی جیاواز لە دەستکەوتی هەنووکەییمان هەبێت. ئەم مێژوویە کە لانیکەم سێ دانە کارەساتی گەورەی مرۆڤ گوژی و ئاوارەیی لەبەتەوە تا ئەمڕۆ کەمتر لەلایەن خۆمانەوە-واتە لە لایەن قوربانییەکان و پاشماوەکانی کارەسات- گێڕدراوەتەوە . لەم سێ کارەساتە یەکیان دەگەڕێتەوە (٢٠ی ژانویەی ١٩١٦ی.ز) لە ناوچەی موکریان و شاری سابڵاغ کە ڕێزدار عەزیز وەلیانی لە دوو توێی کتێبێکدا سرنجی داوەتێ. ئەم کتێبە کە پێکهاتوو لە یەک پێشەکی و سێزدە وتار لە نووسەرانی جیاواز و دوازدە بیرەوەرییە لە لایەن بڵاوگەی (گوتار) بە ناوی : (کارەساتێکی مێژوویی، کوشتاری خەڵکی کورد بە دەست سپای ڕووسی تزاری ١٩١٦) بڵاوکراوەتەوە.

بەداخەوە ئەم کارەساتە کە یەکێ لە گەورەترین گوشتارەکانی سەدەی بیستەم و شەڕی یەکەمی جیهانییە تا ئەمڕۆکە ئاوڕێکی شایانی لێنەدراوەتەوە، واتە جیا لەم بەرهەمی بەڕێز وەلیانی دەقێکی‌تر لە ناو کورددا نادۆزینەوە کە ئەم کارەساتەی تاوتوێ کردبێت و وەکوو کردەوەیەکی دژە مرۆیی باسی لێوە بکات.

بە پێی ئەم بەرهەمە لە (٢٠ی ژانویەی ١٩١٦ی.ز)دا سپای ئیمپراتۆری ڕووس بە بیانووی تۆڵەکردنەوە لە سپای ئیمپراتۆری عوسمانی خۆ دەکا بە شاری مەهابادەوە و لە چەند ڕۆژدا نزیکەی دە هەزار کەس لە شار و گوندی ئەم ناوچەیە دەکووژێت. شەڕی یەکەمی جیهانی کە هیچ فەی نە تەنیا بەو ناوچەوە نەبوو بەڵکوو حکوومەتی ئەوکاتی ئێران (قاجار) بێ لایەنی خۆی لەم شەڕە ڕاگەیاند بوو و لانیکەم بەشێوەی فەرمی پشتگیری هیچ یەک لەم لایەنانەی نەدەکرد، بەڵام بە خاوەنی و بە دەسەڵاتی حکوومەتی قاجار، هیچ ئەوەی کە لە توانستیدا نەبوو پێش بە هاتنی دەوڵەتان بە ناو سنووری ئێران بگرێت، هەرگیزش نەیتوانی داوای مافی ئەم خەڵکەش بکاتەوە. کەسانێکی زۆر بە بێ ئەوەی فەیان بەسەر شەڕی یەکەمی جیهانی هەبێ بێ بەزەیانە تێداچوون و هیچ دامودەزگا و -مافێکی مرۆییش!- قەرەبووی ئەم کووشتارەی بۆ نەکرایەوە. « ئاکامی چوار ساڵ شەڕی جیهانی بۆ خەلافەتی عوسمانی کوشتاری زیاتر لە یەک میلیۆن ئەرمەنی و (٧٠٠) هەزار کورد بوو».

(وەلیانی بە گەڕانەوە لە درک کەنداو، ل: ٣١)

بە پێی گەڕانەوەی کتێبی (کارەساتێکی مێژوویی) یەکە لە پاساوەکانی سپای ڕووس بە هێرش بردنی سەر مەهاباد، کوژرانی سەر کەنسوولی ڕووس، (ئەلکساندر ئەیاس) بوو : «ئەلکساندر ئەیاس، کەنسوولی ڕووسی تزاری لە شاری سابڵاغ، لە ١٩ی نوامبری ١٩١٤ بە هۆی مەترسیەک کە هەڕەشەی لە شاری سابڵاغ دەکرد، کەنسوولگەری داخست و بەرەو مەراغە ڕێ کەوت. بەڵام ئەیاس جارێکی‌تر گەڕاوە جێی ژیانی پێشوو (سابڵاغ) تا برێک لەو کەلو پەلانەی لێی بەجێمابوون هەڵیانگرێ. لە نزیک میاندواو دەکوژرێ و سەری بڕاوی بەرەو دەکرێتەوە سابڵاغ. بە سەلماندنی ئەوە کە پیلانی کوشتنی ئەیاس، عوسمانییەکان ڕاستەوخۆ دەستیان هەبووە،

پشت دەبەستین بە بەشێکی ئەو شینگێڕییەی کە مینۆرسکی بە ئەیاسی دەنووسێ: "لە ٢ی فیوریەی ١٩١٥ ڕووسەکان ئەو شارەیان (تەورێز) گرتەوە و لە شەڕی سەفیان بەشێک لەو کەلو پەلانەی ئەیاسیان لە لای ئەفسەرێکی کوژراوی تورک دۆزییەوە. لە نێو ئەو کەول وپەلانە، مۆر و میدال و چەند نیگاتیوی وێنەی ئەیاسی تێدا بوو".

مەبەست ئەوەیە کە کاربەدەستانی ڕووسی تزاری، سەرەڕای زانیاری و

ئاگاداریان لە ڕاستی ڕووداوەکە، بە بیانووی تەڵەی گیانی یەک کەس، لە ٢٠ی ژانویەی ١٩١٦ ڕژانە شار و ئاواییەکانی موکریان…». (ل: ٣٥).

« ئەلکساندر ئەیاس، سەرکەنسوولی دەستڕۆیشتووی ڕووس بە گوتەی جان چالنکەر بە پێی پیلانێکی دارێژراو لە نزیک میاندواو دەکوژرێ و ماوەیەک سەری بڕاوی لە بەر دەرکی مەحکەمەی سابڵاغ هەڵداوەسن و پاشان فڕێی دەدەن بۆ کایەی منداڵانی شار. ڕووداوی کوژارنی ئەیاس دەبێتە هۆی پەلامار هێنانی لشکری خوێن و لە ٢٠ی ژانویەی ١٩١٦دا ڕژانە نێو شار و بە ماوەی ٤٣ ڕۆژ سابڵاغ ئابڵۆقە دەدرێ و بەو پێیەی بێبەزەییەوە بەردەبنە گیانی خەڵک». (ل:١٥٢-١٥١)

لەو سەردەمانە و بە پاساوی مەزهەبی حاکمی مەهاباد (قازی فەتاح) پشتگیری خۆی لە سپای عوسمانی لە بەرامبەری سپای ڕووس ڕادەگەیەنێت و ڕێگە دەدات سپای عوسمانی لە ناو شاری مەهاباد جەولان بدەن.« قازی فەتاح، پیاوی ژمارە یەک و دەستڕۆشتووی ئەو کاتی دەڤەری سابڵاغ، بە ئەوەی وەک بنەماڵەی مریدی تەریقەتێکی مەزهەبی یان گەورەدەی یەکە لە بنەماڵەکانی شێخەکان بە، بوو بە مەقاشی دەستی عوسمانییەکان و بە دنەی ئەوان فیتوای "جیهاد"ی قەستەوە بە تێوەگلان لە شەڕێک کە قەڵەت و بەی نیزیک (١٠٠٠٠) کەسی لێکەوتەوە، بە ئەوەی هیچ فەی بە چارەنووسی خەڵکی کوردەوە هەبێ!» (ل:١٢). هەر چەند لە گێڕانەوەی بیرەوەرییەکانی ئەم کتێبە قازی فەتاح وەکوو پیاوێکی شۆڕشگێر لە بەرامبەری سپای ڕووس شەڕ دەکا و لە ئاکامدا دەکووژرێت (بڕوانە بەشی بیرەوەرییەکان ل:١٥٥)، بەڵام هەڵەی ئیستراتێژیکی ئەو و پشتگیری لە سپای عوسمانی بەڵایەکی ماڵ وێرانکەری بۆ خەڵکی ئەو ناوچەیە لێ بەوە.

ئەوەی لەم کتێبەدا (کە پشت ئەستوورە بە چەندین بەڵگەی میسیۆنەر و قشە مەسیحییەکانی ئەو سەردەمە) زیاتر جێگەی سەرنجە، بەشی بیرەوەرییەکانی ئەم کارەساتەیە. بیرەوەرییەکان بە شێوەی زارەکەی لە ئەو پیرەپیاوانە گێڕداونەتەوە کە باوک یان باپیرە گەورەیان ئەو وەخت لە مەهاباد و دەورووبەری ژیانیان کردوە. لەسەرتاری ئەم وتارەدا کورتە ئاماژەیەکم بە تیۆری پۆل ڕیکەر، فەیلەسووفی فەڕانسی لە بارەی گێڕانەوەی بیرەوەری وەکوو فۆرمی نەرەنی بە مێژووی فۆرمی کراوی دەسەڵات کرد. ئەگەر ئەم تیۆرییە بە بنەمای خوێندنەومان بگرین لە ئاکامدا بەو ئەنجامە دەگەین کە بیرەوەرییەکانی کتێب بە زمانێکی ساکار چەند بەشی ئەم کارەساتە شەمەند دەکەن و لە هەوڵی بەرسازکردنی شەما و پێکەرەک لە ڕابردوون:

یەکەم: کوشتاری دەندانەی خەڵکی سابڵاغ و ئاکاری دوور لە مرۆیەتی

ڕووسەکان.« دە هەزار کەس لە حەشیمەتی ١٤ هەزار کەسی ئەم شارە لە ژن و پیاو و زارۆک و پەککەوتوو کەوتنە بەر زەبری شیری و تیری سەربازانی قین لە دڵ و لە خوا بێخەبەری ڕووس».(ل:١٥٨-١٥٧).(وە بەوانە بیرەوەرییەکانی : حاجی عەبدوڵڵا قازی بە گێڕانەوە لە باوکی، میرزا خەلیل فەتاحی قازی، حاجی مستەفا تەیموررزادە، شێخ ڕئووف زیایی).

دووهەم: بەرگری حاکمی مەهاباد(قازی فەتاح) لە بەرامبەری سپای ڕووس و گوژرانی دلێرانەی ئەو. بۆ نموونە لە بیرەوەرییەکاندا هاتوو قازی فەتاح لە وەڵامی ئەفسەرێکی ڕووسدا دەڵێت:«...هەتا ئەمن زیندوو بم نەیەڵم عرووس [ڕووس] بێتە نێو شاری مەهاباد. ئەوان بێن خەڵکی قەتڵی ئام کەن و ئەمنیش لە ماڵێ خۆم دانیشم؟»(ل:١٧٢). یان لە وەڵامی کوڕەکانیدا دەڵێت: «چۆن دەتوانم زیندوو بمێنم لەشکری ڕووسان شاریان داگیر کردبێ» (ل:١٨٢). بەپێی بیرەوەرییەکان، قازی فەتاح لە شەڕێ لەگەڵ سپای ڕووس دەکووژرێت و لە پاش چەند ڕۆژ تەرمەکەی لە مزگەوتی شادەروێش تەسلیم دەکەن.
سێهەم: قات و قڕی دوا ئەم کارەساتە. «هەزاران مرۆڤی چارەڕەش پاش گوشتاری قەزاقەکانی خوانەناس و غەددار کە لە برسان پەڕا دەهاتن، ئەوانیان بە تەکایی لە قەبری گشتی دەناشتن، ئەو شوێنە بە گۆڕستانی برسییەکان ناودەبر کرابوو!».(ل:١٦٩). «گەنم و دانەوێڵە، بنەی هاتبوو، وەرزێڕەکان چ توانستی کاری کێڵان و زەویوزاریان نەبوو. لە هەلو مەرجی ئەوتەدا نەدار وبرسی و ڕووت و ڕەجاڵ کە بە تەنیا بە ڕواڵەت زیندوو بوون و بەس بە دەنگی نووساو و دەی پێ حەسرەت و بە ناڵینی پڕ سۆز دەکەووزانەوە».(ل: ١٩٠-١٨٩). «... دوای ئەو گوشتارە، گرانی و قات و قڕییەکی بە ڕادە گشت ناوچەی موکریان لە خۆ دەگرێ. بە وتەی بەساڵاچووان، تەنانەت خەڵک مەجبوور بوون گۆشتی سەگ و پشیلە بخۆن». (ل:٢١٢).

لە مێژووی فەرمی ڕووسەکاندا ئەم کوشتارە وەکوو سەرکەوتنێکی گەورە لەمەڕ سپای عوسمانی دایە (سپای عوسمانی لە ناوی شاری مەهاباد بوو و بەڵام توانستی بەرگری لەخۆ و شاری نەما، بۆیە هەر زوو پاشەکشەی کرد و شار بەجێ دێڵێت). بە ڕوانگەی (ڕیکەر)ەوە مێژووی فەرمی لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە بە چەشنی پێویست چەواشە دەکرێت و ئەوەی بزر دەبێت مێژووی لەقەوماوانە. لێرەدایە کە بیرەوەری پاشماوەکانی کارەسات ئەتوانێت ڕێچکەیەی تر لە مێژوو بدۆزێتەوە. لە بیرەوەرییەکانی کارەساتی ١٩١٦ی سابڵاغ نە تەنیا هیچ ڕشادەت و سەربەڵیندییەکی ڕووسەکان شەمەند ناکرێت، بەڵکوو دڕێقی و بێڕوحمی

ئەوان بەرجەستە دەبێتەوە، لە لایەکی‌تر پاش کارەسات، کە بۆ مێژووی فەرمی دەسەڵات بە کۆتایی هاتن و سەرکەوتن بەسەر دوژمن پێناسە دەکرێت لە لایەن (بیرەوەری) یەوە وەکوو قۆناغێکی‌تر لە کارەسات دەنوێنێت، قات و قڕی و گرانییەک کە بەسەر شاردا دێت ڕوویەکی‌تری ئەم شەڕە نیشان ئەدات. لەم بیرەوەریانە کەسایەتی (قازی فەتاح) وەکوو نوێنەری گشت جەماوەری مەهاباد بە سیمبۆڵ دەکرێت و نەترسی و بەهێزی ئەو هێمایەک لە ڕۆحی پارستنی زێد و نیشتمانە، واتە لە گشت بیرەوەرییەکاندا قازی فەتاح هێمای گشت خەڵکی شارە،
ئەم هێمایە لە هەوڵی شەمەند کردنی چەمکی (خۆشەویستی لە ڕادەبەدەر) بۆ نیشتمانە، کەواتە کەسەکان لەبەر ئەوەی خۆشەویستی و داخی خۆیان بۆ شار نیشان بدەن، لە بیرەوەرییەکانیاندا، سەرچەشنێک (لێرەدا قازی فەتاح) بەرجەستە دەکەنەوە و دەیهێنە ناو قاڵبی (گێڕانەوەی) خۆیانەوە. هیچ یەک لەو هێمایانەی کە لە بیرەوەرییەکان دەوترێتەوە لای مێژووی فەرمی دەسەڵات مانای نییە و بەڵکوو ئینکار و نەرێنی لێدەکرێت.

ئەگەر دیسانەکە بە ڕوانگەیەکی ڕیکۆری سرنجی ئەم بیرەوەریانە بدەیەنەوە بەم دەرئەنجامە دەگەین کە کەسەکان بۆ ئەوەی بتوانن ئەم ڕووداوە تەنانەت بە شێوەی زارەکیش بێت بۆ جیلی داهاتوو هەناردە بکەن و لەلایەکی‌ترەوە –وەکوو فرۆید دەڵێت- قەبووڵی نەمانی (ئۆبژەی لە دەستچوو) بکەن، لە هەوڵی ئەوەدان سەرچەشنی ڕووداوەکە بگێڕنەوە. گێڕانەوەی سەرچەشنی ڕووداوەکان (هەر بەم جۆرەی ڕیکۆر لە (تۆزۆتان تۆدۆرۆف)ەوە د□ی□□□ت□وە) ڕێگەیەکە بۆ ئەهوەن کردنەوەی دەروونی مرۆڤ و هەوڵ بۆ گەیشتن بە ئاقارێکی نوێیە کە دەبێتە (داهاتوو). گێڕانەوەی سەرچەرشنی ڕووداوەکان، گێڕانەوەیەکە کە ڕووداوەکان بۆ جیلی نوێ دەستەبەر دەکا. هەر بەو شێوەی ڕیکۆر دەڵێت:«ئەوە گێڕانەوەیە کە شێوەیەکی تایبەت لە دەستەمۆکردنی بیرەوەری ساز دەکا». بیرەوەرییەکانی کارساتی ١٩١٦ی مەهاباد پێکهێنان و دەستەمۆ کردنی بیرەوەرییەکە کە دژ بە گێڕانەوەی مێژووی دەسەڵات دەوێستێت و جاریکی‌تر ئێمە بەروڕوویی پرسیاری چۆنییەتی گێڕانەوە و بەرەڕوو بوونەوە لەگەڵ مێژوو دەکاتەوە.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

. خاطره و فراموشی. پل ریکور. ترجمه: ویکتوریا طهماسبی
. کووشتاری خەڵکی سابڵاغ بە دەست سپای ڕووس (١٩١٦). کارەساتی

دەرسیم (١٩٣٧-٣٨). ژینۆسایدی ئەنفال (١٩٨٨)
. ئەوە بەو مانایە نییە ئەمە بە ئەم کارەساتانە هیچ دەقێکی مێژوویی یان شیکارانەمان نەنووسیوە، بەڵکوو مەبەست ئەوەیە نەمانتوانیوە چەشنێک لە تیۆریی یان لانیکەم دەلاقەیەکی تر بەرەو مێژوو بکەینەوە.
. گشت سەرچاوەکان لە کتێبی: کارەساتێکی مێژوویی، کوشتاری خەڵکی کورد بە دەست سپای ڕووسی تزاری ١٩١٦، عەزیز وەلیانی. چاپی دووهەم. سەقز، نەشری گوتار (١٣٩٧)، وەرگیراون.

ئینسایکلۆپیدیا، پوختەی عەقڵانییەتی مۆدێڕن... کاوان محەمەد پوور

سەبارەت بە زەروورەتی نووسینی ئینسایکلۆپیدیا بە کورد

ئەگەر
ئاوڕێکی خێرایی لە سەردەمی ڕووناکبیری ئەرووپا بدەینەوە، یەکێ لەو بەرهەمانەی –کە ڕەنگە
زیاتر لەوانی تر- دێتە بەر چاومان و بەهیچ روو ناتوانین کاریگەری ئەو بەرهەمە
لەسەر ڕۆشنگەری چ وەک ڕەوت و چ وەکوو ئاگاییکەرەوەی کۆمەڵگا پشت گوێ بخەین، (**ئینسایکلۆپیدیای**
زانست، هونەر و پیشەکان)ی فەیلەسووفی فڕانسی (دێنی دیدرۆ)یە. ئەم بەرهەمە وەکوو
یەکەم ئینسایکلۆپیدیا (Encyclopedia) گشتی لە زانستدا ناودەر دەکرێت. دێنی دیدرۆ بیست و
شەش ساڵ لە تەمەنی خۆی بە ئەم بەرهەمە بیست و هەشت بەرگییە تەرخان کرد. کە بەندێک لە
زانست و دەستکردەکانی مرۆڤ کە ئاست و پلەی هۆشیاری و ڕەخنەی مرۆڤ لەمەڕ ئۆتۆریتە(هێز)ی
کلیسا و ناعەقڵانی مرۆڤ دەباتە سەر.

ئەوەی کە لە سەرەتای ئەم یادداشتەدا ئاماژەم بە
سەردەمی ڕووناکبیری و نووسین و سەرپەرشتیاری دەنی دیدرۆ بە
ئینسایکلۆپیدیا کرد
تەنیا یەک مەبەستی تێدایە، ئەویش کاریگەری ئینسایکلۆپیدیا لەسەر
زانستی گشتی
کۆمەڵگا و تێکشکاندنی ئۆتۆریتەی زاڵی، جیا لە عەقڵانییەت مرۆڤ.
ئەم بەشە ڕێک
پەیوەندی بە ڕەوتی ڕۆشنبیری و ڕووناکبیری کوردی ئەمڕۆوە هەیە و
زەروورەتی نووسینی ئینسایکلۆپیدیا
لە مێژووی کورددا دیاری دەکات. هەڵبەت بە هیچ ڕوو نە لە توانایی
زانستی من دایە و
نە ئەم کورتە یادداشتە دەیهەوێت شێوە و مێتۆدی نووسینی
ئینسایکلۆپیدیا نیشان بدات.
ئەم یادداشتە تەنیا دەیهەوێت بە ئاوڕدانەوەیەکی
مێژوویی لە ڕەوتی ڕووناکبیری ئەورووپا، گرنگی نووسینی
ئینسایکلۆپیدیا بە کۆمەڵگا
باس بکات. بۆ ئەو مەبەستە ئاوڕێکی خێرایی لە مێژوویی ڕووناکبیری
ئەورووپی دەدەمەوە
و پاشان پێداویستییەکانی نووسینی ئینسایکلۆپیدیا بە پێی مێژووی
ئەزموون کرا و هاو
مژاری ڕەوتی زانستی کوردی باس دەکەم. دیارە مێژوویی زانستی و
مەعریفی ئەورووپا
هەڵگری نووسین و باسکردنی زۆرە و من لێردا بە پێی پێویست و
مەودای ئەم وتارە،
تەنیا بەشێکی زۆر کورت، کە بە واتایەک بە ناسینی هۆی نووسینی
یەکەم ئینسایکلۆپیدیا
زەروورەتی هەیە باس دەکەم.

سەردەمی

ڕووناکبیری و نووسینی یەکەمین ئینسایکلۆپیدیا

هیچ
بەرهەم و زانستێکی جیهانی بێ پاشخان بەدی نایەت. تەنانەت ئەگەر
وەکوو واڵتەر بنیامین
فەلسەفەی مێژووی خۆمان لەسەر چەمکی (دابڕان)یش بوەستێنین و پێمان
وابێت بە
پێچەوانەی هێگلەوە مێژوو هەمیشە بەرەو پێشکەوتن ناچێت و

ناتوانین پێشکەوتن وەکوو
بەرجەستە بوونەوەی مادییانەی عەقڵ پێناسەبکەین، بەڵکوو دروست
بوونی سەرتا نوێکانی
مێژوو لە دابڕان لە ڕەوتی پێشینەی مێژوو دایە، دابڕان وەکوو
ساتەوەختێک وایە کە
مێژوو چیتر ناتوانێت خۆی دووپات بکاتەوە. بە وتەی بنیامین ئەم
دابڕانە شتێکی سانا
و ئاسایی نییە و هەمیشە لەگەڵ خۆی وێرانکاری و توندوتیژ و
تێشکانی پێیە. واتە بە چەشنێک
تێکشکان و وێرانی مێژووی پێشوویە. ئەمە بەو مانایەیە کە تەنانەت
لە چەمکی
دابڕانیشدا پاشخانی مێژوو و کۆبەندێک لە پێش مەرج بۆ دابڕانی
مێژوویی هەیە. واتە ڕەوت
و مێژوویی تایبەت، دوخێکی تایبەت بەرهەم دێنن کە ساتەوەختی
دابڕان لەودا بقەومێت.

یەکێ لە گرنگترین ساتەوەختەکانی دابڕان لە
مێژوویی ئۆرووپا، تێکشکان و وێران کردنی ئۆتۆریتە(هێز)ی کلیسا لە
لایەن
عەقڵانییەتی مرۆڤە. لە سەدەکانی ناویندا(Middle Ages) گشت زانست
و زانیاری لە ژێر
چاوەدێری کلیسای کاتۆلیکدا پەروەردە دەبوو، گوتاری زاڵ، گوتاری
زانستی کلیسا بوو.
بە دەستەواژەی میشێل فۆکۆیی، لەو سەردەمەدا حەقیقەت یان زانست و
مەعریفە، ئەو
چەمکە بوو کە کلیسا پێناسەی دەکرد، ئۆتۆریتەی کلیسا لە گشت لق و
پۆ فەرهەنگییەکانی
کۆمەڵگادا گەریانی هەبوو و تەنانەت کێشە لەگەڵ ئەم ئۆتۆریتەیە
ئەگەری گیان لە دەست
دانی لێدەکەوتەوە. بەڵام ئەگەر لە خوێندنەوەیەکی مێژوویدا (ڕێنە
دێکارت) وەکوو
باوکی سەردەمی عەقڵانییەت و یەکێ لە باوکانی سەردەمی ڕووناکبیری
ئۆرووپا بزانین کە
لەمەڕ ئۆتۆریتەی کلیسا ڕادەوەستێت و بە جێگەی وتەکانی پاپ و
کلیسا عەقڵی پێتی
دەکاتە تەنیا سەرچاوەی زانستی بەشەری، بەمان دەردەکەوێت کە پێش
ئەو، نووسەرانی تر

وەکوو (دانتێ ئەلیگیێری) و (جووانی بوکاچیۆ) بە نووسینی چیرۆک-
هەڵبەت نە بەمانا
مۆدێڕنەکەی-ڕێگە خۆشکەری گوتاری نوێ، واتە عەقڵا نییەتی مۆدێڕنن
بۆ دێکارت. لەم
تاقمە نووسەرانە بە وتەی کۆندرا بە هیچ روو ناکرێت سێروانتێس
(نووسەری دۆنکیشۆت)
بسڕێنەوە. بەڵام دانتێ وەکوو پێشەنگی بەرهەم هێنانی یەکەمین
بەرهەمی داستانی کە
خوڵقێنەری (خودی نووسەر)ە، نە داستان و وتە ئۆستوورەیی و
مەزهەبییەکان، خۆی وەکوو
(دابڕان)ێکی مێژووی پێناسە دەکا. (کۆمێدیای یەزدانی) بەرهەمی
جیهانی زەهنی
نووسەرەکەی، واتە دانتێ ئەلیگیێری□. لێردا دانتێ و لە پاشان
بوکاچیۆ (نووسەری
دێکامێرۆن) و سێروانتێس (نووسەری دۆنکیشۆت)، بۆ یەکەمین ڕا لە
مێژووی ئۆرووپا نووسەر
یان (ئۆرتۆر) بەدیدێنن. بەر لەم نووسەرانە هەرچی بەناوی چیرۆک و
ڕۆمانسەوە لە
ئۆرووپا نووسراوە، گێڕانەوەیی پاتەکراوی کتێبی پیرۆز و
ئۆستوورەکان بووە.

ئەگەر
جیهانی واقیع خوڵقاوی خواوەندە، جیهانی چیرۆک نووس، خوڵقاوی
نووسەرە. بە چەشنی
ئیستعاری نووسەر لەمەڕ بەرهەمەکەی وەکوو خوایەک وایە کە جیهان
پێکدێنێت و سەرو سامانی
دەدات، واتە ئۆتۆریتەی نووسەر بە دەقی بەرهەم هاتوو بەدی دێت.
لێردایە کە وردە
وردە ئۆتۆریتەی کلیسا و شر□ق□ی کلیسا لە کتێبی پیرۆز و ئاکاری
مر□ق و جیهان
دەکەوێت ژێر تیشکی ڕەخنەوە. بەدی هاتنی نووسەر وەکوو کەسایەتییەک
کە بۆ پێکھێنانی
جیهانی نوێ لە ژێر ئۆتۆریتەی کلیسا و پاپ دا نییە و خۆی بە
خەیاڵی خۆی بەرهەم
هێنەری جیهانێکی نوێیە. بەگشتی لەم سەردەمەدا
خولقاوەکان/بەرهەمەکان- ئەوانەی
ئاوێنەی ئۆتۆریتەی نووسەرن-، بە چیرۆک دێنە ئەژمار، واتە بەرهەم

یان دەستکردێکی زانستی
بە چەشنێکی شیاو بوونی نییە. لە سەدەکانی دواییدایە شرۆڤەی نوێی (مارتین لۆتەر) و(جان کالڤین) لە کتێبی پیرۆز و هاتنەکایەی چاکسازیی پرۆتیستانتی، ڕێگەیەکی بەربڵاوتر
بە بەدی هاتنی عەقڵانییەتی دێکارتی دەکاتەوە. دێکارت وەکوو نوێنەری عەقڵانییەتی
مۆدێڕن، تەنیا ئەو دەستکەوتە بە شیاوی زانست و مەعریفە دەزانێت کە بەرهەم هاتوویی
عەقڵی پەتی مرۆڤ بێت و لە ژێر سێبەری گومانەوە پێناسە کرابێت. بە ڕوانگەیەک
عەقڵانییەتی مۆدێڕن هەنگاوێک ئۆتۆریتەی خولقێنەر دەباتە پێش. ئەگەر سەرەتای
تێکشکانی ئۆتۆریتەی کلیسا بە نووسینی چیرۆک بزانین، بە عەقڵانییەتی دێکارتەوە،
فەلسەفە و ماتماتیک(بیرکاری) و زانستی سروشتیش دەگرێتەوە. ئەم پاشخان و دابڕانە
مێژوویە لە دەیەکانی دووایيدا سەردەمێک لە ئەرووپا پێکدەنێت کە بە ناوی سەردەمی
ڕووناکبیری یان سەردەمی ڕۆشنگەری (Age of Enlightenment) دەناسرێت. سەردەمی ڕوشنگەری پەروەردەی پاشخانی
مێژوویی تایبەتی ئەرووپا و کۆیەک لە نووسەر و فەیلەسووفی وەکوو دێنی دیدرۆ، ئەمانوێل
کانت، ڕۆسۆ، مارکی دەساد، مۆتێسکیۆ، فرانسیس بەیکن و ...هتد. گشت ئەم
فەیلەسووفانە بە چەشنێک درێژەدەری عەقڵانییەتی مۆدێڕنن کە بە شێوەی فەلسەفی لەلایەن
دێکارتەوە دێتە پانتای مەعریفی جیهانەوە. دیارە هەر کام لەم فەیلەسووفانە، ئەم
عەقڵانییەتە بە چەشنێکی تایبەت پێناسە دەکەن و زۆربەیان لەگەڵ دەسکەوتە
فەلسەفییەکانی دێکارت کێشەیان هەیە، بەڵام لە چەمکی بنەڕەتیدا لەگەڵ ئەو هاوڕان،
ئەویش بەکار هێنانی عەقڵی مرۆڤ لەمەڕ پێناسەکردنی جیهان و دژایەتی لەگەڵ ئۆتۆریتەی
کلیسایە، ڕەخنەی ڕۆشنگەری لە بۆچوونەکانی کلیسا و پێناسەکردنی مرۆڤ وەکوو وێنایەک

لە گۆشت و پێست و خوێن، مر□ق ل□ بازنەی یەزدانیدا دەکێشێتە دەرێ
و وێنایەکی زەوینی
پێ دەبەخشێت. مر□قی ئ□م س□رد□م□، مر□قی تەنیا و وێڵ لە پانتای
بەربڵاوی بوون دایە،
لێرەدا هیچ ئۆستوورە و قارەمان و خودایەک بۆ مر□ق بووونی نییە کە
لە تاریکستانی ژیاندا
فریای بکەوێت و ڕزگاری بکا، هەر بۆیە تەنیا خۆی دەبێت بە فریایی
خۆی بکەوێت. کە
واتە بە وتەی سەردەمی ڕۆشنگەری، هیچ دەرەتانێک بۆ ڕزگاری مر□ق
جگە لە بەکار هێنانی
عەقڵ نییە.

عەقڵانییەتی
ڕۆشنگەری بە دابەزانی مر□ق ب□ سەر زەوی بوو بە هۆی بەدی هاتنی
زانستگەلی نوێ.
مرۆڤێکی وێڵ و تەنیا لە پانتای ژیاندا بێگومان بۆ ناسین و
تەحەمول کردنی ژیان،
پێویستی بە ناسینی جیهان هەیە. ئەم مرۆڤە خاوەن دەروون و مێشکە،
خاوەن شار و کۆمەڵگایە،
بەرەوڕوویی نەخۆشی دەبێتەوە، دژواری لە ژیانی کۆمەڵایەتی بۆ دێتە
پێش. بیرکرد نەوە
لەم چەشنە مرۆڤە و بێکەسی ئەو لە پانتای بووندا، بوو بە هۆی بەدی
هاتنی زانستگەلی
جیاوازی مر□ق. د□روونناسیی و کۆمەڵناسیی پێکدێت، شارسازی و
ئەندازیاری بەشێوەی
زانستی بەرهەم دێت، پزشکی پێش دەکەوێت و دەستووری پەروەردەیی
مناڵ و کۆمەڵگا دێت
ئاراوە، شێوەی سیاسەتی مۆدێڕن و جیاکرد نەوەی هێزە دەسەڵاتدارەکان
بۆ نەزم و ڕێسایی
کۆمەڵایەتی دروست دەبن. دەیان دەستکەوت و دەستکردی هونەر و
زانستی لە ژێر سێبەر
بەکار هێنانی عەقڵی بەشەر و تێکشکانی ئۆتۆریتەی کلیسا بەرهەم
دێت. هەر لەم
گەریانەدایە کە (دەنی دیدرۆ) و هاوکارەکانی پرۆژەیەکی زانستی بە
ناوی (ئینسایکلۆپیدیای
زانست، هونەر و پیشەکان) دەست پێدەکەن، هۆی نووسینی ئەم پرۆژیە
پۆلێن کردنی

زانستەکانی مر□ق بوو. ئەوەی کە هەم کۆمەڵگا و هەم بیرمەندەکان
ئاگاداری
دەستکەوتەکانی مر□ق ببنیەوە. بە چەشنێک پێناسەی ئەوەی بکرێت
عەقڵانییەتی مر□ق چ
دەستکەوتێکی هەبووە کە کلیسا و دەستووراتی کلیسا لە پاش چەندین
سەدە نەیانتوانیی□وە
بەرهەمی بێنن. ئینسایکلۆپیدیا، ناسین و پۆلێنکردنی زانستی مرۆڤە،
بۆ پێشکەوتنی
زیاترو ناسینی ئەو چەمک و ئاستەی کە بیرمەندەکان دەبێت کاری تێدا
بکەن و بیناسن.
بە نووسینی ئینسایکلۆپیدیای زانست، هونەر و پیشەکان، ڕۆشنگەری
هەنگاوێکی تر دەچێتە
پێش. ئەم هەنگاوە ڕێک لەمەڕ کۆمەڵگادا مانا دەبێتەوە. مرۆڤی
کۆمەڵگا لەگەڵ بەشێکی
زۆر لە زانستەکانی جیهانی ئاشنا دەبێت و شێوەی بیر و بۆچوونیان
تا ڕادەیەک فێر
دەبێت، ئەو جار خۆیی خۆ، بۆ زانستی نوێ پەروەردە دەکات. لێردایە
کە ئینسایکلۆپیدیا،
ڕۆڵی بەخشینی زانست بە کۆمەڵگا کایە دەکات و ئیتر عەقڵانییەتی
ڕۆشنگەری پێی وانییە
کە زانست چەمکێکی قەتیس ماو لە ناو بیرمەندان و فەیلەسووفان
دایە، بەڵکوو زانست و
هونەر، بە گشت چەمک و لق وپۆیەکانی دەبێت بێتە ناو پانتای بیری
کۆمەڵا یەتی و
مرۆڤەکانی کۆمەڵگا لە زانیاری و زانست بەهرەمەند بن. ئەم
بەهرەمەندییە خۆی پەرەوەردە
کردنی کۆمەڵگا و ڕێگەخۆشکەری پرس و ڕووناکبیری نوێ بە دەستکەوتی
نوێیە. بەم پێیە
یەکێ لە گرنگترین دەستکەوتەکانی عەقڵانییەتی مۆدێڕن کە لە جەستەی
ئینسایکلۆپیدیای
سەردەمی ڕۆشنگەریدا خۆ دەنوێنێت، “بەخشینی زانیاری و
پەروەردەکردن و هاودەنگ
کردنی کۆمەڵگا بە زانستی مۆدێڕن”ە.

زەروورەتی
نووسینی ئینسایکلۆپیدیا بە زمانی کوردی

بە پێی
دەرەنجامی سەرەوە، نووسینی ئینسایکلۆپیدیا لە زمانی کوردی دا بە
چەند هۆوە پێویست
د□ن□و□نێت. ئەگەر بە پێی پێناسەی ئەمڕۆی
ئینسایکلۆپیدیا (زانیارینامە)، کۆمەڵە
نووسراوەیەکی بەربڵاو و گشتگیر بزانین کە لە هەموو زانستەکان یان
زانستێکی تایبەتی
بەشێوەی پوخت و هەڵبژاردە تێدایە و پێکهاتوویە لە کۆمەڵێ وتاری
زانستی تایبەت،
ئەوە دەبێت ئەم چەشنە بەرهم□ بەجۆرێک سەرچاوەی زانستی دابنێین
کە بەگشتی توانستی
ئەوەمان پێدەدات هەم هەنگاوی زانستی‌تر هەڵبهنینەوە و هەمیش
خۆمان زیاتر بە نەتەوەکانی
تر بناسێنین.

بێگومان
مێژووی ئێمەی کورد، دەستکەوتێکی وەها شیاوی زانستی تێدانییە کە
بتوانین پێی بەشداری
گەشەی زانستی جیهانی بین.-هۆی نەبوونی ئەم دەستکەوتەش لق و پۆیی
زۆری لێد□ بێتەوە
کە ئەم وتارە بە هیچ ڕوو مەبەستی تاوتوێ کردنی نییە-. بەڵام
ئەوەی دیارە بەشە هەر
گرنگی زانستی جیهانی بە زمانەکانی (ئینگلیسی و ئاڵمانی و فڕانسی
و چینی) نووسراوە.
پێویستی ئێمەیە ئەم زانستە لە ڕێگەی
وەرگێڕان بۆ کۆمەڵگای خۆمان هەناردە بکەین، جیا لە وەرگێڕانی
کتێب و وتاری زانستی
بەشێک لە وەرگێڕانی ئینسایکلۆپیدیاکانی زانستی جیهان وەکوو
پێویستی پەروەردە کردنی
زمانی زانستی کوردی زەرووری دەنوێنێت. هەڵبەت نەتەنیا وەرگێڕان
بەڵکوو خۆی نووسینی
ئینسایکلۆپیدیای کوردی کە لەوەدا باس لە کۆمەڵگای کوردی و
کۆمەڵناسیی کورد و
دەستکردەکانی کورد دەکا وەکوو پێویست دەبێت هەبێ. بەڵام باسەکەی
من زیاتر دێتە ئەو
چەشنە لە زانست کە بۆ کورد و زۆربەی گەلەکانی جیهان بوونی نییە و
ناچارن لە ڕێگەی

وەرگێڕان ئەم زانستانە فێر بن. خۆی وەرگێڕانی ئینسایکلۆپیدیاکانی
زانستی جیهان بە
چەشنێک پەروەردەکردنی زمانی کوردی لەمەڕ زانستە نوێیەکانە. ڕەنگە
ئەو ڕستەی کە “ئێمەی
کورد دەستەواژەی زۆر شیاومان بۆ زانستگەلی وەکوو شیمی و فیزیک و
زمانناسی و
فەلسەفی مۆدێڕن و…هتد نییە”، پاتەکردنەوەی دەیان جار بێت. بەڵام
بێگومان ئەم
(بێ زمانییە!)، چ هەنووکە و چ لە داهاتوودا وەکوو خەسارێکی
زانستی گەورە خۆ
دەنوێنێت کە ئەمڕۆکە بەتەواوی هەستی پێدەکرێت. تەواو لەگەڵ ئەمە
هاوڕام کە بەپێی
دەستکەوتەکانی زمانناسیی کەس بۆی نییە بڵێت فڵانە زمان لە زات و
سروشتی خۆیدا لاوازە،
تەنیا ئەگەر زمانێک-بۆ نموونە کوردی- توانستی نووسینەوەی زانستێک
وەکوو فیزیک یان
شیمی بە شێوەی شیاو نییە و ناچارە لە زمانەکانی تر کەڵک بگرێت،
هۆیەکەی ئەوەیە کە
لەم پانتایەدا گەمەی زانستی پێنەکراوە، دیارە کاتێکیش زمان لە
شێوەی دەربڕین و
وشەسازیی تایبەتەوە دور دەکەوێتەوە هیچ کات شتێکی شیاوەی تەنانەت
بە شێوەی لاسایی
کردنەوەش بۆ جیهان پێی نییە.

بەرهەم هێنانی ئەم زمانە بێگومان ڕێگەی زانستی
زۆری هەیە کە یەکێکیان نووسینی ئینسایکلۆپیدیای زانستییە، جا چ
بە شێوەی وەرگێڕان
چ بەشێوەی نووسین بێت-هەڵبەت نووسین لەو بەشانەی کە توانستمان
هەیە-. بێگومان
بەخشینی زانیاری نوێ لە جەستەی کۆبەندێک وەکوو ئینسایکلۆپیدیا چ
بۆ بیرمەندان و چ
بۆ جیلی نوێ شێوەیەکی ساناترە، چوون لە تووێی چەند بەرگدا بەشێکی
زۆر لە پێشەکی
زانستی ئەتوانین هەناردە بکەین. ئینسایکلۆپیدیا دەتوانێت
سەرچاوەیەکی زانستی چ لە
بواری وشە و ڕستەسازی بێت، چ لە بواری بەرهەم هێنانی عەقڵانییەتی
نوێ. ئەمڕۆکە

بەدڵخۆشییەوە پرسی نوێ –بە گشت کەم و کۆڕیەکانی مێتۆد و
گریمانەوە-لە ناو
ک□م□گادا بوونی هەیە، ئەم پرسە خۆی خەریکی ئامادەکردنی خۆیەتی
بۆ زانست و
مەعریفەی نوێ، کەواتە نووسینەوە و بەرھەم ھێنانی ئینسایکلۆپیدیا
لە چەشنی زانستی
ئەتوانێت ڕێگە خۆشکەر و مژدەدەری جیلی زاناتر بە پرسیاری شیاوتر
بێتەوە. وێدەچێت
هەنووکە لە کوردستاندا تەنیا یەک ئینسایکلۆپیدیا هەبێت کە خەریکی
نووسینەوەی بین،
ئەوەیش (ئینسایکلۆپیدیای کوردستانیکا)یەکە بە پێی پێناسەی دەستەی
نووسەرانی : "پوختەی هەموو زانیارییەکان ل□ بارەی کورد و
کوردستانەوە بەپێی
با□ت، ناونیشان، ڕوودا، دیاردە و ئاڵوگۆڕی کۆمەڵایەتی، ئابووری،
سیاسی و ڕۆشنبیری
لە خۆیدا کۆدەکاتەوە". ئەم چەشنە لە ئینسایکلۆپیدیا بێگومان
زەروورەتی زۆری هەیە،
بەڵام بە هیچ ڕوو نە تەواوکەری پڕۆژەی نووسین ئینسایکلۆپیدیایە و
نە ئەو بەشە کە
لەم وتارە مەبەستمانە دەگرێتەوە. بێگومانی نووسینی وەها بەرھەمێک
پێویستە، بەڵام
ئەوەی کە دەبێت هاوتەریب لەگەڵ ئەم بەرھەمە
بنووسرێت/وەرگێڕێتەوە، ئینسایکلۆپیدیای
لە چەشنی هونەر، مێژوو و زانستە. وەها دەنوێنێت دورکەوتنەوە لە
شێوە نوێیەکانی
بەرھەمی جیهانی-کە هەڵبەت بۆ کورد نوێیە- جگە لە دواکەوتن هیچی
تری بۆ نەتەوەکان
لێنەبێتەوە. ئەم دوا کەوتنە نە تەنیا لە ئاستی جیهانیدا خۆی
وەکوو خەسارێکی گەورە
وایە، بەڵکوو شێوە و ئاکاری تایبەتیشی لێدەبێتەوە، ئەم ئاکارە
تایبەتە کە بۆ ئێمەی
کورد پاساوەکەی بۆتە (بە مل داکردنی ئەویتر)، تەنیا دەبێتە گلەیی
و گازەند و چاو
لە دەستی نەتەوەکانیتر بین کە بزانین چ بە کورد دەڵێن کە ئەوکات
لە چەشنی
قارەمانێکی زانستی بێین وڵامیان بدەینەوە، دیارە وەها وڵامێک نە
زانستی پێوەیە نە

بە سەر مێژووی خۆیدا دەڕوات. بە وتەی بیرمەندانی دژە پۆست کۆلۆنیالیزم ئەم ئاکارە بەچەشێکی‌تر کەوتنە ژێر گوتار و هێژمۆنیایی ئەویترە، چوون ئەم وڵام و پاساوە، هۆی پرسیاری زانستی نییە بەڵکوو هۆیەکەی دەگەرێتەوە سەر ڕوانگەی چەوسێنەرانی ئەویتر، کە واتە تۆ خۆت دووبارە پرسیاری خۆت هەڵنابژێری.

زمانی گێڕانەوە، ترازان لە وەهم و هێژمۆنی… کاوان محەمەد پوور

زمانی گێڕانەوە، ترازان لە وەهم و هێژمۆنی

“کورتەیەک لەسەر شانۆنامەنووسیی کوردی”

هێرتا مولەر لە چیرۆکی (بەڵێنی دیدەنییەکە)(1997) دەڵێت: “هەندێ شت کێشەیان نییە، تاکوو تۆ دەست دەکەی بە ئاخافتن لەبارەیانەوە”. ڕەنگە هەر کات ئێمە بیر لە هونەری کوردی بە عام و بە تایبەت - شانۆی کوردی- دەکەیەوە زیاتر مانای ئەم ڕستەی مولەرمان بۆ ڕوون دەبێتەوە. بیرکردنەوە لە چییەتی شانۆی کوردی بە هۆگەلی جیاواز هەمیشە وەکوو گرفتێکی سەرەکی بۆمان دەردەکەوێت. ئەم گرفتە هەر لە سەرەتای پرسیارکە زەق دەبێتەوە. نەبوونی هیچ بنەمایەکی فەلسەفی و پاڵپشتێکی زانستی لە ئارگیومنتەکانی کورد و لە سەرێکیشەوە، نەبوونی ئارشیوگەلێک لە شانۆگەری کوردی، کە توێژەر و ڕەخنەگر، لانیکەم بە خوێندنەوە و هەڵسەنگاندنی، بتوانێت ئیماژی ئەم هونەرە لای کورد بە جیهانەوە بدۆزێتەوە، تەنیا لە کێشە سەرەکییەکانی وڵامدانەوە بەو پرسیارەیە. لە درێژەی دەستەویەخەبوون لەگەڵ ئەم پرسیارە، ئەمجا خودی گرفتی (زمان) زەق دەبێتەوە، ئایا تەنیا نووسینی شانۆنامە بە کوردی، شانۆی کوردییە؟ تەنانەت ئەگەر هیچ چەمک و ئایدیایەکی کوردیشی تێدا نەبێت؟

بەڵام بەم هەموو کێشە و گرفتە کە ڕووبەڕووی ئەم پرسیارە دەبێتەوە، کاتێک پرسیارەکەی وەگەڕدەخەین، ناچار دەبین چەمکێک وەکوو بنەما بگرین و لە تاوتوێی ئەم چەمکە، مەودا و دەرەتانێک بە وەڵامدانەی ئەم پرسیارە بدۆزینەوە، ڕەنگە خودی پرۆسەی تاوتوێ کردن لە ئاکامدا ئەوەشمان بۆ دەربخات کە تاکوو ئێستا ئێمە چەندە بە هەڵەداچووین و خودی پرسیار لە شانۆ بەم شێوە نابێت و ئەمە کێشەکەلی زانستی و مێتۆدۆلۆژیکمان لەگەڵ شێوەی پرسیار لە شانۆ هەیە. لە هەر ڕووەوە دەستنیشان کردنی چەمکێک بۆ بیرکردنەوە یەکەم هەنگاو بۆ دۆزینەوەکانە؛ چ دۆزینەوەی وەڵامێک بۆ دیاری کردنی چوارچێوی شانۆی کوردی و چ دەرخستنی هەڵە تێۆریەکانی خۆمان.

من لەو وتارە کورتەدا (زمان) وەکوو چەمکی بنەڕەتیی گێرانەوە ڕەچاو دەگرم و لە پێناو زماندا هەوڵ دەدەم دەلاقەیەک بۆ بیرکردنەوە لە مانای شانۆی کوردی یان بە گشتی هونەری گێڕانەوەی کوردی بدۆزمەوە. جەختی ئەم وتارە لە سەر (زمانی گێڕانەوە)یە و مەبەست لە زمان لێرەدا (زمانی ئاخافتنی ڕۆژانە) نییە، زمانی گێڕانەوە، زمانێکە کە ئێمە لە سیستەمی گێڕانەوەدا بە کاری دەنین. ئەم زمانە بە پێی سیستەمی زاڵی گێڕانەوە خۆی هەڵگری چەندین چەمک و لق و پۆیە کە لە زاتیاندا تەکنیک و فۆرمی بەکار هێنانی زمان دیاری دەکەن. دیارە لە کاتی گێڕانەوەدا، نووسەر یان بێژەر بە بەیانی چیرۆکی خۆی کەڵک لە کەرەستەگەلێکی تایبەت دەگرێت، چۆنیەتی بە کارهێنانی ئەم کەرەستەیە خۆی لە خۆیدا فەزایەکی تایبەت لە چیرۆک و زمان دەخولقێنێت کە ڕەنگە تەنیا لای ئەم نووسەر/بێژەرە دەست کەوێت. زمانی ڕۆژەزار، هەمیشە تێکەڵاوی سیستەمی سەپێندراوی بیری -هزرییە کە پشت ئەستوور بە ئایدیۆلۆژییەکی تایبەتە، لە لایەکی ترەوە زارەکی بوونی ناخافتنی ڕۆژانە بە هۆی نەبوونی (دەق) و کارکردی نەستی بەکۆمەڵ لە مێشکی هەر مرۆڤێکدا، باشترین شوێنە بۆ کارتێکەری ئایدیۆلۆژی و هەژمەنی زاڵ. هەر بۆیە ئەم زمانە (واتە زمانی ڕۆژەزار) بە بێ پاڵپشتی زمانی بەدەقکراو (جەستەمەند)، کە وێنای زیاتر لە (زمانی گێڕانەوە)دا دەبینێتەوە ناتوانێت گوشار و هەژمەنی زاڵ تاوتوێ بکات و دەرەتانێکی هزری بۆ بدۆزێتەوە،

کۆستیکا براداتان، پسپۆری فەلسەفەی ئاکسفۆرد، لە وتارێکدا لەسەر بەرهەمەکانی هێرتا مولەر، دەڵێت: “زمان وەك هەوا وایە؛ تەنیا کاتێ پیس بێ، تۆ تێدەگەی چەندە گرنگە”. مەبەست لە (پیسی زمان) لە بۆچوونی براداتان، ئالوودەبوونی زمان بە دژە حەقیقەتەکانە،

واتە زمان جیا لەوەی دەتوانێت دژ بە سیستەمی تۆتالیتار بوەستێت، لە هەمان کاتیشدا توانستی ئەوەی هەیە بە پێچەوانە بێتەوە و لە خزمەت بەرژەوەندیی سیستەمی دژە حەقیقەتدا بێت. ڕۆڵان بارت لەم بارەوە دەڵێت: “زمان ڕواڵەتێکی فاشیستی هەیە، شکاندنی ئەم ڕواڵەتە و دۆزینەوەی مەودایەک بە دەربازبوونی زمان لە فاشیزم، تەنیا بە گێڕانەوە دەکرێت”. لێردا گێڕانەوە (Narration) هەمان - بەپێچەوانە کردنی زمانە-، واتە سیستەمی سەپێندراو خۆی زمانێکی تایبەت بە مانایەکی تایبەت، بەرهەم دێنت کە لە پرۆسەی ئاخافتن و بەکار هێنان وەکوو هەژمەنیای زاڵ گشت مانا و چەمکەکان دەباتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، لێرەدا گێڕانەوە- کە همیشە گێڕانەوەی شتێکە- لە هەوڵی ختێکەدانی هەژمەنیای زاڵە. شەری دەستەویەخەی -گێڕانەوە و هەژمەنی زاڵ- لانیکەم یەک چەمک بە ئەمە ڕوون دەکاتەوە: ئەویش جیاوازی بیرکردنەوەی (من گێڕەوەر) و سیستەمی بە هەژمەنیکەری زمانە. کەواتە -پیسی زمان- تەم و [illegible] بوونی حەقیقەتە، بە زمانێکیتر، پیسی زمان، پێشگری لە وەدەرخستن و وەگڕخستنی منی گێڕەوەرە. زمانی گێڕانەوە بە شێوەی ناراستەوخۆ -هەندێ جاریش ڕاستەوخۆ- فەزای بیر و هەست و ئارگیومنت تا ڕادەیەکی بەرچاو زەق دەکاتەوە، تەنانەت ئەگەر بەو زمانە لە چەمکێک بدوێت کە هیچ پێوەندی بە ژین ـ جیهانەوە نەبێت. بە نموونە کاتێک زمانی کوردی بە گێڕانەوە- لێرەدا جەخت لەسەر گێڕانەوەیە، نە زمانی ئاسایی ئاخافتن- بەکار دێنین بە شێوەی نەستەکی دەکەوینە ناو بازنەیەکی بیری و هزری لە فامستی ئەمەی کورد بە (جیهان، مرۆڤ و بوون).

تەنانەت ئەگەرچی منی کورد ئەزموونەک کە کامڵ و سامەئەل بەکەت، پاش چەند سەد ساڵ فەلسەفە و ئەندێشە هەیانبووە، نیمە، بەڵام کاتێک منی کورد بە فەزای زمانی گێڕانەوەی کوردی لەگەڵ ئەم نووسەرانە بەروروو دەبمەوە، ئەوە دیسانەکە دەرکی منی کورد-تەنیا منی کورد- لەو نووسەرانە و کەشەکانیان بەرجەستە دەکاتەوە. کەواتە لێرەدا بە کارهێنانی زمانی گێڕانەوەی کوردی نە تەنیا جیاوازی دەرک و فامی من لە جیهان بە عام و لە هونەر بە تایبەتی زەق دەکاتەوە، بەڵکوو دەرەتانێکی تەکنیکیش بە من دەخولقێنێت. چەنیەتی بە کارهێنانی ئەم تەکنیکە لە کاتی گێڕانەوەی بەردەوامدا بە باشترین شێوە خۆی وەدەردەخات، بە نموونە لە شانەدا جەخت کردن لەسەر مانایەکی تایبەت و نیشاندانی ئەم مانایە بە بەردەنگ پێویستی بە داڕشتنێکی تایبەتیش هەیە و ئەم داڕشتنە پێویستی بە کەرەستەی تایبەتەوە هەیە. بەم پێیە پرسیار لە زمانی گێڕانەوە دەکەوێتە پێش پرسیار لە هونەر/شانەی کوردی. واتە زمانی گێڕانەوەی ئەمە چییە؟ کاتێک مرۆڤێکی کورد دەست بە گێڕانەوە دەکات، فەزای

چیرۆکی چۆن دادەڕێژێت؟ و لە کەرەستەکانی گێڕانەوە چۆن سوود وەردەگرێت؟ بێگومان بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە دەبێت گشت دەقگەل و دەنگبێژیی کوردی کە شێوەیەک لە گێڕانەوەی پێوە دیارە، تاوتوێ بکرێن تا بتوانین ئارگیومنتەکانی کورد بۆ جیهان و مرۆڤ و بوون بدۆزینەوە.

هەمیشە یەکێک لە گرفتەکانی شانۆنامەنووسی و شانۆگەری کوردی، کەوتنە ژێر ڕکێفی جیهانبینیی غەیری کورد بووە. هەڵبەت مەبەستی من لێرەدا نەک ڕوانینێکی ناسیۆنالیستی بۆ ئەو پرسە، بەڵکوو ئاوردانەوە لە ژین – جیهانەکانە کە بێ ئەوەی هیچ بریارێکی فەلسەفی لەسەر بێت، لەسەر جیهانی تاک بە تاکی مرۆڤەکان کاریگەری هەیە. یان بە واتایەکی‌تر لە ژێر ڕکێف‌بوونی جیهانی کوردی، بیر و هەڵسەنگاندی جیهان لە لایەن مرۆڤی کورد بە سیستەم و هەژمەنیای زاڵە. بێگومان یەکێک لە هۆیەکانی ئەم ژێر ڕکێف کەوتنە، دەگەڕێتەوە سەر نەناسینی زمانی گێڕانەوەی کوردی. بۆ وێنە کاتێک لەگەڵ شانۆنامەیەک کە بەکوردی نووسراوە بەرەوڕوو دەبینەوە، لایەنەکانی ئەم باسەمان زیاتر بۆ لاوە ڕوون دەبێتەوە؛ تەنیا بە سەرنجدانی ڕاوێژی کاراکتەرەکان بۆمان دەردەکەوێت ئەم زمانە زمانی گێڕانەوە نییە و زیاتر وەکوو زمانی وتارنووسین و وتاربێژی دەچێت تا زمانێک کە خەریکە بە ئێمە چیرۆکێک دەگێڕێتەوە، ئەم گرفتە لە دەقی وەرگێڕدراو بۆ کوردی زیاتر بەرچاوە. نەبوونی دەرک و تاوتوێ لە چییەتی زمانی گێڕانەوە شانۆنووس بەرەو زمانێک دەبا کە نموونەکەی بە هیچ ڕوو لە گێڕانەوەدا ڕوو نادات و نایەتە هیچ خانەیەکی گێڕانەوەیی. ڕەنگە لە ڕواڵەتدا ڕاوێژی کاراکتەر وەکوو زمانی ڕۆژەزار بێت، بە پێی بۆچوونی گێڕانەوناسی ئەمە کەموکوڕیی بە هیچ چەشنێک بە ڕاوێژی چیرۆک ناگرێتەوە، بەڵکوو بەرزی ئاستی گێڕانەوەش دەگەیەنێت، زمانی گێڕانەوە شێوەیەک لە بەکارهێنانی ڕاوێژ و چەمک و نموونەی دەست نیشانکراو نییە، بەڵکوو لێرەدا، مەبەست سیستەمی گێڕانەوەیە کە لە کۆی گشتی چیرۆکدا پێک دێت، ئەم سیستەمە ڕوانگەی منی نووسەر بۆ جیهان و ماناکانی ڕوون دەکاتەوە. ڕەنگە هەر بە هۆی نەناسینی زمانی گێڕانەوەیە کە ئێمە کاتێک شانۆیەک بە زمانی کوردیش دەخوێنینەوە، دیسانەکە ناتوانین ئارگیومنت و ئیماژەکانی مرۆڤی کوردی تێدا ببینینەوە، هەر بۆیە هەر کات باس لە شانۆی کوردی دەکرێت بە یەک و دوو بیر لە شانۆیەک دەکەینەوە کە یان خەریکی گێڕانەوەی بەیت و حەقایەتەکانی فۆلکلۆری کوردییە یان سەرقاڵی گێڕانەوەی کارەساتەکانی کوردە. واتە زیاتر خودی ناوەرۆک و بابەتی شانۆ بۆمان دەردەکەوێت تا چۆنییەتی بە

کارهێنانی کەرەستەی گێڕانەوە و تەکنیک و فۆرمی نوێ کە لە ئاکامدا بیرو هزر بە نسبەتی جیهان و مرۆڤ و بوون ڕوون دەکاتەوە. بەم پێیە شانۆنووسی کورد حوکمی لەسەر دەکرێت کە (تۆ کاتێک شانۆی کوردیت نووسیوە کە تەنیا یەکێک لەم جیهانانەی کورد باس بکەی)!، کەواتە بەم دەرکە، باس کردن لە گرفت و کێشەکەلی ئەمڕۆی کۆمەڵگا یان وروژاندنی باسێکی فیکری نایەتە خانەی شانۆی کوردی. ئەم بەچوونە بە پێی گێڕانەوەناسی و زانستگەلی مرۆیی تا سەرئێسقان هەڵەیە، چونکە هەر کات من وەکوو کورد یان هەر نەتەوەیەکی‌تر بە زمانی گێڕانەوە – هەڵبەت بەو مەرجە کە من زانستم بە سەر زمانی گێڕانەوەدا هەبێت- بە شێوەی نەستەکی ئەو ڕوانینەم بە سەر جیهاندا زاڵ دەکەم؛ ڕوانگەیەک کە لە ژیانی ژیندراومدا سەرچاوەی گرتووە. تەنانەت بە ڕوانگەیەکی پۆست کۆلۆنیالەوە، ئەگەر نووسەرێک لە زمانی چیرۆک و نووسینەوە خەریکی وێناکردنی جیهانی ئەویتریش بێت، دیسانەکە شێوەیەک کە جیهانی خۆی وێنا دەکا، ئەویش جیهانی کۆلۆنیال کراوی خۆیەتی، کەواتە بەردەوام‌بوون لە گێڕانەوەدایە کە توانستی ئەوەی پێدەدات لەم جیهانە کۆلۆنیالە بێتە دەر.

بە پێی بەچوونەکانی سەرەوە، پێویستە ئێمە ئارشیوێک لە دەقگەل و دەنگبێژی/بەیت بێژیی کوردیمان هەبێت کە لە تاوتوێی ئەم دەقانە شێوە گێڕانەوەی کوردی تا ڕادەیەک دیاری کەین. ڕەنگە ئەم کارە کارێکی ئەستەم بێت، بەڵام بە مانای نەکران نییە. نموونەگەلی بەرچاومان لە چیرۆکی جیهانی و تەنانەت شانۆی جیهانی هەیە کە بە ئەوەی ناوی نووسەرەکەی بزانین تەنیا بە خوێندنەوە بۆمان دەردەکەوێت ئەم چیرۆکە هی فڵانە شوێنە. ڕیالیزمی سیحراویی ئەمریکای لاتین بە ساکاری لە ڕیالیزمی سیحراویی ئەڵمانیا جیا دەکرێتەوە. یان شانۆی ژاپۆن تەواو لە شانۆی بریتانیا جیاوازە. ئەم جیاوازییە لە تەواوی شێوەکانی گێڕانەوەدایە، لە سینەماوە بگرە تا ڕۆمان و نیگارکێشی.

(کاوان محەمەدپوور)

سەرچاوە: حەوتەنامەی سیروان

لە بەردەم جنەکەدا… کورتەیەک لەسەر چیرۆکی (ژنە جنەکەکانی شەمەحموو) لە نووسینی لەتیف هەڵمەت… کاوان محەمەدپوور

کاوان محەمەدپوور

ڕەنگە هیچ نووسەر و شاعیرێکی کورد بەڕادەی (لەتیف هەڵمەت) لە بواری کەسایەتییەوە، دوو دەستەواژەی (ناسراو) و (نەناسراو)ی لای خۆیی کەنەکردبێتەوە. (ناسراو) لەو سەنگەوە کە هەر کەس تەنانەت بە ماوەیەکی کوردتیش خوێندنەوەی لەسەر ئەدەبی کوردی هەبووبێت ئەوە ناوی هەڵمەتی بیستووە و لانی کەم بەشێک لە شێعرەکانی خوێندەتەوە. (نەناسراو)یش لەو سووچەوە کە لەتیف هەڵمەت لەو نووسەرانەیە کە هەمیشە شتی نوێیی هەیە و کەمتر ئەم نوێگەرییەی بە بەراوردی نووسەریتر هاتەتە بەرباس. ڕەنگە یەکێ لەم هۆیانەی کەم باسکردنە بگەڕێتەوە سەر گۆشەگیری هەڵمەت کە خۆی بەردەوام لە وتووێژەکان ئاماژەی پێداوە. ئەزموونەکانی لەتیف هەڵمەت ڕێک وەکوو سەمای دەروێشانە جیا لە مەعریفەتی نهێنی، جەزمەیەکی شاعیرانەی تێدایە. ئەم جەزمەیە بێتە هۆی ئەوەی نوێگەرایی هەڵمەت جارێک لە جەستەی شێعر دەرکەوێت و جارێکیتر لە ئەدەبی منداڵان و لە کاتێکیشدا خۆی لە قەرەی چیرۆک بدات. لە هەر سێکی ئەم بابەتانەدا هەڵمەت قسەی بۆ وتن هەیە. لە شێعردا ساڵی (1971) گرووپی کفری لەگەڵ فەرهاد و ئەحمەد شاکەلی دادەمزرێنێت و بەچەشنێک یەکەم کتێبی شێعری (پەساگەران) بەناوی (خوا و شارە بچکۆلەکەمان) دەنووسێت. لە ئەدەبی منداڵاندا خەڵاتێکی (Apic) لە وڵاتی سووید وەردەگرێت و لە چیرۆکدا لە یەکەم کەسەکانە کە بە شێوازی مێتاڕۆمان/مێتاداستان (Metanarrative /Metafiction) دەنووسێت، جیا لەوانە لەسەر سۆفیگەری کتێبی نووسیوە و چەند کاری لەسەر ڕەخنەی ئەدەبی و گریمانەی ئەدەبیش هەیە. لەم وتارەدا دەمهەوێت باسی یەکێ لەم لایەنە نوێگەریانی هەڵمەت بە ناوی چیرۆکی(ژنە جنەکەکانی شەمەحموو) بکەم.

ئەم چیرۆکە- کە خۆیی نووسەریش گومانی لەوە هەیە پێی بڵێت ڕۆمان- لە دەگمەن چیرۆکگەلێکی کوردییە کە بە شێوازی (مێتافیکشین)

نووسراوە. ئەم چەشنە لە گێڕانەوە ئاگامەندی نووسەر بەسەر چیرۆکی
باسکراوە و بە شێوەیەک لە حەولی ئەوە دایە خوێنەر بەم قەناعەتە
بگەیەنێت کە هەر چیرۆکێک لە بنەڕەتدا خەیاڵی نووسەرە، تەنانەت
ئەگەر لە ڕووداوێکی ڕاستەقینەش وەرگیرابێت.

مێتاچیرۆک یان مێتاگێڕانەوە -(لەودیو چیرۆکەوە)(لەسەروی
گێڕانەوە)- .شێوەیەک لە نووسینی چیرۆکە کە خسڵەتی (خۆگێڕانەوە)ی
هەیە. واتە بەجێگەی گێرانەوەی چیرۆکێکی دەرەکی سەرقاڵی گێڕانەوەی
ئەو چیرۆکەیە کە نووسەر ئەینووسێتەوە. چیرۆکێک لەبارەی ئەو
ڕۆمانەی کە نووسەر خەریکی نووسینێتی. خسڵەتی
مێتاڕۆمان/مێتاچیرۆک، سیستەمێک لە گێڕانەوەیە کە بە شێوەی
ئاگامەندانە خودی گێڕانەوە دەکاتە بابەتی چیرۆک. بە وتەی جان
بارت(John Barth)-نووسەری ئەمریکی-(مێتاڕۆمان ئەو چیرۆکەیە کە
چیرۆکێکیتر بە جێگەی جیهانی ڕاستەقینە لاسایی دەکاتەوە). هەرکات
نووسەر بە جێگەی ئەوەی باس لە چیرۆکێکی دەرەکی بکا لە ناو
ڕۆماندا، باسی ئەو چیرۆکە بکا کە لە ڕۆماندا دەینووسێتەوە ئەوە
لە شێوەی نووسینی مێتافیکشین کەڵکی گرتوە. نووسەرانی وەکوو (کورت
وەنەگات) و (ئیتالیۆکالوینۆ) و (جان بارت) لە نووسەرە هەرە
بەناوبانگەکانی ئەم شێوە لە نووسینەن.

تەکنیکی نووسینی (مێتافیکشەن) وەکوو تەکنیکی نووسینی
(فیکشەن)(چیرۆک) نییە. (چیرۆک) لایەنی گێڕانەوەی تایبەتی هەیە کە
لە نیزامێکی دابینکراودا مانا دەبنەوە. بۆ نموونە چۆنییەتی
سازکردنی کاراکتەر و دەستەویەخەکردنی کاراکتەر لەگەڵ نیزامی
ڕیوایی چیرۆک و پارستنی پلۆت(Plot) و هێڵی مەنتیقی چیرۆک، لە
پێداویستییەکانی هەر چیرۆکێکە. بەڵام مێتافیکشەن تەکنیکەکانی
زیاتر لە ئەزموونی خودی نووسەرەوە سەرچاوە دەگرێت، واتە خودی
نووسەر دیاری دەکات بە چ شێوە تەکنیکێک بەکار بێنێت کە چیرۆکەکەی
چیرۆکی مێتافیکشەن بێت، بەڵام لە پاڵ ئەوانە چەندانە خسڵەتی دیار
هەیە کە فیکشەن و مێتافیکشەن لە یەک جیا دەکاتەوە. خسڵەتی سەرەکی
مێتافیکشین هەر (خۆگێڕانەوە)ی چیرۆکە، واتە بەم شێوەی باسمان کرد
چیرۆکێک کە لەبارەی خودی چیرۆکی باسکراودایە دایە. بۆ نموونە
کاتێک نووسەر لە دەقی ڕۆمانەکەیدا ڕاستەوخۆ قسە لەگەڵ
خوێنەرەکانی دەکا و ئاماژە ئەدا کە منی نووسەر چیم کردوە و چی
دەکەم و بە شێوەیەک خۆی لە دەرەی چیرۆک وەکوو کەسایەتی ڕاستەقینە
پێناسە دەکا ئەوە لە شێوەی میتافیکشین کەڵگی وەرگرتۆوە.
گێڕانەوەناسەکان، (نووسەر) و (گێڕاوە)ی چیرۆک لەیەک جیا

دەکەنەوە. نووسەر کەسایەتی ڕاستەقینەیە و لە دەرەوی چیرۆک ژیان دەکا، وەکوو گشت مرۆڤەکانیتر، بەڵام گێڕەوە تەنیا و تەنیا بوونی لە چیرۆک وەردەگرێت. ئەوەش بەو مانایەیە کە لە شیکاری گێڕانەوەناسانەدا ڕەخنەگر هیچکات ژیان و کەسایەتی نووسەر لەگەڵ گێڕەوە تیکەڵ ناکات و ئەم دووانە لە یەک جیا دەبینێت. بەڵام لە مەتافیکشەندا هەوڵی خودی نووسەر بۆ ئەوەیە کە گێڕەوە و نووسەر هەر بە یەک کەسایەتی بزانین. واتە کاتێک دەڵێن نووسەری ئەم چیرۆکە مەتافیکشەنە، ئەوە هەر وەکوو ئەوەیە بڵێن: گێڕەوە-یان یەکە لە گێڕەوەکانی چیرۆک-ە. ڕەنگە لەم چەشنە ڕیوایەتەدا(مەتافیکشەن) لەگەڵ چیرۆکێک بەرەوڕوو نەبینەوە کە توانستی گێڕانەوەی دووبارەیی بە بەردەنگ پێک بێنێت. واتە بەردەنگ کاتی خوێندەوەی ئەم چەشنە چیرۆکانە بە شێوەیەکی شیاو نەتوانێت چیرۆکەکە بە کەسێکیتر بگێڕێتەوە- مەبەست هەر بەو جۆرەیە کە داستانەکانی تۆلستۆی یان مارکز دەگێرێتەوە-، چوون لێرەدا زیاتر لەوەی «گوێ بیسی چیرۆک» بین «گوێ بیسی چۆنیەتی نووسینی چیرۆک»ین. هەر بۆیە چیرۆکی مەتافیکشەن زیاتر وەکوو ئەو ئۆتۆبیوگرافیە دەچێت کە بەسەرهاتی نووسەر لە کاتی نووسینی چیرۆک دا دەگێڕێتەوە. واتە لەو بارەدا کە منی نووسەر کاتی نووسینی ئەم چیرۆکە چ بارودۆخێکم هەبووە.

چەشنی جۆراوجۆر لە بەکار هێنانی تەکنیکەکانی مەتافیکشەن هەیە کە ڕەنگە جێگەی ئەوە نەبێت گشتیان لێرە باس بکەین بەڵام بە پێی پێوسیت بە خوێندەوەی چیرۆکی (ژنە جنۆکەکانی شێمەحموو) باس لە چەند خسڵەت و تەکنیک دەکەین.

ڕا دەربڕینی نووسەر

لە ڕۆمانەکەی هەڵمەتدا، بەچەشنێک لەگەڵ ڕادەربڕینی نووسەر بەرەوڕووین، نووسەر لە گشت لایەنەکانی چیرۆکدا بوونی هەیە. هەر لەسەرتای ڕۆمانەوە نووسەر خۆی ئاوقای کاراکتەرێک دەکاتەوە کە بێت و یارمەتی بدات کە چیرۆکەکەی بگێڕێتەوە، بۆیە لە قارەمانێک بە ڕۆمانەکەی دەگۆڕێت و باسی چۆنیەتی کاراکتەری پێویست دەکا. نووسەر لەسەرەتاوە بە خوێنەر دەڵێت: تۆ لەگەڵ ڕۆمانێک بەرەوڕوویی. ئەم دخاڵەتی نووسەرە شتێکە کە لە قوتابخانەکانی تری ڕۆماندا نابینین. گێڕەوەی ڕۆمانی (ژنە جنۆکەکانی شێمەحموو) باس لەوە دەکا بە گێڕانەوەی ڕۆمانەکەی پێویستی بە قارەمانێک هەیە. بۆیە لە حەولی دیتنەوەی ئەو قارەمانەیە. لەسەرەتا چاوی بە ژنە جنۆکەیەک دەکەوێت کە خەریکی قژ شانەکردنە تا شوو بە شێخ مەحموود بکات.

نووسەر بە شیکردنەوەی بەشێک لە تیپ/کەسایەتییەکانی چیرۆک-هەڵبەت ئەگەر مەجالی ئەوەمان هەبێت بەپێی کەسایەتی- لە پەراوێزی دەقەیدا شیکاری دەکا و ڕای تایبەتی خۆی دەردەبڕێت. هەڵبەت شیکاری پاواوێزیش خۆی هەر وەکوو چیرۆکێک دەنوێنێت. دخاڵەتی بەردەوامی نووسەر لە چیرۆکی (ژنە جنۆکەکانی شەمەحموو) تا کۆتایی گێڕانەوەکەی بەردەوامە.

دەق ئاوێزان (Intertextuality)

کۆڵەک وەرگرتین لە دەق ئاوێزان(بینامتنیت) یەکێ تر لە خەسڵەتەکانی مێتافیکشنە کە لەم چیرۆکەشدا پاتە دەبێتەوە. بەکارهێنانی شێعر و زکری دەروێشانەنی کفری، کۆڵەک وەرگرتن لە حەقایەت و ئەفسانە کوردییەکان، بەکارهێنانی ناوی نووسەر و کتێب و، ئاماژەی بە کەسایەتییە دەرەکییەکانی کۆمەڵایەتی چەشنێک لە کارکردی دەق ئاوێزان لەم چیرۆکەدایە. هەڵمەت هەروەها لە پێکهاتەی چیرۆکە کلاسیکەکان-وەکوو (حەقایەتەکانی هەزار و یەک شەو)- کۆڵەک وەردەگرێت. لەو جێگەیانەی کە چیرۆک لە ناو چیرۆکدا دەهێنێتەوە و کەسایەتی ڕۆمانەکەی گوێ بیسی چیرۆکی گێڕەوە دەبن دەق ئاوێزانی پێکهاتەیە بە ڕۆمانی (ژنە جنۆکەکانی شەمەحموو) کە دەتە خانەی پێکهاتەی حەقایەتی کلاسیکە.

سازکردنی پێکهاتەیەکی ئەفسانەیی

هەڵمەت لە پاڵ کۆڵەک ورگرتن لە پێکهاتەی گشتی حەقایەت، خۆی پێکهاتەیەکی تایبەتی ئەفسانەیی لە چیرۆکەدا ساز دەکا. پێکهاتەیەک کە لە لایەنی مێتافیزیک بوونی کەسایەتییەکان وەکوو ئەفسانەکان دەچێت و لە لایەن پێکهاتەی بووتیقاییەوە خەسڵەتی مێتافیکشنی هەیە. لێرەدا نووسەر پێکهاتەیەکی ئەفسانەیی بە گێڕانەوە پێک دەنێت کە دوو کەسایەتی (ڕاستەقینە/ خەیاڵی)، دوو پێکهاتەی (کلاسیک /پۆست مۆدێرن) و دوو گێڕانەوەی (دەرەکی /ناوەکی) تێدایە. فەزاسازی نووسەر لەم دەستکردەیەدا گەمەیەکی بەردەوامی (وەستانی ڕیوایی) و (بازدانی ڕیوایی) تێدایە. واتە لە زۆر جێگە گێڕانەوەی چیرۆکەکە ڕادەگرێت و دەست دەکا بە شرۆڤە و خوێندەوەیەکی بە ڕواڵەت فەلسەفی وعاریفانە. بە نموونە ئەو کاتە کە کچە جنۆکەکە لە دووا بیستنی چیرۆکەکە لە گێڕانەوەی ڕۆمان و چێز برنی دەڵێت: ئەگەر هەموو شەو چیرۆکێکی ئاوا چێژدارم بۆ بگێڕێیەوە ئەوە شووت پێدەکەم، گێڕەوە دوا نووسینی ئەم ڕستە باسی بەدەنگی نێوان خۆیی و جنۆکەکە دەکات و دواتر لە پاڕاگرافی کۆتاییدا، چیرۆکەکە دەوەستێنێت و شرۆڤەی

بەدەنگی دەکا.

ئایرۆنی لەسەر زانیارییەکانی خوێنەر

گشت ژێدەر و شرۆڤەکانی گێڕەوەی (ژنە جنۆکەکای شەمەحموو) زانیاری هەیە دەدەن بەخوێنەر، بە چەشنێک زانستی خوێنەر لە بازنەیەکی (ئایرۆنیک) داوەت بە ئەوەی هەم پلارێکی تەنزی لە دەقەکانی پێشوو بگرێت و هەمیش بەم گەمەیەکی مەعریفی جارێکی تر بە خوێنەر بڵێت: تۆ لەگەڵ جیهانی دەستکردەی چیرۆک بەروڕوویی و واقیعییەتی نییە. بە نموونە لە لاپەڕەی یەکەم دا (ئالبێر کامۆ) وەکوو کوردێکی ئاوارەی سووری! پێناسە دەکا کە ڕۆمانێکی بە ناوی (الغریب یان بێگانە) بە زمانی عەرەبی! نووسیوە، یان بە (هێنری باربوس) دەڵێت کە یەکە لە جنۆکەکانی باوەگەورەم بوو کە ساڵی (١٩٣٠) بە دووکەڵی سیگار ڕۆمانێکی بە ناوی (دۆزەخ) نووسیوە، لە لاپەڕەکانی تر کتێبی (حەقایەتەکانی هەزار و یەک شەو) لە نووسینی هاوبەشی (مارکس و هێگل) دەزانێت. ئەم شەوە زانیارییە کە بە ئەنقەست لەلایەن نووسەرەوە دێتە پانتای ڕۆمانەوە بە ئەوەی جارێکیتر بە خوێنەری چیرۆک ڕاگەیەنێت ئەم چیرۆکە ڕاستەقینە نییە و تۆ لە گەڵ گەمەیەکی خیاڵی نووسەر بەرەوڕوویی.

شکاندنی هێڵی لۆژیکی چیرۆک

جیهانی ئەفسانەکان پێکهاتەی جیهانی واقیعی نییە، واتە لۆژیکی ئەم جیهانەی بەسەردا زاڵ نییە و (هۆ و بەرهەم)یەکانی وەکوو جیهانی واقیعی نییە، لە کاتی خوێندەوەی چیرۆکی لەتیف هەڵمەتدا، لەگەڵ دەستوور و هێڵێکی دیاری کراوی ڕیوایی بەروڕوو نین و دەیان چیرۆکی نێو ڕۆمانەکە هیچیان بە کۆتایی ناگەن. نووسەر بەردەوام لە (بازدانی ڕیوایی) بە گەڕانەوەی چیرۆکەکانی بەهەرە دەگرێت، واتە بە ئەوی هێڵێکی مەنتقی-واتە مەنتقی دەرەکی- لە پشت کۆتایی و دەستپێکی چیرۆکی نوێ بێت هەر لە نێوان چیرۆکێکدا دەپەڕێتە ناو چیرۆکێکی ترەوە، بەم تەکنیکە، هەم ئاڵۆزی و خەیاڵی بوونی جیهانی جنۆکەکان و ئەفسانەکان بە نیسبەتی جیهانی واقیعی نیشان دەدات، هەم پێکهاتەیەکی مێتافیکشنی بە چیرۆکەکەی دەخوڵقێنێت،

لە کۆتاییدا، (ژنە جنۆکەکانی شەمەحموو)، هەروەکوو ئەوەی کە لەتیف هەڵمەت باسی دەکا حەولێکە بە دەرباز بوون لە فەزایی نووسینی کلاسیک لە ناو ئەدەبی داستانی کوردی دا. ڕەنگە ئەم چیرۆکەی هەڵمەت، ئەوەندە لە بوواری تەکنیکی و پێکهاتەی چیرۆکەوە بە هەز

نەبێت بەڵام لانیکەم شەهامت و جەسارەتی ئەوەمان پێدەدات، شێوە و چەشنی نوێ بۆ ئەدەبیاتی داستانی کوردی تاقی بکەینەوە و لانیکەم بۆ جارێکیش بێت خۆمان سەرقاڵی ئەوە بکەین کە ئایا ئەم زمان و زەینە کوردییە توانستی ئەوەی هەیە پێکهاتەی نوێ ب□رh□م بێنێت یان نا؟.

(داکۆکی لە ڕۆمانووس یان (چی ئەقەومێ کە کەس ئیتر چیرۆک نەگێڕتەوە؟

داکۆکی لە ڕۆمانووس

یان

(چی ئەقەومێ کە کەس ئیتر چیرۆک نەگێڕتەوە؟)*

نووسەر:کاوان محەمەدپوور

«مووزلمان» (Musselman یا Muselmann) دەستەواژەیەک بوو لە زیندانەکانی نازی بە کەسێک دەکوترا کە لە ترسان و برسان و به هۆی ئەشکەنجەی زۆرەوە، هەر چەشنه ئاگاهی و هەستیارییەک کە نیشانەی شوناسی مر□ق ب□ت لە دەروونیدا نەمابوو و هیچ هەست و ئامانج و هەڵوێستێکیان لەمەڕ ژیانەوە بە خۆش و ناخۆشیەوە نەبوو. ئەوانە کەسانێک بوون کە رووبەڕووی دژوارترین ئەشکەنجەکانی سەربازانی نازی دەبوونەوە و تەنانەت لە بەرامبەر ئەشکەنجەشدا هەوڵ و خواستێکیان بۆ دەربازبوون-چ بە هات و هاوار یان بە ڕاکردن- نەبوو.م□□ق□کی داماڵدراو لە هەر چەشنە شوناسێکی مرۆیی. واتا□ مووزلمان پێش مەرگی بایۆلۆژیکی توشی مەرگێکی نمادین ببوونەوە.

پریمولوی لە بیرەوەریەکانی خۆی لە ئەردوگای ئاشوویتس لەبارەی گەنجەکەوە به ناوی (018) دەنووسێت: "من وەها بیردەکەمەوە کە تەنانەت ناوی خۆشی لەبیر چۆتەوە، بێگومان ئەو هەر وەها ئەنوێنێت".[1] مووزلمان بەهۆی بەسەرهاتە تاڵ و قیزەونەکانی ناو ئەردوگای ئاشوویتس هەستی مرۆڤ بوون و توانستەکانی مرۆڤیان لێ سڕابۆوە. لای ئاگامبەن، مووزلمان وێنای تەواوکەی مرۆڤی دیلکراو لە لۆژیکی ئەردوگایە، نە دەتوانن بمرن-مەرگی بایۆلۆژیکی- نە دەتوانن قسە بکەن، نە دەتوانن مان بگرن، نە دەتوانن ئۆمێدوار بن، تەنیا لە ژێر فەرمانی حاکم ئەتوانن ژیان بکەن، ژیانێکی داماڵدڕاو لە هەر چەشن یاسا و رێسایەک بۆ پشتگیری لە پێگەی ئاسایی مرۆڤ.[2] ئەوەی کە مووزلمان چ ئەزموونێکیان لە ئەردوگا هەبووە تەنیا لە بەشێک لە بیرەوەریەکانی پریمولوی و جۆرج سەمیریەن دەردەکەوێت کە بە گوێرەی ئەوان، ئەم بیرەوەریە تەنیا بەشێکی زۆر کەم و بچکۆلە لە چەرمەسەریەکانی ئەو مرۆڤانەیە. هۆی ئاگادار نەبووبی تەواوکە – یان زیاتری- ئەمە لەو چەشنە مرۆڤە!!، و پۆرنۆگرافی مەرگ لە ئەردوگاکانی ئاشوویتس، دەگەرێتەوە سەر دوو لایەن. یەکەم، بەشێکی زۆر لە مووزلمانەکان لە ئاگردانەکانی ئاشوویتس سووتان و ئیتر هەر بوونیان نەبوو تا بەسەرهاتەکانیان "بگێڕنەوە"- جا بەهەر چەشنێک لە گێڕانەوە بێت!- ، دووهەم، ئەو بەشەی کە زیندوو مانەوە ئیتر نەیان دەتوانی "بگێڕنەوە"!، لە واقیع دا تووشی وەستانی زەمەن لە کاتی ئاشوویتس هات بوون و توانستی دەربازی لەم زەمەنەیان نەبوو، بە شێوەی سایکۆلۆژیکی لە دۆخێکی ناوازە لە زەمەن-ترسی کارەسات- کەوت بوونەوە. لەم دۆخەدا توانستی زمان لەسەر ئاخافتنی ئاسایی لەمەڕ بیرەوەری سەقەت دەبێت، کە واتە تووشی چەشنێک لە "لاڵی" و "بێزمان" هاتبوون.[3] ئەم دۆخە- وەستانی مێشک لە کاتی کارەسات دا- توانستی گێڕانەوەی کارەساتی لەو چەشنە مرۆڤەی هەستاندبۆوە!.

"نەگێڕانەوە"ی مووزلمان فەرامۆشی یان هیچ نەبێت کەمترین بیرەوەری بۆ نەوەی داهاتووی خۆی پێیە. ئەگەر ئەم بیرەوەریانە گرینگ بن، وەها پاساوێک لەسەر گێڕانەوە ئەتوانین بێنینەوە کە لە تاوتوێ کردنی دەستەواژەی "گێڕانەوە" (Narration)، بەم دەرئەنجامە دەگەین کە ریشە و بنەماکەی دەگاتەوە سەر وشەی (Narrara) لە لاتین و (Gnarus)ی یۆنانی کە بە مانای "زانست" و "ناسین" دێت کە ڕیشەی هێند و ئەورووپایی (gnos)ی هەیە. بەم پێیە گێڕانەوە، دەبێتە "دۆزینەوەی زانست"، ئەرەستووش لە بووتیقادا هەر بەم مانایەی گرتووە. بەم پێیە گێڕانەوە، "زانست لەسەر ڕووداو و بەسەرهاتێکی

تایبەتە"،[٤] زانست لەسەر رووداو، لە ڕووی مانەوە و ئەزموونی داهاتووی رووداوە کە بۆ مرۆڤ گرینگ ئەنوێنێت. بە چەشنێک گێڕانەوە، هەوڵدان بۆ هەرمان بوونەوەیە، چون لە گێڕانەوەدایە کە شێوازێک لە رووداو و بەسەرهاتەکان خۆ ئەنوێنن و لە کەسەکەوە بۆ کەسێکیتر هەناردە دەکرێن. مێتافۆری "شەهرزاد" لە کتێبتی حەقایەتەکانی "هەزارو یەک شەو"، باس لە هەوڵی شەهرزاد بۆ زیندوومانو نەکووژرانی ئەو لەلایەن پاشاوە دەکات، ئەم هەوڵەی شەهرزاد لە "گێڕانەوەی چیرۆک" بە پاشا خۆ دەنوێنێت. شەهرزاد هەر شەو بە زیندومانەوەی چیرۆکێک بۆ پاشا ئەگێڕێتەوە، بەم شەوە پاشای تامەزرۆی بیستن دەکات بۆ شەوێکی تر. کە واتە تەنیا بە گێڕانەوەیە کە دەتوانێت زیندوو بمێنێت، بە شێوەی مێتافۆر، "نەگێڕانەوە" فەرامۆشییە و فەرامۆشیش چەشنێک لە مەرگە.

بێگومان بەسەرهاتی مووزلمان، چیرۆکێکی چێژ بەخش نییە و هیچکات بەتەواوی ناگێڕدرێتەوە- زمانی گێڕانەوە لەمەڕ کارەسات تووشی قەیران دەبێت-، بەڵام ئەم بیرەوەرییەی پریمولوی و دەیان بیرەوەریتر لە بەسەرهاتەکان، گرینگی "گێڕانەوە" لە سووچێگەلی جیاوازەوە دەردەخات.

ئەگەر هەنووکە و بۆ مرۆڤی ئاسایی!- هەڵبەت ئەگەر دەستەواژەی مرۆڤی ئاسایی درووست بێت- دەخی "بێ تابشتی لەمەڕ گێڕانەوە"[٥]، ڕووبدات یان ئەگەر زۆر بە ئاسانی جارێکیتر پرسیارەکەی مارتین مەکەئیلان بهێژێنین و خۆمان بەرەوڕووی ئەمە بکەینەوە (کە چی ئەقەومێت کە ئیتر چیرۆک نەوترێتەوە یا نەنووسرێتەوە؟![٦]، بەڕاستی جیهانی مرۆڤ چی بەسەر دێت؟، ئایا ئایدیا و هەستەکانی تووشی قەیران دەبێتەوە؟ ئایا مرۆڤ هەوڵ بۆ دەزینەوەی چیرۆکی نوێ دەدات؟ یان واز لە چیرۆک دێنێت و کۆتایی بە بیرەوەری و ئایدیاکانی خۆی دێنێت؟. بەڕای ڕۆڵان بارت تەنانەت بیرکردنەوە لەم پرسیارە و یان خود وازهێنان لە چیرۆکیش -ئایدیای چیرۆک- خۆی چەشنێک لە (گێڕانەوەیە):"گێڕانەوە لەسەرانسەری ژیانی مرۆڤ دایە، گێڕانەوە خۆی ژیانە"[٧]. یەکەمین فەرزی گێڕانەوەناسەکان لەسەر گشتی و بەردەوام بوونی گێڕانەوەیە، واتە ئەوەی کە گێڕانەوە بەرساختێکی زمانییە و مرۆڤ بەردەوام لە زمان دایە. پرسیارەکەی مەکەئیلان دووهەمین فەرزی گێڕانەوەناسەکانیش- کە" جیهانی ئێمە پڕە لە چیرۆک"- بە چەشنێک تووشی مەترسی دەکاتەوە. بەڕای گێڕانەوەناسەکان مرۆڤ بەردەوام چیرۆک دەگێڕێتەوە یان بە زمانێکی گێڕانەوەناسانە

خودی ئایدیای چیرۆک (story) ، هەمیشە لە زەینی مرۆق دایە. بێگومان بە وەڵامدانەوەی مەکێئیلان دەبێت سەرەتا وەک هەموو پرسیارێکی‌تر پاساوێک بۆ گرینگی پرسیار (کە لێرەدا لە ناوچوونی هەمیشەیی چیرۆکە) بهێنینەوە و دوواتر واتای گێڕانەوە و چیرۆک تاوتوێ بکەین تا گرینگی ئەم باسەمان بۆ دەرکەوێت یان دەرفەتێک بۆ وەڵامێکی بدۆزینەوە.

پاساوی من بۆ بەدواداچوونی ئەم پرسیارە، گرینگی گێڕانەوەی چیرۆکە. بە شیکردنەوەی مەبەستەکم ئاوە لە چەن ڕوانگەی تایبەت بە چیرۆک ئەدەمەوە کە تا ڕادەیەک بابەتەکە بەربڵاوتر دەکاتەوە.
کۆندرا لە کتێبی (هونەری ڕۆمان)دا دەڵێت: «باوکی ئەندێشەی مۆدێڕن تەنیا دیکارت نییە بەڵکوو سێروانتێسیشە»[8]. بە ڕای کۆندرا سێروانتێس وەک یەکەمین ڕۆمان نووس، شێوازێکی نوێی لە (گێڕانەوەی ئەم جیهانە)ی بۆ ئێمە خولقاند، ئەم شێوازە نوێیە "ڕوانگەیەکی نوێ" و "شێوەڕوانینی نوێ" و لە ئەنجامدا "جیهانێکی نوێ" یان باشترە بڵێین بەشێکی نوێی لە جیهان بۆ مرۆق دەرئەخات. گێڕانەوەی نوێ، بەرهەمهێنەری زانستی نوێشە، سیمۆر چەتمەن لە کتێبی (چیرۆک و گوتار)دا، ئاماژە بە وتاری ژان پیاژە لەسەر پێکهاتە دەکات و بەم ئەنجامە دەگات کە بڕوای پیاژە «گێڕانەوەی نوێ و شێوە ڕوانینی نوێ بە جیهان، زانستی نوێ بەرهەم دێنێت، گشت پێکهاتەکانی زانستەمرۆییەکان -مرۆق ناسیی، فەلسەفە، دەروونناسیی، زمانناسیی و… هتد- لەسەر سێ چەمکی کوولییەت، ئاڵۆگۆڕی شێواز و بە نیزام کردن، پێک هاتوون.»[9]. هەر بۆ پێی ئەم ڕوانگەیە دەتوانین ڕۆمان – گێڕانەوەی چیرۆک- وەک زانستێکی نوێ پێناسە بکەین. شێوە ڕوانینی نوێ بۆ چەشنێک ئاشکرا کردنی داپۆشراوەکانی جیهانی مرۆڤە، هەر سووچێک لە ڕوانین بێ گومان نەڕوانین لە دەیان سووچی ترە، بەڵام لۆژیکی چیرۆک، حەول بۆ ڕوانین لە زۆرینەی شێوە ڕوانینەکانە.
میخایل باختین ئەم تایبەتمەندییەی چیرۆک- هەڵبەت لێرەدا مەبەستی باختین ڕۆمانە نە شێوەکانی‌تری گێڕانەوە وەکوو کورتە چیرۆک. حەقایەت، چیرۆکی مینیماڵ و….- وەک دەرکی چەمکی دێمۆکراسی پێناسە دەکات و کۆمەڵگایەک کە هەڵگری ژانری ڕۆمانە بە کۆمەڵگایەک دەزانێ کە مێشکی مرۆڤەکانی توانستی دەرکی دێمۆکراسیان هەیە[10]، کاراکتەرگەلی ڕۆمان، جیهانە جیاوازەکانی مرۆق نیشان دەدەن، مرۆڤگەلێک کە هەر کام مەجالی جیاواز ژیان و ڕوانگەی جیاوازیان هەیە و هاوتەریب لەگەڵ ئەم جیاوازییە، دژوازی و لەمپەڕ و کێشەی ژیان ئاشکرا دەکەن.

ریچارد روورتی لە وتاری (هایدیگەر و کوندرا و دیکەنز)دا پرسیارێک دەنێتە ئاراوە کە وەڵامەکەی هەوڵە بۆ بەجەستەکردنەوەی پێگەی گێڕانەوەی ڕۆمان لەمەڕ جیهان و مێژووی فەلسەفەیه. لەو وتارەدا روورتی داوا لە ئێمە دەکات بیر لە جیهانێک بکەینەوە کە هەرچی ئاسەوار و دەستکەوتی مرۆڤ که لە جیهانی ڕۆژئاوا دایه، لە کارەساتێکدا لە ناو ئەچێت و هیچ نامێنێتەوە، جیا لە بەرهەمەکانی چارڵز دیکەنز وەک ڕۆمان نووس و هایدیگەر وەک فەیلەسووف. دوواتر روورتی پرسیارەکەی بەرەورووی وەها جیهانێکی خاپوورکراو دەکاتەوە، ئەو دەپرسێت: بەرهەمی کام یەک لەوە دووانە بۆ داهاتوو دەڵێت- ڕۆژئاوا- چ دەستکەوتگەلێکی هەبووە؟ چ مێژوویەکیان ڕابواردوە؟ و مرۆڤەکانی چلۆنیان بیرکردۆتەوە؟. روورتی لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا بەرهەمەکانی دیکەنز هەڵدەبژێرێت و ئاماژە ئەکات: (جیهانی دیکەنزە بۆ داهاتووان دەڵێت ئێمە چ دەستکەوتێکمان هەبووە، چلۆن بووین و چیمان کردووە، دیکەنز بە خولقاندنی کاراکتەرگەلی جیاواز، جیهانێکی سەیروسەمەرەی لە مرۆڤی جیاواز و تاک بە ئێمە پێک هێناوە، بە گومان جیهانی فەلسەفە- وەک مێژوویی فەلسەفە- توانای خولقاندنی ئەم جیهانگەلەی نییە)[11].

ئەستا ئەگەر وەک گێڕانەوەناسەکان،(فۆرمالیست و پێکهاتەخوازو پاشپێکهاتەخواز)گێڕانەوەی چیرۆک لە گێڕانەوەکانیتر جیا بکەینەوە، تا ڕادەیەک لە مەترسی و دژواری پرسیارەکەی مەکئیلان کەم ئەکەینەوە. ئەم بەچوونه لە رۆڵان بارت وەردەگرین کە لە وتاری(پێشەکییەک لەسەر شی کردنەوەی پێکهاتەی گێڕانەوە)دا، شێوازگەلی بێژومار بە گێڕانەوە پێناسە دەکات. بارت لەم وتارەدا شێوازگەلی گێڕانەوە بە ڕادەی شێوە ڕوانینەکانی مرۆڤ بەئەژمار دەزانێت و گشت ئاکارەکانی مرۆڤ هەر لە وتووێژ ڕا تا دەگاتە وێنەکێشان و پەیکەرسازی بە چەشنێک لە گێڕانەوە پێناسە دەکات. ئەو تەنیا چۆنییەتی دەربڕینی ئەم گێڕانەوانەی پێ جیاوازە، بە نموونە گێڕانەوەی چیرۆکنووس- باسی تایبەتی فۆرمالیستە ڕووسەکان و پێکهاتەخوازانی فەڕەنسی- لە گێڕانەوەی وێنەکێش جیاوازە، بەڵام هەر دووک گێڕانەوەن. واتە لە گێڕانەوەدا (شێوەی نواندن) هەیە، یەک شێوە نواندن لە مێدیادا خۆی نیشان ئەدات و شێوەیەکی‌تر لە وێنە یان لە دەقدا.

لە ڕوانگەی پێکهاتەخوازەکانەوە گێڕانەوە هەمیشە هەیە[12]، بەڵام گێڕانەوەی چیرۆک چی؟ ئایا چیرۆکیش هەمیشە هەیە؟ یان سەردەمانێک دێت کە بەکۆتایی دەگات؟. ئەگەر دیسانەوە بەرەوڕووی پرسیارەکەی

مەكۆئيلان سەبارەت بە لەناوچوونى چيرۆك لەمەڕ گێڕانەوە ببينەوە
چى؟ و ئايا گێڕانەوەى چيرۆك چ گرينگييەكى هەمبەر به شێوەكانى‌ترى
گێڕانەوە هەيه؟. ئەگەر روورتى وڵامى ئەو پرسيارەى دابي□وە،
ڕەنگە بيگوتبايە: جيهانى چيرۆك، جيهانى جياوازيەكانە، جيهانێك كە
گرينگى به تاك دەدا، هەر بەو جۆرەى كه هەيه، يا بەو شێوەيەى كە
خۆى لە وتارى ((هايديگەرو كوندرا و ديكينز)، باس دەكات: “جياوازى
كەسايەتييەكى وەكوو ديكێنز، رابلە و سێروانتێس لەگەڵ وۆڵتر و
ماركس لە شێوە ڕوانينى ئەوان بە چەمكى مۆرالێتييە. ديكێنز، رابلە
و سێروانتێس وەها بير دەكەنەوە كە (گوناح)، دەرئەنجامى نەزانى
مرۆڤە نەوەكوو پەستى و لەجاجەت، بەڵام وۆڵتر و ماركس گوناح
جياواز لە نەزانى مرۆڤ، به دەرئەنجامى خواستێكى لاواز لەمەڕ پاكى
و خواستێكى بەهێز لەمەڕ ناپاكيش دەزانن”. روورتى لە درێژەدا
گرينگى ڕۆمانـنووس لە وێناكردنى كردارە ورد و ناديارەكانى مرۆڤدا
دەبينێت و مێژووى فەلسەفە لەم كاركردەدا به ناكارامە لە قەڵەم
ئەدات.

ميلان كۆندرا لۆژيكى ڕۆمان جياواز لە لۆژيكى فەلسەفە دەزانێت و لە
كتێبى ” هونەرى رۆمان” دا دەڵێت: “ڕۆمان خولقاوى رۆحى نەزەرى
نييە، بەڵكوو خولقاوى ڕۆحى تەنزە (satire) ، هونەرێك كە لە
پێكەنينى خوداكانەوە سەرچاوەى گرتووە، خزمەتى ئايدۆلۆژييه
دوگمەكان ناكات، بەڵكوو ئاوقايان دەبێتەوە، ڕۆمان هەموو شەو
حەريرى هۆنينراوى فەيلەسووف و زانايان و ئەندێشمەندان وەك
پێنێلۆپە هەڵدەوەشێنێتەوە”. كۆندرا ڕوانينى ڕۆمان نووس بە ژيان و
كێشەگەلى مرۆڤ لەسەر- گێڕانەوە و شانس و ئيقبال□- پ□ناسە دەكات و
ڕاى وايە دەب□ ب□ب□ته جێنشينى شێوە ڕوانينى فەيلەسووفەكان كە -
عەقڵانييەت و ديالكتيك و تەقديرە-.

بەڵام لەمەڕ گێڕانەوى چيرۆك خودى چەمكى “گێڕانەوە” بە چ مانايە؟
ئەگەر وەك سيمۆرن چەتمەن كە لە ڕوانگەى پياژەوە دەڵێت: جياوازى
زانستە مرۆييەكان، جياوازى لە گێڕانەوە دايەوە و بە ڕاى كۆندرا و
روورتى گێڕانەوەى چيرۆك بەرزەجێترين گێڕانەوەيە بە نيسبەتى
تەنانەت فەلسەفەش، ئەم گێڕانەوەيه چييە؟ پێكهاتەى چييە و چڵۆن
ئەتوانيين بيناسين؟. چيرۆك دەتوانێت ئايدياى رووداو يان
بەسەرهاتەكان بێت لە زەينى مرۆڤ دا، بێ ئەوەى بگێڕدرێتەوە و يا
بەردەنگى ه□ بێت. بەڵام هەركە لە پێش وشەى چيرۆك، گێڕانەوە وترا
بە ماناى هەبوونى بەردەنگ و پێكهاتەيەكى تايبەت لەسەر سيستەمى
چۆنييەتى گێڕانەوەيە و هەروەها ماناگرتوو لە گوتارێكى تايبەت

دایە.

لە مێژووی گێڕانەوەناسیی چیرۆک، دوو چەمکی (گریمانەی گێڕانەوە و گێڕانەوەناسیی) لە یەک جیا دەکەنەوە،- هەڵبەت ئەم جیاوازییە بە مانای دوو کارکردی جیا لە یەک نین-، گریمانەی گێڕانەوە، پێناسەی گشتی سیستەمی گێڕانەوەیە- هەر گێڕانەوەیەک گۆشەنیگا، گێڕەوە، کاراکتەر و رووداوی تایبەتی تێدایە کە لە زەمەن و شوێنی تایبەت روو ئەدات-، بەڵام گێڕانەوەناسیی شیکاری و تاوتوێی گێڕانەوەکانە[13]- بە نموونە ئەگەر سیستەمی گێڕانەوە (گۆشەنیگا، گێڕەوە، کاراکتەر، رووداو و ...هتد) لەسەر بەیتی کوردی تاوتوێ بکەین کارێکی گێڕانەوەناسانەمان لەسەر بەیت کردووە-. هەڵبەت هەر وەک ئاماژەمان پێ کرد ئەم دوو چەمکە بە مانای جیاوازیان لە یەک نییە، ریمۆن-کنان هەر دووکیان لە ژێر چەمکی گێڕانەوەناسیی پێناسە دەکات، کنان دەڵێت: (گێڕانەوەناسیی هەم شرۆڤەی سیستەمی سەقامگیر لەسەر گشت گێڕانەوەی چیرۆکەکانە و هەمیش شێوازێک لە تاوتوێی دانەدانەی گێڕانەوەکان وەک نیزامێکی گشتی بە ئەمە دەدات)[14].

لە چەمکناسیی ئەدەبیدا، گێڕانەوە بە مانای دەقێک دێت کە چیرۆکێک دەگێڕێتەوە، تاوتوێی گێڕانەوە کە بە گێڕانەوەناسیی ناوی لێ دەبردرێت یەکەم جار لەلایەن تزڤەتان تۆدۆرۆف لە کتێبی (رێساکانی دیکامێرۆن)(١٩٦٩) ناوی لێبردرا. تۆدۆرۆف مەبەستی لەم وشە تاوتوێی سیستەمی سەپێندراو بەسەر گێڕانەوەی چیرۆکگەلی دیکامێرۆن -نووسراوەی بۆکاچیوەیی ئیتالی- بوو. بەڵام یەکەم کەس کە ئەم زانستە بەکار دەهێنێت ڤلادیمیر پراپە لە کتێبی (مۆرفۆلۆژی حەقایەتگەلی پەرییەکان)دا، کە تاوتوێی ساکاری گێڕانەوەناسانەی حەقایەتەکانی فۆلکلۆری رووسە. کارەکەی پراپ کاریگەرییەکی زۆری لەسەر رەوانگەی پێکهاتەخوازەکانی فەرانسی لە مەڕ ئەدەبیاتەوە هەبوو. لە پاش ئەو گێڕانەوەناسەکانیتر شێوازی گێڕانەوەیان لە چیرۆکە مەدەنەکان کە بێگومان پێکهاتەیەکی دژوارتریان بە نیسبەتی چیرۆکی فۆلک هەیە ئەنجام دا. ئەتوانین بنەمای ئەم زانستە بگێڕینەوە بۆ تاوتوێی چیرۆک لە بووتیقای ئەرەستوودا، بەڵام ئەرەستوو زیاتر شێوازێکی وەسفی لە گێڕانەوە هەڵچاو دەکا، زۆربەی پێناسەکانی گێڕانەوە لەلایەن گێڕانەوەناسە بەناوبانگەکان (پراپ، تۆدۆرۆف، ژێرار ژنێت، ئاگریماس، سیمۆر چەتمەن، ریمۆن-کنان) بەم شێوەیە: «ئاڵوگۆڕی لە دۆخێکی سەقامگیر بۆ بارێکی ناسەقامی و دیسانەکە گێڕانەوە بە سەقام».

بە پێی ئەو بەڵگانەی باسمان کرد بازنەی گێڕانەوە لە چیرۆک بەربڵاوترە. یان بە دەربڕینێکی‌تر، لە گێڕانەوەی چیرۆکدا-هەر وەک فۆرمالیستەکان ئاماژەدەکەن- یەکەم جار چیرۆک(Story) لە زەینی مرۆڤدا پێک دێت، لەوێدا مەبەست لە چیرۆک ئادیایی چیرۆکە، کە ڕووداوێکی تایبەتە لە زەمەن و شوێنی تایبەتدا. دوواتر لە دارشتنی چیرۆکدا(Story) گێڕانەوە(Narration) یان خود سیستەمی گێڕانەوە، پێک دێت[15]. کەواتە دەستپێکی گێڕانەوەی چیرۆک، بە چەشنێک کۆتایی چیرۆکە، ئەم کۆتاییە بەمانای بەسەرئەنجام گەیاندنی ئایدیای چیرۆکە. ئەگەر ڕوانگەی بارت سەبارەت بە بێژومار بوونی جۆرەکانی گێڕانەوە پەسەند بکەین، ئەمجار چیمان هەیە کە پێناسەیەکی تایبەتمان لەمەڕ گێڕانەوە بداتێ؟. واتە لە گشت جۆرینەکانی گێڕانەوە چ تایبەتمەندییەکی هاوپیت و هاومانا هەیە کە گێڕانەوەکان پێکەوە گرێ ئەدات؟. کلۆد برێمون، ئەو تەخمە هاوپیتە لە ناو بێژمار گێڕانەوەکان دا "چیرۆک" دەزانێت. ئەو دەڵێت:« بابەتی چیرۆک ئەتوانێ بنەما و دەستمایەی سەمای باڵە یان شانۆ یان فیلمێکی سینەمایی بێت، ئەتوانین فیلمێکی تایبەت بە کەسێک کە نەیبینیوە بگێڕینەوە، ئێمە وشەکان ئەخوێنینەوە. وێنەکان ئەبینین و ڕاڤەی ئیماژ و نیشانەکان دەکەین، بەڵام بەهۆی وشەکان و وێنەکان و ئیماژەکان، بەشوێن چیرۆک دەکەوین و چیرۆکە کە هەمیشە بوونی هەیە»[16]. بە چەشنێکی‌تر گێڕانەوە خاوەنی مانایەکی چەند لایەن و چەند ڕەهەندە، بەڵام گشت ڕەهەندەکانی خەریکی گێڕانەوەی بەسەرهات یان ڕووداو یان مانایەکی دەروونییە، ئەم ڕووداوە کاتێک لە هەوەی چیرۆکێک دایە ،"گێڕانەوەیە". چیرۆک دەتوانێک بیرەوەری تاکی یان بیرەوەری نەتەوەیی بێت، بە نموونە "بەیت"بێژ، یان کەسێک کە"سیاچەمانە" دەخوێنێت ئەگەر لە هەوەی حەقایەت بێژیشدا نەبێت دیسانەکە بە ئەمەی کورد، بەم هۆیەی کە پەیوەندی لەگەڵ ڕۆحی نەتەوەیی هەیە، لە هەمان کاتدا کە گوێ بیستی دەبین، لەگەڵ مێژوویەکی زەینی یەکمان دەخاتەوە، بۆیە دەتوانێت وەک گێڕانەوە بێتە ئەژمار، کە واتە هەمیشە گێڕانەوە هەڵگری ڕەوایەتێک لە چیرۆک یان باشتر وایە بڵێین (ئایدیایی چیرۆکە).

ئەگەر لە کۆتاییدا دیسانەوە پرسیارەکەی مەکئیڵان لە خۆمان بپرسینەوە، بە پێی ڕوانگەی گێڕانەوەناسیی، تا مرۆڤ هەبێت "نواندنی زمان" هەیە و تا زمان هەبێت "نواندنی گێڕانەوە" هەیە و لە گێڕانەوەشدا تەخمە هاوپیتەکەی "چیرۆکە". کە واتە مرۆڤ بەردەوام لە ناو گێڕانەوەی چیرۆکدا ئەتلێتەوە، ئەم چیرۆکە لە

ئیماژ و نیشانە بگرە تا دەگاتە وێنە و هەڵسووکەوت دەنێتەوە بازنەی خۆی. ئەم گێڕانەوەی چیرۆکە، بە هەر چۆنێک دەتوانێت خۆی بنوێنێت. بێگومان تاوتوێی گێڕانەوەی چیرۆک، بەم شێوەیەی کە سیستەمی تایبەتی گێڕانەوەی چیرۆکی لەسەر بێت- مەبەست لەم نیزامی گێڕانەوەیە وەک گۆشەنیگا، گێڕەوە و رووداوە کە لە زەمەن و شوێنی تایبەت لە لایەن کاراکتەرەوە روو ئەدات- تاوتوێی گێڕانەوەناسیی تایبەتی پێویستە، تا ئەو گێڕانەوەیەی کە مانایەکیمان بە تاکەکەسی دەبێتەوە وەکوو مۆسیقا یان وێنەیەکی تایبەت. هەڵبەت زانستی ئێستای گێڕانەوەناسیی تایبەتمەندی تریش لە سیستەم و شێوازی گێڕانەوە پێناسە دەکات، وەکوو دەستەواژەی “بیسەری گێڕانەوە” (Narratee)، یا ناوەندی کردنەوە (Focalization) کە باس لە شێوەی فامی کاراکتەرەکانی چیرۆک دەکات،

تاوتوێی گێڕانەوە تا مرۆڤ هەبێت بەردەوامە، مرۆڤیش بەپێی مێژوو و ئەزموونەکانی بەردەوام لە ئاڵۆگۆر دایە و هەر بۆیە شێوەگێڕانەوەی سەردەم (ڕۆمان، چیرۆک) لەگەڵ شێوەگێڕانەوەی پێشوو (حەقایەت) جیاوازی هەیە. بەپێی بەڵگەی توێژینەوەی گێڕانەوەناسەکان حەقایەتە کۆنەکانی هەر نەتەوەیەک ئەتوانێت شێوەیەکی تایبەتی لە گێڕانەوە و مۆدێڵی گێڕانەوەیی لەگەڵ خۆی پێ بێت، واتە گێڕانەوەناسیی تایبەتی خۆیان لەسەر سیستەمی گێڕانەوە هەبێت. ئەویش شێوەڕوانینی تایبەت تا دەگاتە مۆدێلێکی تایبەتی گێڕانەوە لەبەر دەگرێت. هەر ئەم شێوە توێژینەوەیە بەشێکی زۆر لە لایەنە نادیارەکانی بۆ نموونە بەیتی یان چیرۆکی کوردی بۆ ئێمە دەردەخات. ئەویش شێوازی گێڕانەوەی کوردە کە لە چۆنیەتی وەسفی رووداوەکان ڕا بگرە تا دەگاتە بەرجەستەکردنەوە چەشنێک لە ئاکار و هەڵسووکەوتەکان.

ئەگەر دیسانەوە “مووزلمان” لە ئۆردوگاکانی ئاشوویتس بێنینەوە یادمان، یان دەیان بەسەرهات و رووداو کە ئێمە لێیان بێخەبەرین، ئەو مەترسیەمان لەمەڕ نەگێڕانەوە بۆ دەردەخات. هەڵبەت چیرۆک دەتوانێ گێڕانەوەی رووداوێکی ڕاستەقینە بێت بە زمانی چیرۆک، کەواتە پەروەردەکردنی ئەندێشەی گێڕانەوەی خۆمان، لە ڕاستیدا هەوڵێکە بۆ سازدانی جیهانێکی نوێ و هۆرمان و تەنانەت دەنگ دەربڕینێکی نوێیە. یان وەک کۆندرا دەڵێت: «تەنیا لە ڕۆمان دایە کە کێشە تاکە کەسیەکانی مرۆڤ خۆ دەنوێنێت» و«ڕۆمان نووس تەنیا پێناسەی، ئاگایی لەسەر رووداو و هەڵسووکەوتەکانی چیرۆکە». هۆرمان بوونی مرۆڤ، لە بەردەوامی گێڕانەوە و سازدانی چیرۆکی نوێیە.

نەبوونی ئەم هەست و هەوڵە لە پانتای نەتەوەدا بەربڵاوتر و هەڵبەت مەترسیدارتر دەبێتەوە، ئەو کات بەرەڕووی ئەم پرسیارە دەبینەوە: ئەگەر نەتەوەیەک توانستی "گەڕانەوەی خۆی" نەبێت ئایا بوونی هەیە؟!".

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

*کورت کراوەی ئەم وتارە، یەکەم ڕا بە فارسی لە رۆژنامەی شەرقی تاران-روزنامه شرق-، ژمارەی ٢٩٧٥ (١٠ مهر١٣٩٦)، بەناوی (اگر داستانی روایت نشود، چه پیش میآید؟) بڵاوکراوەتەوە.

١. لوی ، پریمو. آیا این یک انسان است؟.. ترجمه: رویا طلوعی. کتابخانه علاالدین (www.aladdinlibrary.org)

٢. کیانپور، امیر. فلسفه در زندان وجدان: درباره یادداشت «جدال زندانی با زمان و وجدان». سایت (www.meidaan.com)

٣.کاتێک موریس بلانشۆ باس لە قەیرانی شارۆمەندی جوولەکەکانی سەردەمی نازی دەکات، ئەم دەستەواژەی بەکار دەنێت. جوولەکەکان بە ئەوەی لە شەقام و کۆڵانەکاندا نەناسرێنەوە، قسەیان نەدەکرد، وەک ئەوەی (ڵاڵ) بووبن.

٤.ریمون-کنان، شلومیت ، روایت داستانی، بوطیقای معاصر، ترجمه البوفضل حری، تهران، نیلوفر. (١٣٨٧)

٥.مەبەست نەتوانین لەمەڕ گەڕانەوەدایە، بەهۆی کێشەی سایکۆلۆژیک یان ترسی سیاسی-کۆمەڵایەتی، هێز و هەوڵی گەڕانەوە بزر دەبێت.

٦.مکوئیلان،مارتین ، گزیده مقالات روایت شناسی (مقاله معماهای نوشتار:روایت و ذهنیت)، ترجمه: فتاح محمدی، تهران، چاپ دوم، مینو خرد،(١٣٩٥)

٧.بارت، رولان، درآمدی بر تحلیل ساختار روایت ها ، ترجمه: محمد راغب، تهران، چاپ اول، فرهنگ صبا.(١٣٨٧)

٨.کوندرا،میلان ، هنر رمان، ترجمه: پرویز همایون پور، تهران، نشر قطره (١٣٨٢)

٩.چتمن، سیمور. داستان و گفتمان، ترجمه: راضیه سادات میرخندان،

تهران، مرکز پژوهشهای صدا و سیما، چاپ اول (۱۳۹۰)

۱۰.باختین، میخایل. تخیل مکالمه‌ای (جستارهای درباره‌ی رمان).ترجمه: رویا پورآذر، تهران، نشر نی، (۱۳۸۷)

۱۱.رورتی، ریچارد. مقاله : هایدگر و کوندرا و دیکنز، ترجمه: هاله لاجوردی، مجله ارغنون، شماره 1، (۱۳۷۳)

۱۲.دیوید هرمن و دیگران. دانشنامه‌ی نظریه‌های روایت، گردآوری و ترجمه: محمد راغب. تهران. نیلوفر. (۱۳۹٦)

۱۳.حری، ابوالفضل. مقاله: درآمدی بر رویکرد روایت‌شناختی به داستان روایی با نگاهی به رمان آیینه‌های دردار هوشنگ گلشیری. پژوهشهای زبان های خارجی (نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز) پاییز و زمستان ۱۳۸۷

۱٤. ریمون-کنان، شلومیت (سەرچاوەی پێشوو)

۱٥. مکوئیلان،مارتین ،(سەرچاوەی پێشوو)

۱٦.برمون، کلود. پیش درآمدی بر بوطیقای روایت‌شناسی ساختارگرا، ترجمه: محبوبه خراسانی، نشریه: ادبیات داستانی، شماره ۷۹، اردیبهشت ۱۳۸۳

ڕەوت و قۆناغەکانی چیرۆکی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان ... کاوان محەمەدپوور

پێشەکی

بێگومان یەکێک لە دژوارترین تەوەرەکانی ئەدەبیاتی کوردی، باسکردن لە ئەدەبی گێڕانەوەیی یا هەمان "ئەدەبیاتی داستانی"یە. ئەم

دژوارییە بەتایبەت لە ناو ئەدەبیاتی داستانی کوردستانی ئێران زیاتر زەق دەبێتەوە. ڕەنگە هۆی ئەم دژوارییەش بگەڕێتەوە ئەوەی کە بەداخەوە تا ئەمڕۆکە کتێب یان توێژینەوەیەکی شیاومان لەسەر ئەم بەشەی ئەدەبیات نەبووە و تەنانەت مێژووی ئاسایی ئەم ڕەوتە ئەدەبییەش پێناسە نەکراوە، دووهەم، لە ساڵانی پێشوودا بەشێک لە کتێبە داستانییەکانی نووسەرانی ڕۆژهەڵات، لەو دیوی کوردستان چاپ دەبوون و زۆر بە دەگمەن بەدەستی خوێنەری ناو ئێرانەوە دەگەیشتن. هەر بۆیە بەشیک لەو کتێبانە ئێستاکەش لەناو خەڵک نەناسراون. سێهەم، گوتاری زاڵی ڕۆشنبیری کوردی بە گشتی و بەتایبەت ئەدەبیاتی کوردی هەمیشە گوتارێکی "شیعری" بووە، ئەم گوتارە دەرفەتی خۆدەرخستنی بە "نەسر" و بەتایبەت ئەدەبی داستانی نەداوە، دیارە گوتاری زاڵ هەمیشە بە ئەوەی بە شێوەی ئاسایی هەستی پێبکرێت، خۆی مانا و ڕەوتی فیکری بە شێوەی هەژمۆنی لەسەر نووسەر و خوێنەرەکانی دەسەپێنێت، ئەوەی کە ئەم گوتارە لە مێژووی ئەدەبی کورد-دا بوونی هەیە جیگەی ڕەخنە نییە!. بەڵام نەبوونی هیچ دیالێکتیکێک لە گوتارگەلی جیاواز و بەردەوام بوونی گوتاری شێعری لە گشت ئاستە ڕۆشنبیرییەکانی کورد خۆی لە خۆیدا جێگەی ڕامان و سرنجی تایبەتە- ئەم باسە بۆ دەرفەتێکی تر دەگوازمەوە-.

بەڵام لەمەڕ ئەدەبی داستانی کوردستانی ئێران، ئەتوانین لە چەند ڕوانگەوە پێناسەیەک بۆ پۆلێنکردنی ئەم ڕەوتە بکەین، وەکوو باس کردن لە شێوەی بەکارهێنانی تەکنیکگەلی گێڕانەوە و پەرژانەسەر زانستی گێڕانەوەناسیی (Narratology)، یان باسێک لەسەر نیشانەناسیی گێڕانەوەی (Semiotics Narrative) و هێنانە ئارای بابەتی مۆدێلی گێڕانەوە و پلۆت (Plot) (گەڵاڵە)، بێ گومان ئەم پێناسانە زۆرن و بە پێی مێتۆد و قوتابخانەی زانستی جیاوازن.

من لەو وتارەدا، بەکورتی لە ڕوانگەی "کۆمەڵناسیی ئەدەبی"یەوە و بە گریمانەی (لوسین گۆڵدمەن) (Lucien Goldmann) سێ قۆناغ بۆ چیرۆکی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان پێناسە دەکەم. دیارە گۆڵدمەن وەکوو مارکسیستێک، ئەدەبیات لەمەڕ شێوەی هەڵسووکەوت و کاریگەرییەکانی کاپیتالیزم ئەخوێنێتەوە، لە گریمانەی گۆڵدمەن خاڵی بەرچاو شوناس و کەسیەتی (کاراکتەر)ە. هەڵبەت بەر لەوەی باسی ئەم سێ قۆناغە بکەم، دەبێت ئاماژەیەک بەوە بدەم کە گریمانەکەی گۆڵدمەن بەشێوەی ڕێک و بێ دەستکاری ئەم مێژوویە پیناسە ناکات.
ئەمەش کێشەیەکە کە گشت ڕوانگە و گریمانەی زانستی مرۆیی ڕۆژئاوایی بۆ ئەمەی ڕۆژهەڵاتی-ڕۆژهەڵاتی جیهان- دەگەڕێتەوە، ئەم تەوەرە،

باسەکی درێژخایەنە لەسەر فەلسەفەی مێتۆد(Philosophical methodology) و فەلسەفەی گریمانەیی(Theoretical philosophy)زانست، کە دەڕێتەوە سەر ئەو گرفتە کە گشت گریمانەکانی ئەدەبی ڕۆژئاوا پاشپشتی مێژوویی لەسەر ڕەوتی ئەدەبیی خۆیانەوە هەیە، واتە ئەگەر فلانە بیرمەند گریمانەیەک دەردەبڕێت جیا لە پاشپشتی زانستی و فەلسەفی، پاشپشتەکی تری هەیە کە لەسەر مێژووی ئەدەبی و ئەزموونەکانی ئەدەبی خۆیانەوە زەق دەبێتەوە. ئەمەش ڕەنگە بتوانین بەتایبەت لە مۆدێلی گێڕانەوەدا و چۆنیەتی نواندنی پلۆت و چۆنیەتی فەزاسازی و بەکارهێنانی تەکنیکەکانی گێڕانەوە وەها گریمانەیەک تایبەت بەخۆمان پێک بێنین، هەڵبەت کارێکی زۆر ئەستەمە و پێویستی بە ئارشیف سازی و مێژوونووسینەوە هەیە و دەبێت چەندین توێژەر و ئاکادێمیای لە پشت بێت.

بەگشتی دەتوانین ڕەوتی چیرۆکی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بە سێ قۆناغ دابەش بکەین، هەڵبەت ئەگەر زیاتر ورد ببینەوە، ئەم قۆناغانە – بەتایبەت لەم ساڵانەی دواییدا -هەرکامە بەخۆیان بە چەند بەش پۆلێن دەکرێن، نابێت لەیادمان بچێت کە چیرۆک پرۆژەیەکی ناتەواوە و لە هەر سەردەمانێک خۆی بە شێوەیەک بەرهەم دێنێ، بۆیە لەم پۆلێنکردنەدا لەگەڵ چیرۆک و ڕۆمانگەلێک بەرەوڕوو دەبینەوە کە ڕەنگە بەپێی ساڵی نووسینیان لە ڕیزی دەستە و قۆناغی دووەم یان سێیەمدا بن، بەڵام لەڕووی پێکهاتەی گێڕانەوەیی و زمان و ناوەڕۆکی چیرۆک، بکەونەوە قۆناغی پێش، یان دوای خۆی.

قۆناغی یەکەم: ریالیسمی کۆمەڵایەتی

لوسین گۆڵدمەن بە ئەدەبی ڕۆژئاوا-هەڵبەت تا سەردەمانی خۆی- سێ قۆناغ پێناسە دەکا. گشت ئەم سێ قۆناغە لەمەڕ چەمکەکانی کاپیتالیزم و هەڵسووکەوتی ئابووری ئەو و کاریگەری ئابووری سیستەمی سەرمایەداری لەسەر مێشکی مرۆڤ دەگرێتەوە. گۆڵدمەن پێیوایە سەردەمی یەکەمی سەرمایەداری، ئابوورێک پێک دێنێت کە مرۆڤ بەلای تاکەکەسی و (فەردییەت) ئەبات. شێوەی خۆجێی ئابووری و ئابووری ئازاد، کاریگەری حکوومەت کەمڕەنگ دەکاتەوە و ئیتر مرۆڤ خۆی وەک تاکەکی کۆمەڵایەتی لەگەڵ کێشە کۆمەڵایەتییەکان و بەتایبەت ئابوور بەرەوڕوو دەبێتەوە. وەها چەشنێک لە کارکردی سەرمایەداری، مرۆڤێک پێک دێنێت کە هەست دەکات ئیتر تەنیا و تەنیا خۆیەتی و دەبێت خۆی خۆی رزگار بکا، واتە هیچ خوایەک و هیچ حکوومەتێک نییە کە رزگاری بکات. بۆیە کاراکتەرێک کە لە ئەدەبیات بەرهەم دێت، کەسایەتییەکە بە کێشەگەلی تاکەکەسی و ئەم کێشانەش

گشتیان لە ناو کۆمەڵگادا دەبینرێتەوە و لە هەوڵی وەڵام دانەوەیان چارەسەریان دەکات. لێرەدایە کە بە پێناسەی گۆڵدمەن، “مرۆڤی خاوەن کێشە” (Problematic Human) خۆ دەنوێنێت. مرۆڤێک کە کێشەی هەیە و لە حەولی چارەیەک بۆ کێشەکانییەتی. گۆڵدمەن دەڵێت: “ئەم کاراکتەرە/مرۆڤە، دەستپێکی ژانرێکی مۆدێرن بە ناوی ڕۆمانە”. فەزایی وەها چیرۆکێک، چێشنێکە لە ریالیسمی کۆمەڵایەتی (Social realism). لە ئەدەبی جیهانیدا ڕۆمانەکانی باڵزاک و تۆلستۆی و… لەم خانەیەدا جێدەگرن.
بەم پێیە، قۆناغی یەکەمی چیرۆکی کوردی لە ئێران. لە ساڵی 1320ی هەتاوی (1942ی زایینی)یەوە تا ساڵی 1372ی هەتاوی (1993ی زایینی) دەگرێتەوە، واتە قۆناغی دامەزراندن. جێگەی ئاماژەیە کە لە مێژووی ئەدەبی جیهانیدا، ڕۆمان پێش کورتە چیرۆک سەرهەڵدەدات بەڵام لە مێژووی ئەدەبی کوردی-لە گشت ناوچەکانی- ئەم ڕەوتە بە پێچەوانەیە. هۆی بە پێچەوانەبوونی ڕەنگە لایەنی زۆر بگرێتەوە کە لەم وتارەدا دەرفەتی باسکردنی نییە.

قۆناغی یەکەمی چیرۆکی ڕۆژهەڵات بە نووسینی کورتە چیرۆکی (پێکەنینی گەدا)ی حەسەن قزڵجی دەست پێدەکات، لەم قۆناغەدا کەمترین چیرۆکی کوردی تێدا دەنووسرێت. لە پاش نووسینی (پێکەنینی گەدا) و بڵاوبوونەوەی لە یەکێک لە گۆڤارەکانی ئەو سەردەمە ئیتر تا ساڵی 1358ی هەتاوی (1980ی زایینی) هیچ چیرۆک و ڕۆمانی بڵاوکراوەمان نییە. هەڵبەت لە دوای ڕووخانی کۆماری کوردستان، ڕەحیم قازی لە دەرەوەی وڵات یەکەمین ڕۆمانی کوردیی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە ناوی (پێشمەرگە) دەنووسێت و ساڵی 1339ی هەتاوی (1961ی زایینی) بڵاوی دەکاتەوە، ئیتر جیاواز لەم دوو کارە، هیچ کارێکمان نییە و بێدەنگییەکی سارد و سڕ بەسەر فەزای چیرۆکی کوردیدا سێبەر دەکێشێت، ئەم بێدەنگییە لە ساڵی 1358ی هەتاوی (1980ی زایینی) بە نووسینی کۆمەڵە چیرۆکی (ئاشەوان)ی مستەفا ئیلخانیزادە و دواتر نەقڵەتی تەنزی (باقەبەن)ی ئەحمەد قازی لە ساڵی 1360ی هەتاوی (1981ی زایینی) و، (بووکی گۆڕستانی کۆن)ی مەلا کەریم ڕاوچی لە ساڵی 1368ی هەتاوی (1989ی زایینی) دەشکێت، بەڵام هیچ یەک لەم چیرۆکانە ئەوەندە ئاستی پێکهاتەی داستانی و گێڕانەوەیان لەسەرە نییە کە وەکوو دەقێکی شیاوی چیرۆک چاو لێبکرێن و کەموکوڕیی بنەڕەتییان تێدایە، واتە هیچکام لەو سێ کارە نەیانتوانی لەهاتوویی حەسەن قزڵجی لە گێڕانەوەدا بقۆزنەوە سەر چیرۆکی خۆیان و لانیکەم بتوانن لە ئەزموونی قزڵجی، یان تەنانەت ڕەحیم قازی بەهرە وەربگرن. هەر لە قۆناغی یەکەمدا بەشێکمان هەیە

کە وا باشە ناوی بنێینە بەشی دووەمی قۆناغی یەکەم، ئەویش لە بەر بڵاوبوونەوەی ڕۆمانی (هاوارێبەرە)ی (فەتاح ئەمیری)یە لە ساڵی 1369ی هەتاوی (1991ی زایینی). ئەم ڕۆمانە بە بەراوردی سێ کاری پێشوو پێکهاتەی داستانی شیاوتری هەیە و هەمەدمان پێ دەدات کە توانستەکانی چیرۆکی خۆمان دەربخەین. فەتاح ئەمیری دواتر لە ساڵی 1372ی هەتاوی (1993ی زایینی) ڕۆمانی (میرزا)ی لە درێژەی هاوارێبەرەدا دەنووسێت. دەتوانین تەواوبوونی ئەم قۆناغە بە نووسینی ئەم ڕۆمانە ناوزەد بکەین.

قۆناغی یەکەم لەڕووی پێکهاتەی گێڕانەوەوە، پێکهاتەکی هەیە و یەک ڕەهەندی هەیە، کاراکتەرەکانی، کەسایەتیی ساکارن و نووسەر هەوڵی دەروونناسانەی بە پێکهێنانی کەسایەتی نییە و زیاترین ناوەڕۆکی چیرۆک، ڕەخنە لە کۆمەڵگەی نەخوێندەوار و فێئۆدالیزم و دەربەگایەتیی ناو کوردستانە. بەگشتی ئەم قۆناغەی لەژێر چەمکی (ڕیالیزمی کۆمەڵایەتی) دەتوانین پێناسەی بکەین. تەنانەت سووژەی چیرۆکی ئەو سەردەمانە هەر سووژەی واقیعی ژیانی کۆمەڵایەتی بوو و کەسەکان و ڕووداوەکان زۆر جار کەس و ڕووداوی ڕاستەکی بوون. کاراکتەر، کەسێتەکی خاوەن کێشەیە کە لە حەولی چارەسەری گرفتەکانی کۆمەڵگادایە و خۆ وەکوو ڕەخنەگرێک لەمەڕ ژیانی واقیع پێناسە دەکا. وەک ئەوەی ئاماژەمان‌دا، لەم قۆناغەدا جیاواز لە (پێکەنینی گەدا) و ڕۆمانی (پێشمەرگە)، تەنیا کاری بەرچاو لەڕووی پێکهاتەی چیرۆک دوو ڕۆمانی فەتاح ئەمیرییە کە کاریگەریی ڕۆمانەکانی (مەحموود دەوڵەتئابادی)، بەتایبەت ڕۆمانی (کەلیدەر) و (جێگای بەتاڵی سلووچ)یان بەسەرەوە دیارە. ئەم قۆناغە ئەگەرچی لە پێکهاتەی داستاندا بەهێز نییە، بەڵام لەڕووی داڕشتن و زمانی کوردییەوە شتەکی بێوێنەیە، واتە گشت چیرۆکنووسانی ئەم قۆناغە کوردیزانەکی لەهاتوو بوون و زمانی کوردیان بە جوانترین شێوە لە کارەکانیان نواندووە.

قۆناغی دووهەم: چیرۆکی مۆدێرنیستی

قۆناغی دووهەمی ئەدەبی لە ڕوانگەی گێڕدمەن، هەڵگری چەشنەکی تر لە پێناسەی کاراکتەرە. سیستەمی کاپیتالیزم لە قۆناغی دووهەمی خۆیدا شێوەی کارکردی ئابوورییەکەی لەسەر تاکەکەسی زۆق نابەتەوە و چەشنەک لە تایبەتمەندی دەگرێتە بەر، واتە ئابوورێک کە تایبەت کراوەتەوە بە گرووپ یان برەندەکی(Brand) تایبەتەوە، ئیتر لە سیستەمی ئابووری ئەم قۆناغەدا، تۆ تاک نابینی، بەڵکوو لەگەڵ هەژمارەیەک ناو و گرووپ و برەندی ئابووری بەرەورووی، هەر بۆیە کاراکتەرێک کە

لە چیرۆکی ئەو سەردەمەدا دەخوڵقێت بە ڕوانگەی گۆڵدەمەن، وەک ئەوە دەچێت کە لە چارەسەری کێشەکانی کۆمەڵگا ناهومێد بووە و نازانێت هۆی کێشەکان چین تا بە شوێنیان کەوێت و چارەیان بکات- چوون سیستەمی ئابووری بڕێند، گشت چەمکەکان دادەبەشێت-، چەشنێک لە سەرگەردانی و نیگەرانی بە هۆی نەناسینی "هۆی کێشەکان" لە دەروونی ئەم کاراکتەر/مرۆڤە پێکدەت، بۆیە زیاتر لەوەی باسی کۆمەڵگا بکا، باس لە دەروونی خۆی دەکا، وەک ئەوەی کێشە و قەیرانەکە لە ناو خۆیدا بێت.

بە وتەی گۆڵدمەن [illegible]دا چیرۆکی (دەروونناسانە) دێتە ئاراوە، چیرۆکێک کە کاراکتەرەکانی سەرقاڵی یەکجار زۆریان لەگەڵ دەروونی خۆیانە و کەمتر وەهایە باسی جیهانی دەرەوە بکەن یان ئەگەر باسیشی بکەن، جیهانێکی تاریک و [illegible] و هەمیشە خەریکی ڕا کردن و دروو کەوتنەوە لەم جیهانەن. بۆیە زیاتر (مۆنۆلۆگ) ئەبیندرێت، فەزاسازی ئەم چەشنە چیرۆکە، فەزای سارد و سڕ و لێڵ و نامۆیە. ئەمە لایەنێک لە (چیرۆکی مۆدێڕنیستی) یە، واتە هاوتەریب لەگەڵ تاکبوون و خاوەن کێشە بوون-کە خەسڵەتی بنەڕەتی چیرۆکە-لایەنێکی دەروونناسانەش بە کاراکتەر دێتە ئاراوە. ئەم چەشنە کەسایەتییە، لە قۆناغی دووهەمی چیرۆکی ڕۆژهەڵاتدا بەدی دەکرێت. -هەڵبەت تەواو کە و گشت چیرۆکنووسەکان ناگرێتەوە، لەسەرەتا باسم کرد ڕەنگە گریمانەکەی گۆڵدمەن تەواو کە بە پێناسە کردنی چیرۆکی کوردی نەبێت بەڵام لایەنێکی زۆرمان بە روون دەکاتەوە-.

قۆناغی دووهەم لە ساڵی 1372ی هەتاوی (1393ی زایینی)یەوە دەست پێدەکا و تا ناوەڕاستەکانی دەیەی 80ی هەتاوی سەرەتای 2000ی زایینی درێژەی هەیە، دەتوانین دەسپێکی ئەم قۆناغە بە بڵاوبوونەوەی کۆمەڵە چیرۆکی (زریکە)ی عەتا نەهایی ناودێر بکەین. عەتا نەهایی لەم کۆمەڵە چیرۆکە و دواتر کۆمەڵە چیرۆکی (تەنگانە)دا هەوڵی داوە لە فەزا و پێکهاتەی ساکاری قۆناغی یەکەم دەرباز بێت و شێوەیەکی نوێ لە گێڕانەوەی چیرۆکی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەستەبەر بکا، ئەم چیرۆکانەی عەتا نەهایی کە بە چەشنێک کاریگەریی ئەدەبی فارس، بەتایبەت (هووشەنگ گوڵشیری)یان پێوە دیارە، بووژانەوەی چیرۆکی ڕۆژهەڵات لەو سەردەمەدایە. هەر لە قۆناغی دووەمدا، دوو ڕووداوی بەرچاومان هەیە کە جێگەی خۆیەتی باسی لێوە بکرێت.
یەکیان دەگەڕێتەوە ساڵی 1375ی هەتاوی (1996ی زایینی) لە شاری بۆکان، دەستەیەکی پێنج کەسی لە چیرۆکنووسانی گەنج، کە ئەزموونی

خوێندنەوەی چیرۆکی مۆدێرنیستیان هەبوو و لەگەڵ شێوازی چیرۆکنووسی جیهانی تا ڕادەیەک ئاشنا بوون، کۆڕێک پێکدێنن بەناوی (کۆڕی خەر)، ئەم پێنج کەسە لە هەوڵی نوێکردنەوەی چیرۆک و دەربازبوون لە شێوە گێڕانەوەکانی قۆناغی یەکەم دان. ئەم پێنج کەسە کە هەموویان ئەزموونی چیرۆکنووسیان هەبوو، بریتین لە “بریا کاکەسووری، حەمەدئەمین شامحەمەدی، عەلی غوڵامعەلی، ڕەحیم عەبدولڕەحیمزادە و سولەیمان عەبدولڕەحیمزادە”. کۆڕی خەر، دوو بوێتەن لە چیرۆکی، نووسەرانی نوێ بڵاودەکەنەوە و لەسەر باسکردن لە چیرۆکی کوردی بەردەوام دەبێن. بریا کاکەسووری یەکێک لە ئەندامانی سەرەکیی ئەم کۆڕە ساڵی 1377ی هەتاوی (1998ی زایینی) کۆمەڵە چیرۆکی (سیاسووت) بڵاودەکاتەوە، حەمەدئەمین شامحەمەدی هەر ئەو ساڵە کۆمەڵە چیرۆکی (قەڵا) بڵاودەکاتەوە و کۆمەڵە چیرۆکی (چارەنووسی تاپۆکان)ی سولەیمان عەبدولڕەحیمزادەش هەر لەم خانەدا جێگە دەگرێت. بەگشتی فەزای نووسینی ئەو دەستەیە فەزایەکە کە دەتە ژێرخانەی چیرۆکی مۆدێڕنیستی. پێکهاتە و فۆرمی پێچەڵاوپێچەڵ، سەرەکی بوونی مۆنۆلۆگ بە جێگەی دیاڵۆگ، وەسفی دەروونناسیی کەسایەتییەکان، وەسفی زۆریی فەزای داستان و ڕەخنە لە جیهانی بێ مانا و هەوڵێک بۆ دۆزینەوەی مانا، تێمی سەرەکیی فۆرم و پێکهاتەی ئەم چەشنە چیرۆکانە بوو. کاریگەریی کەسانێک وەکوو سادق هیدایەت، کافکا، سارتەر و سامۆئێل بێکێت بەسەر نووسراوەکانی ئەم دەستەیەوە دیارە.

ڕووداوی دووەمی قۆناغی دووەم دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 1377ی هەتاوی (1998ی زایینی) کە کۆمەڵە چیرۆکی (مزگێنی)ی محەمەد ڕەمەزانی بڵاو دەبێتەوە. تەکنێکی نووسین و پێکهاتە و ڕاوێژی کاراکتەرەکانی ڕەمەزانی، چەشنێکی تایبەتە و لەسەر بەشێک لە چیرۆکنووسانی گەنجی ئەو سەردەمە کاریگەریی هەبوو. محەمەد ڕەمەزانی کە بەداخەوه جیا لەم کۆمەڵە چیرۆکە کاری تری بڵاو نەکردوە، یەکێک لە باشترین چیرۆکنووسانی ئێمە بوو کە ئێستا دەستی کێشاوەتەوە و زیاتر سەرقاڵی کاری وەرگێڕانە. ئەگەر فەتاح ئەمیری لە قۆناغی یەکەمدا لەژێر کاریگەریی ئەدەبیاتی (دەوڵەت ئابادی)دا بوو و عەتا نەهایی لە کۆمەڵە چیرۆکی (تەنگانە)دا لەژێر کاریگەریی گەڵشیری، ئەوە محەمەد ڕەمەزانی لە (مزگێنی)دا هەوڵی سەربەخۆیی زیاتر دەدا کە لەم کاریگەرییەی چیرۆکی فارس کە ساڵانێک بوو لەگەڵمان بوو دەرباز بێت، بۆیە زیاتر پێکهاتە و فۆرمی نووسراوەکانی ڕەمەزانی بە چیرۆکی بیانی نزیکترە تا چیرۆکی فارسی. لە ناوەرۆکیشدا هەوڵی ئەوەی داوە مۆرکی کوردیی پێوە دیار بێت.

قۆناغی دووەم بەدەخشییەوە بەرهەمی زۆری تێدا چاپ بوو و ئیتر ئەو وەستان و بێدەنگییەی قۆناغی یەکەم بە هەمیشە نەما. هەر لەم قۆناغەدا، ناسر وەحیدی لە پەشدا ساڵی 1374ی هەتاوی (1995ی زایینی) کۆمەڵە چیرۆکی (خەوەڵاو) بڵاو دەکاتەوە و پاشان کۆمەڵە چیرۆکی (هاوار) و (خەونەکانی ئیقلیمی با) لە ساڵی 1376ی هەتاوی (1997ی زایینی)، دەنووسێت. ڕۆمانی (شاربەدەر)ی حەسەن شەربەگی لە ساڵی 1377ی هەتاوی (1998ی زایینی) بڵاو دەبێتەوە و دوو ڕۆمانی (بەیند و نەوی) خاتوو نەسرین جەعفەری و (هەزار ئەشکەوتی) عومەر مەولوودی لەو ساڵەدا چاپ دەبن. هەڵبەت ئەم دوو ڕۆمانە-(بەیند و نەوی) و (هەزار ئەشکەوتی)- هەرچەند بە پێی ساڵی چاپ لەناو قۆناغی دووەم دان، بەڵام لەڕووی پێکهاتە و دەربڕینەوە زیاتر لە چوارچێوە و تایبەتمەندیی ڕۆمانی قۆناغی یەکەمدا پۆلێن دەکرێن. دەبێت ئاماژە بکەم، ئەمە بە هیچ شێوەیەک بە مانای کەموکۆڕی بوون بۆ ئەم دوو بەرهەم نییە، بەڵکوو مەبەستم لە پێکهاتە و شێوە داڕژشنی فەزای ئەم دوو ڕۆمانەیە، یانی وەک کارەکانی تر کاریگەریی چیرۆکی مۆدێڕنیستییان پێوە دیار نییە.

قۆناغی سێیەم: فرە ژانر و پێکهاتە

قۆناغی سێیەم، کە لە ساڵی 1385ی هەتاوی (2006ی زایینی)یەوە دەستی پێکردووە تا ئێستاش بەردەوامە، لەم قۆناغەدا لەگەڵ شێوازێکی جیاواز لە پێکهاتەی گێڕانەوە و ناوەڕۆک و لەحن بەرەوڕوو دەبینەوە، بەڵام بەگشتی ئەم قۆناغە لە پێکهاتەی ساکاری قۆناغی یەکەم و جیهانی تەم و لێڵی قۆناغی دووەمدا لە زۆربەری بەرهەمەکان دەرباز بووە و نووسەرەکان هەوڵی ئەوەیان داوە ئاوڕێکی نوێ لە سووژەکانی کۆمەڵگای کوردی بدەنەوە، هەر لەپێناو ئەم مەبەستەشدا (فرەگوتاری، کاراکتەری جیاواز لە گشت چینەکانی کۆمەڵگا و چەند ڕەهەندی خوێندنەوەمان) هەیە، بە نموونە هەندێ نووسەر سەرنجی تایبەتیان بە توانستی گێڕانەوەیەکانی ئەدەبی زارەکی کوردی نیشان داوە، وەکوو عەتا نەهایی لە ڕۆمانی (گۆڕی شەڕان)دا کە تەمی چیرۆکەکەی لە بەیتی (لاس و خەزاڵ) وەرگرتووە و لەناو چیرۆکەکی ئەمرۆییدا دایدەڕێژێتەوە، واتە کەڵکوەرگرتن لە فۆلکلۆری کوردی بە بەرهەمهێنانی چیرۆکی مۆدێڕن، یان سەید قادر هیدایەتی لە ڕاوێژی مەزهەبی و خانەقایی کە لە مەحفلی دەروێشانەی کوردیدا ئەبیسترێت، بە گێڕانەوەی چیرۆکی (تەقی عەزازیل) کەڵک وەردەگرێت و لە ڕۆمانی (گابەڕ)دا تەکنیکێکی تایبەت لە بەکارهێنانی کۆرەستەی (گۆڕەوێ) نیشان ئەدات کە لە جەنگەی خەیدا بە وەنەیە. جیاواز لەم بەرهەمانە

ئەتوانین بە سێ کۆمەڵە چیرۆکی بریا کاکەسووری بە ناوی (تابووتی تەمەن)، (سەفەرنامەی دۆزەخ) و (مەرگەژین) ئاماژە بکەین کە لە بەرھەمە بەرچاوەکانی کورتە چیرۆکی ئەمڕۆن لە ڕۆژھەڵاتی کوردستان. یەکێکی دیکە لە باشترین بەرھەمەکانی ئەو ساڵانەی دواى کۆمەڵە چیرۆکی (پاشای تەنیایی)یە لە نووسینی عەلی غوڵامعەلی، ئەم بەرھەمە بە باشی توانیویەتی فۆرمی کورتە چیرۆک بە پێکھاتەی بەھێز و زمانێکی سرنجڕاکێش نیشان دات. کۆمەڵە چیرۆکەکانی (پیاوێکی ریش خەنەیی) عەزیز مەحموودپووریش یەکێک لە بەرھەمە باشەکانی کورتە چیرۆکی ئەمڕۆن لە قۆناغی سێیەمدا.

لە قۆناغی سێیەمی ڕەوتی چیرۆکنووسیی ڕۆژھەڵاتی کوردستاندا ئەوە خاڵەی جێگەی تێرامانە، ئەوەی کە ھەمانە بە بنزاراوەیەکی تایبەت چیرۆکی نووسیوە، وەک سەراجئەددین بێناگەر، چیرۆکنووسی سنەیی لە کۆمەڵە چیرۆکی (چاوشارەکێ) و ڕۆمانی (قولولولووو)دا کە بە بنزاراوەی ئەردەڵانی دایڕشتووە. فەروخ نێعمەتپوور لە زمانێکی فەلسەفی بە گێڕانەوەکانی سوود وەردەگرێت، بەتایبەت لە ڕۆمانی (باڵندەی بریندار، ماسی سەرسام). یەکێکی دیکە لە ڕۆماننووسە باشەکانمان (شارام قەوامی)یە کە سێ ڕۆمانی بەناوەکانی (سوێلا، بیربا و پاڵتاوشەکە)ی ھەیە و کۆمەڵە چیرۆکێک بە ناوی (مێژوویترین زامی دایکم)کە لە بەرھەمەکانی پێشووەتی، قەوامی یەکی لە باشترین نووسەرانی ڕۆژھەڵاتییە کە زانستێکی تایبەتی لەسەر پێکھاتەی چیرۆک و ڕۆمان ھەیە و ئەم زانیارییەش لەسەر بەرھەمەکانی ڕەنگیداوەتەوە. کامران حامیدی لە سێ رۆمانی (زینوی بەتەم)، (گەمی بەردەلانکێ) و (مان و نەمان) ڕەھەندێکی جیاوازی لە ڕۆمانی مێژوویی بە رۆژھەڵات خوڵقاندووە، بریا کاکەسووری لە رۆمانی (چریکە و تاریکستانی ساڵە سپییەکان)دا لە تەکنیکی (مێتافیکشەن) بە گێڕانەوە سوودی گرتووە. مەنسوور حامیدی لە ڕۆمانی (دوورە دەراوی سوورە چەم)دا ھەوڵێکی شایانی بە ڕۆمانی پۆست مۆدێڕن داوە.

لە کۆتاییدا جێگەی خۆیەتی ئاماژەیەکی گشتی بە نووسەرە گەنجەکان بکەم، کە لە ڕاستیدا دەخێشیی داھاتووی چیرۆکی کوردین لە ڕۆژھەڵاتی کوردستان. وەک لەو کەسانە عەلی حوسێنی لە سەقز بە ڕۆمانی (کەتنگە) و (سەفەرەکانی شەوبا)یە کە ئەم دواین ڕۆمانەی ساڵی 1396ی ھەتاوی (2017ی زایینی) بڵاو کردەوە. ڕزگار لوتفی بەرگی یەکەمی ڕۆمانی (نیشتمان) و سێ کۆمەڵە چیرۆکی تا ئێستا بڵاو کردەتەوە. خانم شەپۆل مەجیدپوور بە کۆمەڵە چیرۆکی (ئەو نامانەی ھەرگیز نەخوێندارنەوە) لە پێشدا وەکوو دەنگێکی نوێی چیرۆکنووسی

ژنان خۆی ناساند و لەم دوایيانەدا س□ ن□ق□□تی لە کتێبکدا بە ناوی (حکوومەت نیزامی) و چیرۆکێکی درێژ بەناوی (ملوانکەکانی دایکم) کە چیرۆکێکە بۆ منداڵان و ڕەخنە لە تەڵاق و جیایی خێزانەکان دەگرێت، ب□□او کردۆتەوە. خانمی پەری کەریمی‌نیا یەکێ لەو نووسەرە پڕ کارانەیە کە تا ئێستاکە. ڕۆمانی (هەموو ڕێگاکان دەچنەوە قڕەجار) و سێ کۆمەڵە چیرۆکی (کێ لە من و ڤیرجینیا وۆڵف دەترسێت)، (قاوەکان خراپ سەفەر دەکەن)و (قەست و نییەتمە هەنارێک بسمیل بکەم)ی بڵاوکردۆتەوە. سەدیق ڕەسووڵی کۆمەڵە چیرۆکی (سەیدەوان)ی لە چاپ داوە کە چیرۆکی سرنج ڕاکێشی تێدان. هێمن عەبدوڵاپوور لەو گەنجە چیرۆکنووسانەیە کە داهاتوویەکی باشی بۆ پێشبینی دەکرێت. هێمن ساڵی 1391ی هەتاوی (2012ی زایینی) کۆمەڵە چیرۆکی (دەنگە دەنگی بێدەنگی) و ساڵی 1396ی هەتاوی (2017ی زایینی) کۆمەڵە چیرۆکی (با زۆر شت لەگەڵ خۆی نابا)ی بڵاو کردۆتەوە، هیوا قارەمانی ساڵی(2017) کۆمەڵە چیرۆکێکی بەناوی (نیار)ی بڵاو کردۆتەوە، کە زمانی گێڕانەوەیەکی تایبەتی هەیە، خانم چنوور سەعیدی لە سنە دوو کۆمەڵە مینیماڵی بەناوی (هەناسەی پێخەفە داخراوەکانی ئەبەدی) و(تەنیا خەمی گوڵە مێخەکەکانمە) تا ئێستا بڵاو کردۆتەوە. خانم سارا سادقزادە ساڵی 1395ی هەتاوی (2016ی زایینی)، ڕۆمانی (ئاسمانێکی بێ مەودا) و کۆمەڵە چیرۆکی (ئەم چیرۆکانە زۆر ژنانەن) بڵاو کردەوە.

بێگومان چیرۆکنووسانی‌تر هەن کە دەرفەتی ئاماژە پێدانیان لەم وتارە کورتەدا نییە و ڕەنگە شێوەیەکی تایبەتیان بۆ گێڕانەوە- لانیکەم لە چیرۆکی رۆژهەڵاتدا- پێ بێت. ڕەخنە و خوێندنەوەی چیرۆکی هەر یەک لەو نووسرانەی لەم وتارەدا باسمانکرد وتار و دەرفەتێکی تایبەتی دەوێت و ڕەنگە نەتوانین بە وردی ئاماژە بە گشت لایەن و ڕەهەندەکانی گێڕانەوەی تاکەتاکەی ئەمانە بکەین.

تێبینی:

*ئەم وتارە بە فارسی لە سێ ژمارەی (1142، 1144 و 1150) رۆژنامەی (قانون)ی تاران، بڵاوکراوەتەوە.

داکۆکی لە ڕۆمانووس یان (چی ئەقەومێ کە کەس ئیتر چیرۆک نەگێڕێتەوە؟)* … کاوان محەمەد پوور

«مووزلمان» (Muselmann یا Musselman) دەستەواژەیەک بوو لە زیندانەکانی نازی بۆ کەسێک دەکوترا کە لە ترسان و برسان و بەهۆی ئەشکەنجەی زۆرەوە، هەر چەشنە ئاگاهی و هەستیارییەک کە نیشانەی شوناسی مرۆڤ بێت لە دەروونیدا نەمابوو و هیچ هەست و ئامانج و هەڵوێستێکیان لەمەڕ ژیانەوە بە خۆش و ناخۆشییەوە نەبوو. ئەوانە کەسانێک بوون کە ڕووبەڕووی دژوارترین ئەشکەنجەکانی سەربازانی نازی دەبوونەوە و تەنانەت لە بەرامبەر ئەشکەنجەشدا هەوڵ و خواستێکیان بۆ دەربازبوون-چ بە هات و هاوار یان بە ڕاکردن- نەبوو.

مرۆڤێکی داماڵدراو لە هەر چەشنە شوناسێکی مرۆیی. واتە مووزلمان پێش مەرگی بایۆلۆژیکی توشی مەرگێکی نمادین ببوونەوە. پریمولوی لە بیرەوەرییەکانی خۆی لە ئەردوگای ئاشوویتس لە بارەی گەنجێکەوە بە ناوی (018) دەنووسێت: “من وەها بیردەکەمەوە کە تەنانەت ناوی خۆشی لەبیر چۆتەوە، بێگومان ئەو هەر وەها ئەنوێنێت”.(١) مووزلمان بەهۆی بەسەرهاتە تاڵ و قیزەونەکانی ناو ئەردوگای ئاشوویتس هەستی مرۆڤ بوون و توانستەکانی مرۆڤیان لێ سڕابۆوە. لای ئاگامبێن، مووزلمان وێنای تەواوکەی مرۆڤی دیلکراو لە لۆژیکی ئەردوگایە، نە دەتوانن بمرن-مەرگی بایۆلۆژیکی- نە دەتوانن قسە بکەن، نە دەتوانن مان بگرن، نە دەتوانن ئومێدوار بن، تەنیا لە ژێر فەرمانی حاکم ئەتوانن ژیان بکەن، ژیانێکی داماڵدراو لە هەر چەشن یاسا و ڕەسایەک بۆ پشتگیری لە پێگەی ئاسایی مرۆڤ.

(٢) ئەوەی کە مووزلمان چ ئەزموونێکیان لە ئەردوگا هەبووە تەنیا لە بەشێک لە بیرەوەرییەکانی پریمولوی و جۆرج سەمیریەن دەردەکەوێت کە بە گوێرەی ئەوان، ئەم بیرەوەرییە تەنیا بەشێکی زۆر کەم و بچکۆلە لە چەرمەسەرییەکانی ئەو مرۆڤانەیە. هەی ئاگادار نەبووبی تەواوکە – یان زیاتری- ئەمە لەو چەشنە مرۆڤە!، و پێرنەگرافی مەرگ لە ئەردوگاکانی ئاشوویتس، دەگێڕێتەوە سەر دوو لایەن. یەکەم، بەشێکی زۆر لە مووزلمانەکان لە ئاگردانەکانی ئاشوویتس سووتان و

ئیتر هەر بوونیان نەبوو تا بەسەرهاتەکانیان "بگێڕنەوە"- جا بەهەر چەشنێک لە گێڕانەوە بێت!- ، دووهەم، ئەو بەشەی کە زیندوو مانەوە ئیتر نەیان دەتوانی "بگێڕنەوە"!، لە واقیع دا تووشی وێستانی زەمەن لە کاتی ئاشوویتس هات بوون و توانستی دەربازی لەم زەمەنەیان نەبوو، بە شێوەی سایکۆلۆژیکی لە دۆخێکی ناوازە لە زەمەن-ترسی کارەسات- کەوت بوونەوە. لەم دۆخەدا توانستی زمان لەسەر ئاخافتنی ئاسایی لەمەڕ بیرەوەری سەقەت دەبێت، کە واتە تووشی چەشنێک لە "لاڵی" و "بێزمان" هاتبوون.(٣) ئەم دۆخە- وێستانی مێشک لە کاتی کارەسات دا- توانستی گێڕانەوەی کارەساتی لەو چەشنە مرۆڤەی هەستاندبۆوە!.

"نەگێڕانەوە"ی مووزلمان فەرامۆشی یان هیچ نەبێت کەمترین بیرەوەری بۆ نەوەی داهاتووی خۆی پێیە. ئەگەر ئەم بیرەوەرییانە گرینگ بن، وەها پاساوێک لەسەر گێڕانەوە ئەتوانین بێنینەوە کە لە تاوتوێ کردنی دەستەواژەی "گێڕانەوە" (Narration)، بەم دەرئەنجامە دەگەین کە ریشە و بنەماکەی دەگاتەوە سەر وشەی (Narrara) لە لاتین و (Gnarus)□ی یۆنانی کە بە مانای "زانست" و "ناسین" دێت کە ڕیشەی هێند و ئۆرووپایی (gnos)ی هەیە. بەم پێیە گێڕانەوە، دەبێتە "دۆزینەوەی زانست"، ئەرەستووش لە بووتیقادا هەر بەم مانایەی گرتووە.

بەم پێیە گێڕانەوە، "زانست لەسەر رووداو و بەسەرهاتێکی تایبەتە"،(٤) زانست لەسەر رووداو، لە رووی مانەوە و ئەزموونی داهاتووی رووداوە کە بۆ مرۆڤ گرینگ ئەنوێنێت. بە چەشنێک گێڕانەوە، هەوڵدان بۆ هەرمان بوونەوەیە، چون لە گێڕانەوەدایە کە شێوازێک لە رووداو و بەسەرهاتەکان خۆ ئەنوێنن و لە کەسێکەوە بۆ کەسێکیتر هەناردن□ د□کرێن. مێتافۆری "شەهرزاد" لە کتێبتی حەقایەتەکانی "هەزارو یەک شەو"، باس لە هەوڵی شەهرزاد بۆ زیندوومان□و نەکووژرانی ئەو لەلایەن پاشاوە دەکات، ئەم ه□و□ی شەهرزاد لە "گێڕانەوەی چیرۆک" بۆ پاشا خۆ دەنوێنێت. شەهرزاد هەر شەو بۆ زیندومانەوەی چیرۆکێک بۆ پاشا ئەگێڕێتەوە، بەم شێوە پاشای تامەزرۆی بیستن دەکات بۆ شەوێکی تر. کە واتە تەنیا بە گێڕانەوەیە کە دەتوانێت زیندوو بمێنێت، بە شێوەی مێتافۆر، "نەگێڕانەوە" فەرامۆشی□ و فەرامۆشیش چەشنێک لە مەرگە.

بێگومان بەسەرهاتی مووزلمان، چیرۆکێکی چێژ بەخش نییە و هیچکات ب□ تەواوی ناگێڕدرێتەوە- زمانی گێڕانەوە لەمەڕ کارەسات تووشی قەیران دەبێت-، بەڵام ئەم بیرەوەریەی پریمولوی و دەیان

بیرەوەریتر لە بەسەرهاتەکان، گرینگی "گێڕانەوە" لە سووچەگەلی جیاوازەوە دەردەخات.

ئەگەر هەنووکە و بە مرۆڤی ئاسایی!- هەڵبەت ئەگەر دەستەواژەی مرۆڤی ئاسایی درووست بێت- دەخی "بە تابشتی لەمەڕ گێڕانەوە"(٥)، ڕووبدات یان ئەگەر زۆر بە ئاسانی جارێکیتر پرسیارەکەی مارتین مەکوئیلان بهەژێنین و خۆمان بەرەوڕووی ئەمە بکەینەوە (کە چی ئەقۆمێت کە ئیتر چیرۆک نەوترێتەوە یا نەنووسرێتەوە؟!(٦)، بەڕاستی جیهانی مرۆڤ چی بەسەر دێت؟، ئایا ئایدیا و هەستەکانی تووشی قەیران دەبێتەوە؟ ئایا مرۆڤ هەوڵ بۆ دۆزینەوەی چیرۆکی نوێ دەدات؟ یان واز لە چیرۆک دەهێنێت و کۆتایی بە بیرەوەری و ئایدیاکانی خۆی دەهێنێت؟. بەڕای ڕۆلان بارت تەنانەت بیرکردنەوە لەم پرسیارە و یان خود وازهێنان لە چیرۆکیش -ئایدیای چیرۆک- خۆی چەشنێک لە (گێڕانەوەیە):"گێڕانەوە لەسەرانسەری ژیانی مرۆڤ دایە، گێڕانەوە خۆی ژیانە"(٧).

یەکەمین فەرزی گێڕانەوەناسەکان لەسەر گشتی و بەردەوام بوونی گێڕانەوەیە، واتە ئەوەی کە گێڕانەوە بەرساختەکی زمانییە و مرۆڤ بەردەوام لە زمان دایە. پرسیارەکەی مەکوئیلان دووهەمین فەرزی گێڕانەوەناسەکانیش- کە" جیهانی ئەمە پڕە لە چیرۆک"- بە چەشنێک تووشی مەترسی دەکاتەوە. بەڕای گێڕانەوەناسەکان مرۆڤ بەردەوام چیرۆک دەڵێتەوە یان بە زمانەکی گێڕانەوەناسانە خودی ئایدیای چیرۆک (story)، هەمیشە لە ژیانی مرۆڤ دایە. بێگومان بە وەڵامدانەوەی مەکوئیلان دەبێت سەرەتا وەک هەموو پرسیارێکیتر پاساوێک بۆ گرینگی پرسیار (کە لێرەدا لە ناوچوونی هەمیشەیی چیرۆکە) بهێنینەوە و دوواتر واتای گێڕانەوە و چیرۆک تاوتوێ بکەین تا گرینگی ئەم باسەمان بۆ دەرکەوێت یان دەرفەتێک بۆ وەڵامەکەی بدۆزینەوە.

پاساوی من بۆ بەدواداچوونی ئەم پرسیارە، گرینگی گێڕانەوەی چیرۆکە. بە شیکردنەوەی مەبەستەکم ئاوا لە چەن ڕوانگەی تایبەت بە چیرۆک ئەدەمەوە کە تا ڕادەیەک بابەتەکە بەربڵاوتر دەکاتەوە. کوندرا لە کتێبی (هونەری ڕۆمان)دا دەڵێت: «باوکی ئەندێشەی مۆدێرن تەنیا دیکارت نییە بەڵکوو سێروانتێسیشە»(٨). بە ڕای کوندرا سێروانتێس وەک یەکەمین ڕۆمان نووس، شێوازێکی نوێی لە (گێڕانەوەی ئەم جیهانە)ی بۆ ئێمە خولقاند، ئەم شێوازە نوێیە "ڕوانگەیەکی نوێ" و "شێوەڕوانینی نوێ" و لە ئەنجامدا "جیهانێکی نوێ" یان باشترە بڵێین بەشێکی نوێی لە جیهان بۆ مرۆڤ دەرئەخات. گێڕانەوەی

نوێ، بەرهەمهێنەری زانستی نوێشە، سیمۆر چێتمەن لە کتێبی (چیرۆک و گوتار)دا، ئاماژە بەو وتاری ژان پیاژە لەسەر پێکهاتە دەکات و بەم ئەنجامە دەگات کە بڕوای پیاژە «گێڕانەوەی نوێ و شێوە ڕوانینی نوێ بە جیهان، زانستی نوێ بەرهەم دەنێت، گشت پێکهاتەکانی زانستەمرۆییەکان -مرۆڤ ناسیی، فەلسەفە، دەروونناسیی، زمانناسیی و… هتد- لەسەر سێ چەمکی کوولییەت، ئاڵوگۆڕی شێواز و بە نیزام کردن، پێک هاتوون.»(٩).

هەر بە پێی ئەم ڕوانگەیە دەتوانین ڕۆمان – گێڕانەوەی چیرۆک- وەک زانستێکی نوێ پێناسە بکەین. شێوە ڕوانینی نوێ بە چەشنێک ئاشکرا کردنی داپۆشراوەکانی جیهانی مرۆڤ، هەر سووچێک لە ڕوانین بە گومان نەڕوانین لە دەیان سووچی ترە، بەڵام لەژێکی چیرۆک، حەول بە ڕوانین لە زۆرینەی شێوە ڕوانینەکانە. میخایل باختین ئەم تایبەتمەندییەی چیرۆک- هەڵبەت لێرەدا مەبەستی باختین ڕۆمانە نە شێوەکانیتری گێڕانەوە وەکوو کورتە چیرۆک. حەقایەت، چیرۆکی مینیمالە و…- وەک دەرکی چەمکی دێمۆکراسی پێناسە دەکات و کۆمەڵگایەک کە هەڵگری ژانری ڕۆمانە بە کۆمەڵگایەک دەزانێ کە مێشکی مرۆڤەکانی توانستی دەرکی دێمۆکراسییان هەیە(١٠)، کاراکتەرگەلی ڕۆمان، جیهانە جیاوازەکانی مرۆڤ نیشان دەدەن، مرۆڤگەلێک کە هەر کام مەجالی جیاواز ژیان و ڕوانگەی جیاوازیان هەیە و هاوتەریب لەگەڵ ئەم جیاوازییە، دژوازی و لەمپەڕ و کێشەی ژیان ئاشکرا دەکەن.

ریچارد روورتی لە وتاری (هایدیگەر و کوندرا و دیکێنز)دا پرسیارێک دەنێتە ئاراوە کە وەڵامەکەی هەوڵە بە بەرجەستەکردنەوەی پێگەی گێڕانەوەی ڕۆمان لەمەڕ جیهان و مێژووی فەلسەفەیە. لەو وتارەدا روورتی داوا لە ئێمە دەکات بیر لە جیهانێک بکەینەوە کە هەرچی ئاسەوار و دەستکەوتی مرۆڤ کە لە جیهانی ڕۆژئاوا دایە، لە کارەساتێکدا لە ناو ئەچێت و هیچ نامێنێتەوە، جیا لە بەرهەمەکانی چارلز دیکێنز وەک ڕۆمان نووس و هایدیگەر وەک فەیلەسووف. دوواتر روورتی پرسیارێکی بەرووڕووی وەها جیهانێکی خاپوورکراو دەکاتەوە، ئەو دەپرسێت: بەرهەمی کام یەک لەوە دووانە بە داهاتوو دەڵێت- ڕۆژئاوا- چ دەستکەوتگەلێکی هەبووە؟ چ مێژوویەکیان ڕابواردووە؟ و مرۆڤەکانی چلۆنیان بیرکردۆتەوە؟. روورتی لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا بەرهەمەکانی دیکێنز هەڵدەبژێرێت و ئاماژە ئەکات: (جیهانی دیکێنزە بە داهاتوان دەڵێت ئێمە چ دەستکەوتێکمان هەبووە، چلۆن بووین و چیمان کردووە، دیکێنز بە خولقاندنی کاراکتەرگەلی جیاواز،

جیهانەکی سەیروسەمەرەی لە مرۆڤی جیاواز و تاک بە ئەمە پێک هێناوە، بە گومان جیهانی فەلسەفە- وەک مێژوویی فەلسەفە- توانای خولقاندنی ئەم جیهانگەلەی نییە)(١١).

ئەستا ئەگەر وەک گێڕانەوەناسەکان،(فۆرمالیست و پەیکهاتەخوازو پاشپەیکهاتەخواز)گێڕانەوەی چیرۆک لە گێڕانەوەکانیتر جیا بکەینەوە، تا ڕادەیەک لە مەترسی و دژواری پرسیارەکەی مەکئیلان کەم ئەکەینەوە. ئەم بۆچوونە لە رۆڵان بارت وەردەگرین کە لە وتاری(پێشەکییەک لەسەر شی کردنەوەی پەیکهاتەی گێڕانەوە)دا، شێوازگەلی بێژومار بۆ گێڕانەوە پێناسە دەکات. بارت لەم وتارەدا شێوازگەلی گێڕانەوە بە ڕادەی شێوە ڕوانینەکانی مرۆڤ بێئەژمار دەزانێت و گشت ئاکارەکانی مرۆڤ هەر لە وتووێژ ڕا تا دەگاتە وێنەکێشان و پەیکەرسازی بە چەشنێک لە گێڕانەوە پێناسە دەکات. ئەو تەنیا چۆنییەتی دەربڕینی ئەم گێڕانەوانەی پێ جیاوازە، بە نموونە گێڕانەوەی چیرۆکنووس- باسی تایبەتی فۆرمالیستە ڕووسەکان و پەیکهاتەخوازانی فەڕەنسی- لە گێڕانەوەی وێنەکێش جیاوازە، بەڵام هەر دووک گێڕانەوەن. واتە لە گێڕانەوەدا (شێوەی نواندن) هەیە، یەک شێوە نواندن لە مێدیادا خۆی نیشان ئەدات و شێوەیەکیتر لە وێنە یان لە دەقدا.

لە ڕوانگەی پەیکهاتەخوازەکانەوە گێڕانەوە هەمیشە هەیە(١٢)، بەڵام گێڕانەوەی چیرۆک چی؟ ئایا چیرۆکیش هەمیشە هەیە؟ یان سەردەمانێک دەبێت کە بەکۆتایی دەگات؟. ئەگەر دیسانەوە بەرەوڕووی پرسیارەکەی مەکئیلان سەبارەت بە لەناوچوونی چیرۆک لەمەڕ گێڕانەوە ببینەوە چی؟ و ئایا گێڕانەوەی چیرۆک چ گرینگییەکی هەمبەر به شێوەکانیتری گێڕانەوە هەیە؟. ئەگەر ڕوورتی وەڵامی ئەو پرسیارەی دابایەوە، ڕەنگە بیگوتبایە: جیهانی چیرۆک، جیهانی جیاوازییەکانە، جیهانێک کە گرینگی به تاک دەدا، هەر بەو جۆرەی که هەیه، یا بەو شێوەیەی کە خۆی لە وتاری ((هایدیگەرو کوندرا و دیکینز)، باس دەکات: “جیاوازی کەسایەتییەکی وەکوو دیکەنز، رابلە و سەروانتەس لەگەڵ وۆڵتر و مارکس لە شێوە ڕوانینی ئەوان بۆ چەمکی مۆراڵەتییە. دیکەنز، رابلە و سەروانتەس وەها بیر دەکەنەوە کە (گوناح)، دەرئەنجامی نەزانی مرۆڤە نەوەکوو پەستی و لەجاجەت، بەڵام وۆڵتر و مارکس گوناح جیاواز لە نەزانی مرۆڤ، به دەرئەنجامی خواستەکی لاواز لەمەڕ پاکی و خواستەکی بەهێز لەمەڕ ناپاکیش دەزانن”. ڕوورتی لە درێژەدا گرینگی ڕۆمانووس لە وێناکردنی کردارە ورد و نادیارەکانی مرۆڤدا دەبینێت و مێژووی فەلسەفە لەم کارکردەدا به ناکارامە لە قەڵەم

ئەدات.

میلان کۆندرا لۆژیکی ڕۆمان جیاواز لە لۆژیکی فەلسەفە دەزانێت و لە کتێبی " هونەری ڕۆمان" دا دەڵێت: "ڕۆمان خولقاوی ڕۆحی نەزەری نییە، بەڵکوو خولقاوی ڕۆحی تەنزە (satire) ، هونەرێک کە لە پێکەنینی خوداکانەوە سەرچاوەی گرتووە، خزمەتی ئایدۆلۆژییە دوگمەکان ناکات، بەڵکوو ئاوقایان دەبێتەوە، ڕۆمان هەموو شەو حەریری هەنینەراوی فەیلەسووف و زانایان و ئەندێشمەندان وەک پێنێلۆپێ هەڵدەوەشێنێتەوە". کۆندرا ڕوانینی ڕۆمان نووس بۆ ژیان و کێشەگەلی مرۆڤ لەسەر- گێڕانەوە و شانس و ئیقباڵ- پێناسە دەکات و ڕای وایە دەبێ ببێتە جێنشینی شێوە ڕوانینی فەیلەسووفەکان کە - عەقڵانییەت و دیالکتیک و تەقدیرە-.

بەڵام لەمەڕ گێڕانەوی چیرۆک خودی چەمکی "گێڕانەوە" بە چ مانایە؟ ئەگەر وەک سیمۆرن چێتمەن کە لە ڕوانگەی پیاژەوە دەڵێت: جیاوازی زانستە مرۆییەکان، جیاوازی لە گێڕانەوە دایەوە و بە ڕای کۆندرا و روورتی گێڕانەوەی چیرۆک بەرزەجێترین گێڕانەوەیە بە نیسبەتی تەنانەت فەلسەفەش، ئەم گێڕانەوەیە چییە؟ پێکهاتەی چییە و چۆن ئەتوانیین بیناسین؟. چیرۆک دەتوانێت ئایدیای ڕووداو یان بەسەرهاتەکان بێت لە زەینی مرۆڤ دا، بە ئەوەی بگێڕدرێتەوە و یا بەردەنگی هە بێت.
بەڵام هەرکە لە پێش وشەی چیرۆک، گێڕانەوە وترا بە مانای هەبوونی بەردەنگ و پێکهاتەیەکی تایبەت لەسەر سیستەمی چۆنییەتی گێڕانەوەیە و هەروەها ماناگرتوو لە گوتارێکی تایبەت دایە.
لە مێژووی گێڕانەوەناسی چیرۆک، دوو چەمکی (گریمانەی گێڕانەوە و گێڕانەوەناسیی) لەیەک جیا دەکەنەوە،- هەڵبەت ئەم جیاوازییە بە مانای دوو کارکردی جیا لەیەک نین-، گریمانەی گێڕانەوە، پێناسەی گشتی سیستەمی گێڕانەوەیە- هەر گێڕانەوەیەک گۆشەنیگا، گێڕەوە، کاراکتەر و ڕووداوی تایبەتی تێدایە کە لە زەمەن و شوێنی تایبەت ڕوو ئەدات-، بەڵام گێڕانەوەناسیی شیکاری و تاوتوێی گێڕانەوەکانە(١٣)- بۆ نموونە ئەگەر سیستەمی گێڕانەوە (گۆشەنیگا، گێڕەوە، کاراکتەر، ڕووداو و …هتد) لەسەر بەیتی کوردی تاوتوێ بکەین کارێکی گێڕانەوەناسانەمان لەسەر بەیت کردووە-. هەڵبەت هەر وەک ئاماژەمان پێ کرد ئەم دوو چەمکە بەمانای جیاوازیان لەیەک نییە، ڕیمەن-کنان هەر دووکیان لە ژێر چەمکی گێڕانەوەناسیی پێناسە دەکات، کنان دەڵێت: (گێڕانەوەناسیی هەم شرۆڤەی سیستەمی سەقامگیر لەسەر گشت گێڕانەوەی چیرۆکەکانە و هەمیش شێوازێک لە تاوتوێی

دانەدانەی گێڕانەوەکان وەک نیزامەکی گشتی بە ئێمە دەدات)(١٤).

لە چەمکناسیی ئەدەبیدا، گێڕانەوە بەمانای دەقێک دێت کە چیرۆکێک دەگێڕێتەوە، تاوتوێی گێڕانەوە کە بە گێڕانەوەناسیی ناوی لێ دەبردرێت یەکەم جار لەلایەن تزڤیتان تۆدۆرۆف لە کتێبی (ڕێساکانی دیکامێرۆن)(١٩٦٩) ناوی لێبردرا. تۆدۆرۆف مەبەستی لەم وشە تاوتوێی سیستەمی سەرپەندراوی بەسەر گێڕانەوەی چیرۆکگەلی دیکامێرۆن - نووسراوەی بۆکاچیۆیی ئیتالی- بوو. بەڵام یەکەم کەس کە ئەم زانستە بەکار دەهێنێت ڤلادیمیر پراپە لە کتێبی (مۆرفۆلۆژی حەقایەتگەلی پەرییەکان)دا، کە تاوتوێی ساکاری گێڕانەوەناسانەی حەقایەتەکانی فۆلکلۆری رووسە. کارەکەی پراپ کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ڕوانگەی پێکهاتەخوازەکانی فەرانسی لە مەڕ ئەدەبیاتەوە هەبوو. لە پاش ئەو گێڕانەوەناسەکانیتر شێوازی گێڕانەوەیان لە چیرۆکە مەدرێنەکان کە بێگومان پێکهاتەیەکی دژوارتریان بە نیسبەتی چیرۆکی فۆلک هەیە ئەنجام دا. ئەتوانین بنەمای ئەم زانستە بگەڕێنینەوە بۆ تاوتوێی چیرۆک لە بووتیقای ئەرەستوودا، بەڵام ئەرەستوو زیاتر شێوازەکی وەسفی لە گێڕانەوە لەچاو دەکا، زۆربەی پێناسەکانی گێڕانەوە لەلایەن گێڕانەوەناسە بەناوبانگەکان (پراپ، تۆدۆرۆف، ژێرار ژنێ، ئاگریماس، سیمۆر چێتمەن، ریمۆن-کنان) بەم شێوەیەیە: «ئاڵوگۆری لە دۆخەکی سەقامگیر ڕا بەرەو ناسەقامی و دیسانەکە گێڕانەوە بۆ سەقام».

بە پێی ئەو بڕگانەی باسمان کرد بازنەی گێڕانەوە لە چیرۆک بەربڵاوترە. یان بە دەربڕینێکیتر، لە گێڕانەوەی چیرۆکدا-هەر وەک فۆرمالیستەکان ئاماژەدەکەن- یەکەم جار چیرۆک(Story) لە زەینی مرۆڤدا پێک دێت، لێرەدا مەبەست لە چیرۆک ئادیایی چیرۆکە، کە ڕووداوەکی تایبەتە لە زەمەن و شوێنی تایبەتدا. دوواتر لە دارشتنی چیرۆکدا(Story) گێڕانەوە(Narration) یان خود سیستەمی گێڕانەوە، پێک دێت(١٥). کەواتە دەستپێکی گێڕانەوەی چیرۆک، بە چەشنێک کە تایی چیرۆکە، ئەم کەتایبە بەمانای بەسەرئەنجام گەیاندنی ئادیای چیرۆکە. ئەگەر ڕوانگەی بارت سەبارەت بە بێژومار بوونی جۆرەکانی گێڕانەوە پەسەند بکەین، ئەمجار چیمان هەیە کە پێناسەیەکی تایبەتمان لەمەڕ گێڕانەوە بداتێ؟.

واتە لە گشت جۆرێنەکانی گێڕانەوە چ تایبەتمەندییەکی هاوپیت و هاومانا هەیە کە گێڕانەوەکان پێکەوە گرێ ئەدات؟. کلۆد برمون، ئەو تەخمە هاوپیتە لە ناو بێژمار گێڕانەوەکان دا “چیرۆک” دەزانێت. ئەو دەڵێت:« بابەتی چیرۆک ئەتوانێ بنەما و دەستمایەی

سەمای باڵە یان شانۆ یان فیلمێکی سینەمایی بێت، ئەتوانین فیلمەکی تایبەت بە کەسێک کە نەیبینیوە بگێڕینەوە، ئەمە وشەکان ئەخوێنینەوە. وێنەکان ئەبینین و ڕاقەی ئیماژ و نیشانەکان دەکەین، بەڵام بەهۆی وشەکان و وێنەکان و ئیماژەکان، بەشوێن چیرۆک دەکەوین و چیرۆکە کە هەمیشە بوونی هەیە»(١٦). بە چەشنێکیتر گێڕانەوە خاوەنی مانایەکی چەند لایەن و چەند ڕەهەندە، بەڵام گشت ڕەهەندەکانی خەریکی گێڕانەوەی بەسەرهات یان رووداو یان مانایەکی دەروونییە، ئەم رووداوە کاتێک لە هەوێی چیرۆکێک دایە ،"گێڕانەوەیە". چیرۆک دەتوانێک بیرەوەری تاکی یان بیرەوەری نەتەوەیی بێت، بە نموونە “بەیت”بێژ، یان کەسێک کە”سیاچەمانە” دەخوێنێت ئەگەر لە هەوێی حەقایەت بێژیشدا نەبێت دیسانەکە بە ئەمەی کورد، بەم هۆیەی کە پەیوەندی لەگەڵ ڕۆحی نەتەوەیی هەیە، لە هەمان کاتدا کە گوێ بیستی دەبین، لەگەڵ مێژوویەکی زەینی یەکمان دەخاتەوە، بۆیە دەتوانێت وەک گێڕانەوە بێتە ئەژمار، کە واتە هەمیشە گێڕانەوە هەڵگری ڕەواڵەتێک لە چیرۆک یان باشتر وایە بڵێین (ئایدیایی چیرۆکە).

ئەگەر لە کۆتاییدا دیسانەوە پرسیارەکەی مەکەئیەلان لە خۆمان بپرسینەوە، بە پێی ڕوانگەی گێڕانەوەناسیی، تا مرۆڤ هەبێت “نواندنی زمان” هەیە و تا زمان هەبێت “نواندنی گێڕانەوە” هەیە و لە گێڕانەوەشدا تۆخمە هاوپیتەکەی “چیرۆکە”. کە واتە مرۆڤ بەردەوام لە ناو گێڕانەوەی چیرۆکدا ئەتلێتەوە، ئەم چیرۆکە لە ئیماژ و نیشانە بگرە تا دەگاتە وێنە و هەڵسووکەوت دەنێتەوە بازنەی خۆی. ئەم گێڕانەوەی چیرۆکە، بە هەر چەشنێک دەتوانێت خۆی بنوێنێت. بێگومان تاوتوێی گێڕانەوەی چیرۆک، بەم شێوەیەی کە سیستەمی تایبەتی گێڕانەوەی چیرۆکی لەسەر بێت- مەبەست لەم نیزامی گێڕانەوەیە وەک گۆشەنیگا، گێڕەوە و رووداوە کە لە زەمەن و شوێنی تایبەت لە لایەن کاراکتەرەوە روو ئەدات- تاوتوێی گێڕانەوەناسیی تایبەتی پێویستە، تا ئەو گێڕانەوەیەی کە مانایەکەیمان بە تاکەکەسی دەبەتەوە وەکوو مۆسیقا یان وێنەیەکی تایبەت. هەڵبەت زانستی ئێستای گێڕانەوەناسیی تایبەتمەندی تریش لە سیستەم و شێوازی گێڕانەوە پێناسە دەکات، وەکوو دەستەواژەی “بیسەری گێڕانەوە” (Narratee)، یا ناوەندی کردنەوە (Focalization) کە باس لە شێوەی فامی کاراکتەرەکانی چیرۆک دەکات،

تاوتوێی گێڕانەوە تا مرۆڤ هەبێت بەردەوامە، مرۆڤیش بەپێی مێژوو و ئەزموونەکانی بەردەوام لە ئاڵۆگۆر دایە و هەر بۆیە شێوەگێڕانەوەی

سەردەم (زەمان، چیرۆک) لەگەڵ شێوەگێڕانەوەی پێشوو (حەقایەت) جیاوازی هەیە. بەپێی بەڵگەی توێژینەوەی گێڕانەوەناسەکان حەقایەته کۆنەکانی هەر نەتەوەیەک ئەتوانێت شێوەیەکی تایبەتی لە گێڕانەوە و مۆدێلی گێڕانەوەیی لەگەڵ خۆی پێ بێت، واتە گێڕانەوەناسیی تایبەتی خۆیان لەسەر سیستەمی گێڕانەوە هەبێت. ئەویش شێوەڕوانینی تایبەت تا دەگاتە مۆدێلێکی تایبەتی گێڕانەوە لەبەر دەگرێت. هەر ئەم شێوە توێژینەوەیه بەشێکی زۆر لە لایەنە نادیارەکانی بۆ نموونە بەیتی یان چیرۆکی کوردی بۆ ئێمە دەردەخات. ئەویش شێوازی گێڕانەوەی کوردی کە لە چۆنیەتی وەسفی رووداوەکان ڕا بگرە تا دەگاتە بەرجەستەکردنەوەی چەشنێک لە ئاکار و هەڵسووکەوتەکان.

ئەگەر دیسانەوە "مووزلمان" لە ئۆردوگاکانی ئاشوویتس بێنینەوە یادمان، یان دەیان بەسەرهات و رووداو کە ئێمە لێیان بێخەبەرین، ئەو مەترسییەمان لەمەڕ نەگێڕانەوە بۆ دەردەخات. هەڵبەت چیرۆک دەتوانێ گێڕانەوەی رووداوێکی ڕاستەقینە بێت بە زمانی چیرۆک، کەواتە پەروەردەکردنی ئەندێشەی گێڕانەوەی خۆمان، لە ڕاستی‌دا هەوڵێکە بۆ سازدانی جیهانێکی نوێ و هەرمان و تەنانەت دەنگ دەربڕینێکی نوێیە. یان وەک کۆندرا دەڵێت: «تەنیا لە ڕۆمان دایە کە کێشە تاکە کەسییەکانی مرۆڤ خۆ دەنوێنێت» و«ڕۆمان نووس تەنیا پێناسەی، ئاگایی لەسەر رووداو و هەڵسووکەوتەکانی چیرۆکە». هەرمان بوونی مرۆڤ، لە بەردەوامی گێڕانەوە و سازدانی چیرۆکی نوێیە. نەبوونی ئەم هەست و هەوڵە لە پانتای نەتەوەدا بەربڵاوتر و هەڵبەت مەترسیدارتر دەبێتەوە، ئەو کات بەرەڕووی ئەم پرسیارە دەبینەوە: ئەگەر نەتەوەیەک توانستی "گێڕانەوەی خۆی" نەبێت ئایا بوونی هەیە؟!".

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

*کورت کراوەی ئەم وتارە، یەکەم ڕا بە فارسی لە ڕۆژنامەی شەرقی تاران-روزنامه شرق-، ژمارەی ٢٩٧٥ (١٠ مهر١٣٩٦)، بەناوی (اگر داستانی روایت نشود، چه پیش می‌آید؟) بڵاوکراوەتەوە.

١. لوی ، پریمو. آیا این یک انسان است؟.. ترجمه: رویا طلوعی. کتابخانه علاالدین (www.aladdinlibrary.org)
٢. کیانپور، امیر. فلسفه در زندان وجدان: درباره یادداشت «جدال زندانی با زمان و وجدان». سایت (www.meidaan.com)
٣.کاتێک موریس بلانشۆ باس لە قەیرانی شارۆمەندی جوولەکەکانی

سەردەمی نازی دەکات، ئەم دەستەواژەی بەکار دێنێت. جوولەکەکان بۆ ئەوەی لە شەقام و کۆڵانەکاندا نەناس□ن□وە، قسەیان نەدەکرد، وەک ئەوەی (ڵاڵ) بووبن.

٤.ریمون-کنان، شلومیت ، روایت داستانی، بوطیقای معاصر، ترجمه الـبوفضل حری، تهران، نیلوفر. (۱۳۸۷)

٥.مەبەست نەتوانین لەمەڕ گێڕانەوەدا یە، بەهۆی کێشەی سایکۆلۆژیک یان ترسی سیاسی-کۆمەڵایەتی، هێز و هەوڵی گێڕانەوە بزر دەبێت.

٦.مکوئیلان،مارتین ، گزیده مقالات روایت شناسی (مقاله معماهای نوشتار:روایت و ذهنیت)، ترجمه: فتاح محمدی، تهران، چاپ دوم، مینو خرد،(۱۳۹٥)

۷.بارت، رولان، درآمدی بر تحلیل ساختار روایت ها، ترجمه: محمد راغب، تهران، چاپ اول، فرهنگ صبا.(۱۳۸۷)

۸.کوندرا،میلان ، هنر رمان، ترجمه: پرویز همایون پور، تهران، نشر قطره (۱۳۸۲)

۹.چتمن، سیمور. داستان و گفتمان، ترجمه: راضیه سادات میرخندان، تهران، مرکز پژوهشهای صدا و سیما، چاپ اول (۱۳۹۰)

۱۰.باختین، میخایل. تخیل مکالمه‌ای (جستارهای درباره‌ی رمان).ترجمه: رویا پورآذر، تهران، نشر نی، (۱۳۸۷)

۱۱.رورتی، ریچارد. مقاله : هایدگر و کوندرا و دیکنز، ترجمه: هاله لاجوردی، مجله ارغنون، شماره 1، (۱۳۷۳)

۱۲.دیوید هرمن و دیگران. دانشنامه‌ی نظریه‌های روایت، گردآوری و ترجمه: محمد راغب. تهران. نیلوفر. (۱۳۹٦)

۱۳.حری، ابوالفضل. مقاله: درآمدی بر رویکرد روایت‌شناختی به داستان روایی با نگاهی به رمان آیینه‌های دردار هوشنگ گلشیری. پژوهشهای زبان های خارجی (نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز) پاییز و زمستان ۱۳۸۷

١٤. ریمون-کنان، شلومیت (سەرچاوەی پێشوو)

١٥. مکوئیلان،مارتین ،(سەرچاوەی پێشوو)

١٦.برمون، کلود. پیش درآمدی بر بوطیقای روایت‌شناسی ساختارگرا، ترجمه: محبوبه خراسانی، نشریه: ادبیات داستانی، شماره ۷۹، اردیبهشت ۱۳۸۳

سەرچاوە: حەوتەنامەی سیروان. ژمارە 972

بەیت بێژ، گێڕەوەی ئەزموونی بیرەوەری ... کاوان محەمەدپوور

ڕەنگە پەژارەی لە ناو چوونی حەقایەت بێژی-بەیت بێژی- کوردستان، جیاوازتر لە نیگەرانی واڵتەر بەنیامین لە وتاری (حەقایەت بێژ: ڕامانێک لەسەر بەرهەمەکانی نیکۆلای لەسکۆف) نەبێت. « حەقایەت بێژی بەرەو لە ناو چوون دەچێت. هەر رۆژ کە تێپەر دەبێت لە رێژەی ئەو کەسانەی توانستی گێڕانەوەی حەقایەتەکیان بۆ ڕێکی هەیە کەم دەبێتەوە”. وەدی هێنانی ئەم چەشنە بزر بوونە لە ڕوانگەی بەنیامینی بۆ تابشتی لەمەڕ گێڕینەوەی ئەزموونە. واتە لە ناوچوون و ڕۆخانی ئەزموونە کە شێوەی زارەکی حەقایەت بێژیش بزر دەکات. لە ناو نەتەوەی کورد، هەر لەسەردەمانی زووە ، حەقایەت بێژ-بەیت بێژ- پلە و پێگەیەکی بەرچاو و بەنرخی هەبووە. کەسایەتییەک کە دیوەخان و کۆبوونەوەکانی بە سیحری گێڕانەوە دەرازاندوە و باسی لە چیرۆکەک دەکرد کە وەدچوو–مێژووی نەنووسراوەی- ئەوانە. مێژوویەک کە تەنیا لە (ئەزموون)دا توانستی ئاڵۆگۆڕی و گێڕینەوەی هەیە و تەنیا بە بۆنەی بەیت بێژە-شێوەی زارەکی- کە مانادار دەبێتەوە. بەنیامین هەر لەو وتارەدا حەقایەت بێژ بەو کەسایەتییە پێناسە دەکات کە بەم هەیەی توانای گێڕانەوەی-ئەزموونی تاکی خۆی و ئەزموونی ئەویتری- هەیە، توانستی گێڕینی –گێڕانەوە- بۆ –ئەزموون- و هەناردە کردنیشی بە مەشکی ئەویتر هەیە.

واتە لە شێوەی گێڕانەوەی زارەکی ئەو دایە کە چەشنەکی تایبەت لە ئەزموون بە بەردەنگ هەناردە دەکرێت. بە ڕوانگەی بەنیامین تەنیا حەقایەت بێژ ئەو توانستەی هەیە و ڕۆمان نووس-نووسراوە- بە هۆی بێ بەهرەیی لە ڕاوێژ و ڕابێژ و گۆشەنشینی کردن، توانای هەناردەکردنی ئەم چەشنە لە ئەزموونی نییە.« بێشکەی ڕۆمان هەر ئەو کەسایەتییە گۆشە گیرەیە کە ئیتر توانایی نییە مەبەستەکانی خۆی بە هێنانەوەی نموونەگەلێگ لە گرینگترین دڵخۆشییەکانی باس دکات. ئەو خۆی بێ بەهرە لە ڕاوێژە و کەسەکانیش بێ بەهرە لە ڕاوێژی ئەو».

بەیت بێژ لەو ئەزموونە زارەکییە دەدوێت کە زیندوو کەرەوەی ئیماژی کلاسیک و فەرهەنگی لە مێژینەی ئەوە- هەڵبەت نە بەشێوەی تاک بەڵکوو بە شێوەی کۆمەڵ-. کە واتە بەیت بێژ هەڵگری –بیرەوەری و ئیماژێکی کلتووریە- کە شێوەی ئاخافتبی بەرسەر چەشنی نووسین دا ڕەسەنترە. بەیت بێژ هەڵگری ئەزموونێک لە مێژوویە کە ڕابردووی بەردەوام لە

ئەستادا مانا دەکاتەوە. بە ڕوانگەیەک ئەو لە مێژوویەک ئەدوێت کە شیاو و ژێهاتوی نووسینەوەی نییە.

ڕەنگە بە کەمێک چاو پۆشین بتوانین ئەوە بڵێن کە نووسینەوە لەم چەشنە گێڕانەوەدا- مەرگی ئەزموونە-، ئەوەش بەم هۆیەیە کاتێک بەیت بێژ، بەیتێک دەگێڕێتەوە، لە –پێش گێڕانەوەیەک- بە دەربڕین کەڵک وەرئەگرێت کە لە نووسینەوەدا توانستی ئەم شێوەی لە گێڕانەوەی نییە. سەر و ژوور کردنی دەنگی گێڕەوە (راوی)، مەودای نێوان وشەکان و ڕستەکان، و خەمێک کە لە کاتی گێڕانەوە دا هەیە، هێمایەک لەسەر ئەزموونی زارەکی نێوان بەیت بێژ و بەردەنگە. واتە مێژوویەک کە لە ئەزموون دا مانا دەکرێت، تەنیا کاتێک بە نواند دەگات کە بە چەشنی زارەکی و ڕاستەوخۆ و بە دەنگێکی دیاری کراو بگێڕدرێتەوە. بە ڕوانگەی بێنیامین، «ئەگەر خەو ئەوپەڕی ماندووی جەستەیە، دڵتەنگی و خەمۆکی ئەوپەڕی ماندوویی مێشکە». ئەمە هەر ئەو چەمکەیە کە کوڕت کردنەوە و بەردەوام بوون بە حەقایەت گێڕانەوە دەست بەر دەکات و بەم هۆیەش ئاسۆدانەتر لە بیر دەمێنێتەوە.

بەیت بێژەکان، کە ئەمڕۆکە لەگەڵ رێژەیەکی کەمیان بەرورووین، کورتە و کەیەکی دەست نیشانکراو لە مێژوو پێناسە دەکەن کە وێنای نەنووسراوەی ڕابردوویە. لەم ڕوانگەیە دا بەیت بێژەکان تەنیا هەڵ و ئیمانێکی پێوەندی نێوان ڕابردوو و ئێستاکەن، کە واتە لە ناو چوونی ئەم تاقمە و- شێوە گێڕانەوە-، لە ناوچوونی مێژووشە!. رێز لێنان و پاراستنی بەیت بێژ، رێز گرتن لە مێژووی وڵاتە. کەسێک کە بگێرەوەی (راوی) ئەزموونی بیرەوەرییە. بەیتێک کە بەیت بێژ دەیگێڕێتەوە تەنیا گێڕانەوەی ئاسایی چیرۆکی دڵداری و تراژیا نییە، بەڵکوو لە شێوەی گێڕانەوەی ئەم مێژوویە- یان بەیت- چەشنێکی تایبەت لە گێڕانەوەی خۆ ئەنوێنێت کە ناوەرۆکێکی و شێوە گێڕانەوەی تایبەتی خۆی هەیە، واتە شێوەیەکی سەقامگیر لەسەر مێژووی بەشێوەی زەینی و بیرەوەی بە کۆمەڵ کە تەنیا بە چەشنی زارەکی هەناردرێ دەکرێت. ڕەنگە هەر بەم هۆیە بێت کە پرۆفێسۆر (ئیووریش مارزۆلۆف) لە کتێبی (پۆلێن بەندی حەقایەتەکانی ئێرانی)، دەڵێت:« حەقایەتە کوردییەکان ماهییەتێکی تایبەتیان هەیە کە دەبێت جیاواز لە حەقایەتی نەتەوەکانی تر باس بکرێت».

گێڕەوەی حەقایەت کوردییەکان خۆی وەکوو قارەمانێکی تراژێدیک یان نەستەق بێژ پێناسە دەکات کە گێڕەوەی بەسەرهاتی خۆیەتی. باس لە قارەمانێک دەکات، کە لە شەڕێکی دەستەویەخە دا لەگەڵ تەقدیر هەوەی گۆڕینی – چارەنووس- بە- بەسەرهات- دەدات. بەیت بێژ، ئەزموونی

زەینی لە مەبەستی قارەمان هەیە و لە حەولی گێڕانەوەی چیرۆکی قارەمان دێت. ئەو بە گێڕانەوەی زارەکی و ڕاستەوخۆ بە چەشنێک چیرۆکێکە هەناردە دەکات کە ببێتە ئەزموونی سەرڕاست و رێک لە مێژووی زەینی بیرەوەری.

سەرچاوە:
حەوتەنامەی سیروان

ڕەخنەی ئەدەبی ئەمڕۆ و پێویستی بە "کۆندرا" ... کاوان محەمەدپوور

میلان کۆندرا لە بەشی (کافکالۆژی) کتێبی (وەسیەتە چەواشەکراوەکان)دا، هەرچی ڕەخنە و هەڵسەنگاندنی سەر بەرهەمەکانی کافکایە بە دوور لە ڕوانگەی شیاو بە ناسینی کارامەی و پسپۆری چیرۆک‌نووسی کافکا دەزانێ. کۆندرا پێی وایە ڕوانگەگەلی فەلسەفی و مارکسیستی و دەروونشیکارانە توانستی هەڵسەنگاندنی ئەدەبیات لە مەڕ چەمکی جوانیناسیی ئەدەبیات و خوێندنەوەی لایەنە نادیارەکانی داهێنانی هونەرییان نییە، کە واتە "ئەدەبیات" دەبێت بە "ئەدەبیات" هەڵسەنگێندرێت نە زانستێکی‌تر.
تۆدۆرۆف لە کتێبی (بووتیقای پێکهاتەخوازی) دا ئەم قسەی کۆندرا بە چەشنێکی‌تر پاتەدەکاتەوە " ڕەخنەی دەروونشیکاری و کۆمەڵناسیی و … لە ئەدەبیات تەنیا دەبێتە هۆی پێشکەوتنی ئەم زانستانە، نەوەکوو پێشکەوتنی ئەدەبیات"!!. لە تاوتوێی ئەم باسەدا دەبێت ئاماژەکەم، زانستگەلی فەلسەفی و مارکسیستی و دەروونشیکارانە و.. هتد،
بۆیە لە لایەن نووسەرانی ئەدەبی و ڕەخنەگەرانی ئەدەبی دەتە بەر ڕەخنە کە ئەم زانستانە بەهیچ روو لە داهێنانی ئەدەبی و لایەنە جوانیناسانەی ئەدەبیات نادوێن، هەڵبەت ئەوە بەو مانایە نییەکە ئێمە بۆمان نییە کە ئەدەبیات بەم چەشنە بخوێنینەوە، بەڵام دەبێت ئەوەشمان لە یاد نەچێت ئەم زانستگەلە، لایەنە بە هێزەکانی دەقی

ئەدەبی پێناسە ناکەن و تەنانەت ئەگەر دەقێک هیچ لایەنی ئەدەبی شایانی نەبێت ئەوە دیسان دەتوانین بە هەر کام لەو زانستانە تاوتوێی کەین و مانایەی دەروونناسانە یان فەلسەفی تێدا بدۆزینەوە. بەڵام ئەوەی کە دیاری دەکات چ دەقێک داهێنانی ئەدەبی و هونەری تێدایە و بە نموونە بە باشترین شێوە "تراژێدی" یان "کۆمێدی" وەک چەمکێکی ئەدەبی پێشان دەدات، پرسیارێکە کە لە گریمانەی ئەدەبی دەتە دەرە نە لە زانستی فەلسەفی یان کۆمەڵناسانە، ڕەخنەی ئەدەبی بەشێک لەم گریمانەی ئەدەبییە. کاتیک دەڵێن "هاملێتی" شێکسپیر بەرهەمێکی تراژێدیک و بەهێزە بەو مانایەیە کە تراژێدی ئەدبی و لایەنە هونەرییەکانی یەک دەقی شانۆیی بە باشترین شێوە نیشان داوە،

کە واتە بە مانایی دەقێکی فەلسەفی یان کۆمەڵناسانە نییە- پرسیاری کۆمەڵناسانە لە ئەدەبیات پرسیار لە تراژێدی یان کۆمێدی نییە-. واتە ئەمە ناتوانین ئەم دەقە لە ڕیزەی دەقی ئەفلاتوون یان کانت و دێکارت دانێین. ڕوانگە و شێوەی بەرەوڕووە بوونەوەی فەلسەفە و کۆمەڵناسیی لە گەڵ ڕوانگەی ئەدەبیات بە جیهان جیاوازی بنەڕەتی هەیە. شێوەیەک کە سێروانتێس بە دۆنکیشۆت جیهان ئەبینێت جیاواز لە شێوەی دێکارتە. هەر دووک مرۆڤ وەک پێشەنگی ناسینی جیهان دەزانن، بەڵام — بەڕای کارل لۆس فۆئێنتێس- دۆنکیشۆت بەرهەڵستی جیهانێک دەبێتەوە کە خەریکە بە واقعییەت نزیک دەبێتەوە!!- وەلی دیکارت هەوڵی تەواوکە بە نزیک بوونەوە لە واقعیەت ئەدا. دۆنکیشۆت بە خەیاڵ و ئیمان ئەچێتە پێش و دیکارت بە عەقڵانییەت. کە واتە دەقی ئەدەبی زانست و ڕوانگێکی جیاوازی بە جیهان هەیە. هەڵبەت بە نووسینی ئەدەبیات ئەندێشە و بیر کردنەوە پێویستە بەڵام ئەندێش بەشی بەربڵاوتر لە فەلسەفەیە- لێرەدا مەبەستی من لە فەلسەفە ئەوەی کە لە مێژوویی فەلسەفەدا باس دەکرێتە نە ئەدندێشە و ڕامان- ، بە گومان ڕۆمان نووس بە ئەوەی چیرۆکێکی شیاو و کاراکتەرگەلێکی تایبەت بخەڵقێنێت، ئەوە دەبێت ئەندێشە و بیرێکی تایبەتی هەبێت بەڵام بە مانای ئەوە نییە کە دەبێت وەک فەیلەسووفەکان لەسەر چەمکگەلی فەلسەفی و بە مێتۆدی فەلسەفی بیرکاتەوە. کاتێک لە فلۆبێر ئەپرسن (مادام بوواری کێیە؟) ئەوە دەڵێت خۆمم!!، ئیتر ئیستدلالی عەقڵانی بە ئەم پرسیارە ناهێنێتەوە. نووسەری ئەدەبی لە هەوڵی نیشاندانی جیهانەکانی مرۆڤە. ئەم کارەش بە خەلقی کاراکتەر و ڕوانگەگەلی جیاوازیە کە هیچکامیان بە زمانێکی فەلسەفی نادوێن. بەڵکوو بە زمانی ئاسایی جیهانی خۆیان بەرەو پرسیار ئەکەنەوە. بە روونکردنەوەی ئەم مەبەستە وا باشە ئاماژە بە بیرەوەرییەکی کۆندرا کەم، کۆندرا لە ڕۆمانی (میوانی خوداحافزی)دا فەزایەکی پڕ لە

گوشار و ناکۆکی دەخوڵقێنێت،
ئەو لەم فەزایەدا باسی پزشکێک دەکات کە بە "تەزریقی ئیسپێرمی" پیاوانەی خۆی، بەو خێزانانەی کە مناڵیان نابێت توانایی مناڵ بوونیان پێ ئەدات و لە سەرئەنجام عەشق و خۆشەویستی بە خێزانەکان ئەبەخشێت. هیچکام لەو خێزانانە ئاگاداری کاری ئەم پزشکە نابنەوە و تەنیا بەوەی کە بەچوون بە لای ئەو پزشکە مناڵیان دەبێت خۆشییەکەی تایبەت لە ناو ژیانیان دەکەوێت. کەندرا لە کتیبی (وەسیەتە چەواشەکراوەکان)دا دەگێڕێتەوە، "کاتێک ئەم ڕۆمانەم بڵاوکردەوە هەستا زانستی پزشکی بەم دەسکەوتە نەگەیشت بوو کە بە "تەزریقی ئەسپێرم" ئەو خێزانانی مناڵیان نابێت مناڵداریان کات، هەر بۆیە ڕۆژێک پزشکێک لە فەڕەنسە پەیوەندی پێوەگرتم کە من رۆمانەکەی تۆم خوێندۆتەوە و پێم خۆشە بتبینم. منیش لە ڕاستی دا بەم دیدارە خۆشحاڵ بووم. کاتێک چوومە لای بە سەر سامییەوە وتی: ئەمە تازە بەم ئەنجامە گەیشتووین کە زانستی پزشکی دەتوانێت تەزریقی ئیسپێرم بە منداڵ بوون بکار بێنێت، تۆ چۆن چەند ساڵ لەوەپێش ئەمەت باس کردوە. منیش لە وەڵام دا گوتم: من ڕۆمان نووسم!!" کەندرا دەڵێت هەر چی ئەم پزشکە پرسیار دەکات من دەمگووت: من تەنیا رۆمان نووسم!!. ئەم بیرەوەرییەی کەندرا -و دەیان بیرەوەریتری چیرۆک نووسەکان- ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نووسەری ئەدەبیات تەنیا بە شوێن گێڕانەوەی جیهان دایە نە شیکردنەوەی فەلسەفی و باسکردنی دەروونشیکارانە لە کاراکتەرەکانی. هەر بۆیەش نووسەری ئەدەبی وەها باشە خۆی لە قەرەی ئەم باسانە نەدات و مەجال بدات بەردەنگ و ڕەخنەگر ئەم لایەنانە شاراوانە بدۆزنەوە. هاوتەریت لەگەڵ خوڵقاندنی کەسایەتی و بەرهەمهێنانی "ئەدەبیەت" لە دەقی ئەدەبیدا، نووسەر خەریکی پێکهێنانی فەزایەکی هونەری و جوانیناسانەیە، واتە شێوەیەک لە دەق بەرهەم دێنێت کە یان لەمە پێش بوونی نەبووە یان تا هەستا بەم شێوە نواندنی نەبووە!، لەبەر دایە کە ڕەخنەی ئەدەبی لە هەوڵی دۆزینەوەی ئەو لایەنە نادیارانی ئەدەبیات بە پێش بردنی ئەدەبیاتە.

ئەم پێشەکییە کورتەم بۆیە باس کرد کە دەرفەتێک بۆ وروژاندن و تاوتوێی فەزای ڕەخنە لە ئەدەبیاتی کوردی بدۆزمەوە. بێگومان هەرکام لە ئێمە بە دەیان جار لەگەڵ دەقێک لە ژێر ناوی (ڕەخنەی ئەدبی) بە زمانی کوردی بەرەوروو بووینەوە کە ئەوەنە باسی فەلسەفی و هێنانەوەی ڕستەی فەلسەفی تێدا بووە کە دەڵێی لەگەڵ دەقێکی فەلسەفی بەرەورووی تا دەقێکی ئەدەبی. ڕەخنەگرانی ئەدەبی ئەم شێوە ڕوانین بە ئەدەبیات وەک خەسار ئەناسن و هیچ شوێنەوارێکی

ئەدەبی بە نادەزنەوە. ئەم شێوە ڕوانینە جێگە و پێگەی بەرھەمی ئەدەبی لە مەڕ ئەدەبیات‌دا دیاری ناکات و زیاتر ناوەڕۆکی دەقەکە دێنێتە بەر باس. بێگومان ھەڵسەنگاندنی ناوەڕۆک بە زانستگەلی جیاواز پێویستە بەڵام بەو مانایە نییە کە ڕەخنەی ئەدەبی- کە خۆی بنەما و پێوەر و دەستەواژەی تایبەتی ھەیە- لەبیر کەیەن. مێژوویی ئەدەبیات ئەوکات دەقێ بە شاکار دەزانێ کە لە ئاستی بەرھەم ھێنانی ئەدەبی، داھێنانی ھەبێت، نە ئەوەی کە تەنیا کاراکتەرەکەی ھێمای کەسایەتی شۆڕشگێڕە یان کەسایەتییەکەی لە قەیرانێکی دەروونی مرۆڤ دەدوێت و زمانی فڵان شاعیرە زمانێکە شارستانی یان لادێییە!!. تا ھێستا ھەزاران چیرۆک لەسەر کێشەی مرۆڤی مۆدێڕن نووسراوە بەڵام تەنیا کەسانێک وەک کافکا و کامۆ و ھاروکی مۆراکامی ناسراوان، لێرەدا ڕەخنەی ئەدبی دەڵێت تەنیا باس کردن لەو کێشە بە مانای بەھێزبوونی بەرھەمی ئەدەبی نییە بەڵکوو تەکنیکی ئەم گێڕانەوەیە کە کافکا و کامۆ و... ئەکاتە نووسەرێکی بەتوانا.

بۆ نموونە کاراکتەر و رووداوەکانی ئەدەبی زارەکەی و فۆلکلۆری ھەر نەتەوەیەک شایەد کەمترین پەیوەندی بە جیھانی واقع ھەبێ واتە کاتێک “ئیلیاد و ئۆدیسە” یان “مەم و زین” یان بەیتێک وەک “قەڵای دم دم ” ئەخوێنینەوە بە باشی دەزانین پێژیار و نووسەر بەشێکی زۆری لە ڕووداوەکان و ھەڵسووکەوتی قارەمانەکانی پێوە زیاد کردوە. کاتێک ھۆمەر باس لە چیرۆکی ئۆدیسیووس، “تاڵکین” باس لە جیھانە فانتەزییەکان و بەیتی کوردی باسی خۆشەویستی ئەکات، ئەوە –یەکێک- لەلایەنە گرینگەکانی دەگەڕێتەوە سەر “ئەدەبییەتی” نووسراوەکان، واتە چەشن و شێوەگێڕانەوە و چۆنییەتی پێکھێنانی رووداو و نەقشاندنی فەزایەکی جوانیناسانە- کە بە دیاری کردنی ئەم بەشە بێگومان پێویسمان بە “ڕەخنەی ئەدەبییە”! نەک تەنیا “ڕەخنە لەسەر ئەدەبیات”!. کە واتە، ئەوە ڕەخنەی ئەدەبییە کە توانستی دیاری کردنی و دەستنیشان کردنی شاکارەکانی ئەدەبی و ھەڵسەنگاندنی ئاستی نووسەرێک لە مەڕ ئەدەبیاتەوە ھەیە. مێتۆدەکانی ڕەخنەی ئەدەبییە کە ڕێگە و پێگەی شیاو بۆ تاوتوێی ئەدەبی دیاری ئەکەن. چیرۆکێک کە لە چوارچێوی ئەدەبی ریالیستی‌دا نووسرابێت بێگومان نیشاندەری ھەڵسووکەوت و رووداوەکانی واقعییە بەڵام ئایا ھەر کارێکی ریالیستی شاکاری ئەدەبییە؟!. یان چۆنە کە لە ریالیسمی سیحراوی دا ڕۆمانەکانی گارسیا مارکێز لە چیرۆکەکانی “ماریە بەندەتی” ناسرواتر و شاکارترن؟. ئەمە لە حالێک دایە ھەر دوو لەو نووسەرانە ھەر لە یەک شێوە بە نووسین کەڵکیان دەگرت و ھەر دووکیش گەورەبووی یەک فەزای کۆمەڵایەتی –سیاسی بوون. بێگومان ڕەخنەی ئەدەبییە کە

بە ئەمە دەڵێت مارکز لە ئەدەبیاتدا بەهێزتر لە ماریە بەندێتیە.

بەداخەوە ئەم شێوەڕوانینە بۆ ڕەخنەی ئەدبی لە ناو کورددا زۆر دەگمەنە، و بە ناوی وتار و کۆڕی ڕەخنەی ئەدەبی، خەریکی ڕەخنەی دەروونشیکاری و کۆمەڵناسیی و هتد…ین. بێگومان ڕەخنەی ئەدەبی پسپۆری تایبەتی دەوێت و وەک زانستەکانی تری زانستەمرۆییەکانی هەڵگرای ڕوانگەی تاکی و هێنانەوەی ڕاستە لەملاولەولا نییە.
هەڵبەت ڕەخنەی کۆمەڵناسیی لە ئەدەبیات یان- دەروونناسیی- شێوەیەکی بەتوانا لە ڕەخنەیە و ناتوانین لەپەراوێزی خۆیەن بەڵام بەو مەرجە کە بەجێ و لەشوێنی خۆی بەکار بێت. بۆ نموونە ڕەخنەی کۆمەڵناسیی لە دەقێکی ئەدەبی پێویستی بە خوێندنەوە و هەڵسەنگاندنی گشت کارکەردەکانی ئەدەبیات و هەڵسووکەوتی مەدەنی و مەشکی کۆمەڵایەتی و شێوازی ژیانی ئاسایی و دەیان چەمکی تری دیکەی کۆمەڵایەتی هەیە تا بتوانین دەقێک کە بەرهەم هاتووی کۆمەڵگایەکی تایبەتە، بە ڕوانگەکی کۆمەڵناسانە بخوێنینەوە!! نە ئەوەی کە تەنیا دەقەکەمان بە دەستەوە بێت و ئیتر بە هیچ کارێکی توێژینەوەی لەسەر هەڵسووکەوت و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان ئەم دەقە تەنیا و تەنیا بە دوو سێ کتێبی گریمانەیی کۆمەڵناسیی و چەند ڕستە لە لوکاچ و گۆڵدمەن بڵێن ئەوە خەریکم هەڵسەنگاندنەکی کۆمەڵناسانە لەسەر ئەدەبیات دەکەم. دیسانەکە وا چاکە ئاماژە بدەم کە ئەم ڕەخنە کۆمەڵناسیی (یان زانستەکانی تر) ئاستی هونەری ئەدەبیات دیاری ناکات واتە نابێتەوە ئەم هۆیە کە بە ناوی شاکارێکی ئەدەبی بیناسین ،
مەتەدی زانستەکانی‌تر نە پرسیار، نە شێوەی توێژینەوەیان لەسەر چەمکەکانی ئەدەبی نییە بەڵکە لە هەوڵی تاوتوێی ناوەڕۆک دەقی ئەدەبی لەمەڕ جیهانن ئەویش بە ڕوانگەکی تایبەت، واتە دەرفەتێک بە ڕەخنەگەر نادەن کە لە لایەنە هونەری و نوێگەرییەکانی دەق بدوێن. بە نموونە سارتر کەسێک وەک “فلوبەر” بە نووسەرێکی بەتوانا نازانێت چوون کاراکتەرەکانی شۆڕشگێڕ نیین بەڵام “ژاک رانسییەر” وەک باشترین نموونەی نووسەری بەتوانا دەنێتە ئەژمار چوون کاراکتەرەکانی هێمایی ئاڵوگۆڕی مرۆڤ و “دابەشکردنی ئەستێتیکە”!، بەڵام هیچ یەک لەم دووانە لایەنە ئەدەبییەکانی فلۆبەر باس ناکەن، واتە لە شێوەی جیاوازی گێڕانەوەی چیرۆک و نەقشاندنی ڕووداوەکان و پێکهێنانی کاراکتەر و لایەنە جوانیناسانەی چیرۆکی فلۆبەر نادوێن، ئەمەش بەم هۆیەیە کە خەریکی ڕەخنەی ئەدەبی لەسەر فلۆبەر نیین و ڕوانگە و مەتەدی ڕامان لە ئەدەبیات بە ئەوان شتێکی‌ترە.

لە بەرهەمەکانی کەسانێک وەک _کۆندرا، کاڕلۆس فوێنتێس ، تۆدۆرۆف ، ژرارژێنت ، بارت ، رووورتی ، ئێمبێرتۆ ئێکۆ و… هتد، ئەم باسە بەدەیان جار پاتەکراوەتە و بە چەشنێکی زانستی مێتۆدی ڕەخنەی ئەدەبییان دیاریکردوە. بەداخەوە فەزای رۆشنیری ئێمە هیچ کات (ڕەوتی زانستی) ڕەخنەی ئەزموون نەکردوە و هەر کات کە ڕووی لە ڕەخنە هێنا، "بنەما فەلسەفییەکانی" ڕەخنەی ئەدەبی هەر وەک مێتۆد وشێوەی تاوتوێی ڕەخنە بەکار دێنێت!!. واتە فەزایی ڕۆشنبیری ئێمە لە سەرەتا و ئێستاشی لەگەڵ بێت وەها بیردەکاتەوە کە بە هێگل و هایدیگەر و ئادۆرنۆ ڕەخنەی ئەدەبی دەکرێت و ئەتوانین ئاستی ئەدەبی دەقێک هەڵسەنگێنین و بێ خەبەر لەمەیە کە ئەم فەیلەسووفانە و دەیان فەیلەسووفیتر تەنیا وەک "بنەماکانی ڕەخنە" ئەناسرێن! نە ڕەخنەگەری ئەدەبی!، ئەوەش بەو مانایەی کە فەلسەفە وەک بنەما چەشنێک لە ڕوانین و تاوتوێ، لە ناو پارادایمێکی تایبەت پێک دێنێت کە ڕەخنەگەر وەکوو چەمکی زانستی بۆ دیاری کردنی مانا و دەرک و فامی لە گشت چەمکەگەلی جیهان و مرۆڤ بەکاری دەهێنێت، نەوەک مێتۆدێک بۆ تاوتوێ بەرهەمی ئەدەبی. بێگومان هەر زانستێک بنەمایەکی فەلسەفی بۆخۆی دیاری دەکا، تا شێوەڕوانینی لە ڕوانینەکانیتر جیاکاتەوە و لایەنەکانیتری ژیان و مرۆڤ بناسێ. بەڵام دیاری کردنی بنەمای فەلسەفی بەمانای بەکار هێنانی مێتود و دەستەواژەی فەلسەفی بۆ تاوتوێی چەمکێکی تایبەت نییە.

فەلسەفی مێتود دۆزینەوەی بنەما فەلسەفییەکانی مێتودە، واتە فەلسەفەی مێتود پێمان دەڵێت کە کام مێتۆد و زانستە، توانستی هەڵسەنگاندن فڵان چەمک و کێشەیی هەیە و توێژەر مەجالی کام پرسیارەی هەیە. فەزای ئەدەبی کوردی-بەتابەتی لە کوردستانی ئێران- بە بێ ئەزموون و ناسینی ئەم بنەڕەتانە، بنەما فەلسەفییەکان وەک مێتۆدی ڕەخنەی ئەدەبی بەکار دێنێت، شایەد ئەم خەسارە وەک دەیان خەساری زانستی ئێمە بگەڕێتەوە سەر پاژبەپاژ و سیسیتەمی ئەزموون نەکردنی زانستی مۆدێڕنە. لە ڕاستیدا ئێمە لە کوردستان هیچکات ڕەخنەی کلاسیک -بۆ نموونە ئەرەستووی-مان ئەزموون نەکرد و لە پڕا بەبێ ناسینی بنەما و بنەڕەتەکان خۆمان لە قەرەی ڕەخنەی مۆدێڕن دا. هەر بۆیەش نووسەری ئەدبی ئێمە زیاتر خەریکی نەقشاندنی فەزایەکی فەلسەفی -ئەویش زۆر ناکۆک و ساویلکە-یە، تا نووسینی دەقێکی ئەدەبی. دیارە لەم فەزایەشدا زیاترین ڕستەی فەلسەفی لە ڕەخنەی ئەدبی دا و زیاترین ئیدعایی نوێخوازی لە ئەدەبیات دا دەقەومێ و هەر کات یەکێک لەم دەقانەت بەرەورووی ڕەخنە کردەوە ئەوە نووسەرەکەی دەڵێت :" کاکی خۆم ئەوە بەرهەمێکی پۆست

مدن"!!، یان شاعیر ل هوی شیکردنو و ناساندنی داهنانکانی خی ب زمانکی فلسفی ل ک و کبوونوکان دت، ئوش ل حاکدا ک تنیا خنگری ئدبی ب متدی دیاری کراو بی هی بت ئم نووسر تا چ ادک دقکی ئدبی جیاوازی برهم هناو. براستی لم فزایدا کسکی وک میلان کندرامان پویست ک پمان بت ئدبیات ب ئخوندرتو.

سرچاو:

- حوتنامی سیروان، ژماری 936

نوخوازی ل دلاقی مانیفست ئدبییکانی کورد شرقی وانگ،کفری،داکار

کاوان محمدپوور

پشکی:

مژووی ئەدەبی هەر نەتەوەک پ لە بەرەورووبوونەوە و خوقاندن و بەگژ داچوونی، فرم و بیرکی جیاوازی نووسران ب دەرباز بوون لە گوتار، یا خود شوازکی مژینە کە لە پرسەی مژوویی‌دا بەسەر نووسەر سەپاوە. ئەو بەرەنگارییە و «دژە کلاسیک» بوونی نووسەرانی ئەدەبییە کە ب ناوی «نوخوازی»و «نوگەری» لە وژدا دتئاراو. دیارە کە دخی تایبەتی مژوو پکهنەری گوتاری زای ئەدەبی دەبتو و نووسەری ئەدەبی ناراستەوخ_ل بڕ جاریش استوخ_ دەچتە ژر هژمنی ئەو گوتارە و دەبتە ئەمرازک ب نواندنی شوازکی تایبت لە ئەدەبیاتدا. ئەو دخە «نوکتکی زەریف» و حاستەمی مژوویە کە بەنیسبەت کەم نووسەر بەسەری دا ئاگاداریان هەیە، واتە

وستان له قناغکی تایبهتی مژوویی که ئتوانین ب (حزوور له بهزرهخی مژوو ئهدهبی) نودر بکر. داهنر خی لم برزخ رزگار دکات و شوازیکی نو ل وژ دخقنت. ئم رزگارکردن دخکی متافیزیکیی ب داهنر، هر بی ل ئاستی ئایدیا و ئندش دقوم و ل دووایيدا ب کنشی داهنر جستمند دبتو. «مانیفست» ههر ئهم دخ تایبهتهیه که نووسهر تیدا دهوستت. ئهم دخ بهرزهخیی،نووسر لیک کاتی ناوازدا وک هموو مژوو پناس دکات و ل همان کاتیشدا وک هیچ شتکی ناسانت، ئم دخ «ل نواندا بوون» و «وک کس نچوون», مانیفست(1) .

به هنانه ئارای مانیفست له لایهن نووسهرو مژووی ئهدهبی له حالهتی بهرزهخی دته دهر و دهست پکی نو ب ئهدهبیات دهرهخسنت. ئهم دهست پکه، دهست پکک نیی که بهتهینا و له پانتایهکی تاکی و ب زمینیی هاتبته ئاراوه. ب گومان هوتی مژووی ئهدهبی و گوتاره سیاسی، کمهیهتی و ئابووریی، کبهندک له «دخی خوقاندن» پک دنن و ئیمکانک بنووسهر ودست ئدن که «داهنان» له دهقی ئهو دا خ بنونت._ شهی یهکهمی جیهانی کبهندک له قهیران ب مرق دروست دکات که له ناو هونردا ب «دادائیسم» خ ئهنونت، دهروون شیکاری فریدی و له پش ئهو پش کهوتنی زانستی مرق و دستکوتکانی دادائیسم، ئو کبهندهی ب «سوررئالیسم» پکدنی_.

مانیفست ههوی ئهوه دهدات که بفامنت، مژووی ئمه لهو دخ ناوازدا ههگری چ چهمک و پناسهیهک، که له مژووی ابردوو جوداوازمان دهکات. ئهم ئاگامهندیی ئهو ههله (ب داهنر) دهرهخسنت که خی مژووی خی بنووستهوه، مژوویهک که رووی له داهاتوویه. واتا کیهک له دوو چهمکی (ابردوو) و (داهاتوو) له نووسراوک بهناوی مانیفست خ نیشان ئهدات. مانیفست نواندن و روون کردنوی ئم شتی ک ل ابردوو هبوو بام نبینراو، و پیناسکردن و نیشاندانی ئم شتی ک ل داهاتوودا- _داهاتووی نزیک _دت. ههر بیه له دهق پیرزکانیشدا مانیفست به مانای « بهم زوانه بت وون ئهبتهوه» بهکار هاتووه. مانیفست وونکهرهوی مژوویهکی ابردوو و مژوویهکی داهاتوویه که خی به نقیسار جهستهمهند دهکات، و ئهنجام و دهرئهنجامی مژوو پکهوه گر دهدات.

لەو ڕوانگەدا مانیفێست ڕوونکەرەوەی ئەو حەقیقەتانەیە کە لە پشت حیجابگەلی جیاوز خۆیان حەشار داوە و بە نووسینی مانیفێست ئاشکرا ئەبن.

بە چاوکردنی گشتی لە دەقی مانیفێستەکان بۆمان دەرئەکەوێت کە هەر مانیفێستەی بە شێوەی گشتی دەبێت ئەم چەند خاڵەی تێدا بەدی بکرێن: دەقێک کە لە رووی ئەدەبی دیار، روون و هیچ دژوار نووسی و گۆیی تێدابەکار نەبردرابێت، دەرئەنجامی ئەندیشەی تاک یان جەماعەتێک نووسەرە کە شێواز و ڕێسا و بنچینی ئایدیای نوێ باس ئەکات کە لە کۆمەڵگا دا بڵاو بێتەوە. مەبەست لە نووسینی مانیفێست دەربڕینی ئایدیا و ئەندیشێکی نوێیە بۆ جیاکردنەوەی مێژووی ڕابردوو لە مێژووی داهاتوو(2). هەر بۆیە دەقی شێعر یا چیرۆک یا هەر دەقێکی ئەدەبی ناتوانێت وەکوو مانیفێست ناوی لێنێن، بەڵکوو ئەم دەقانە (شێعر،چیرۆک و…) دەرئەنجامی بیرۆکەی مانیفێستین، نە خودی مانیفێست. ئەم دەقگەلە توانستی ڕێسا بەندی و روون کردنەوە بۆ مانای مانیفێستیان نییە. هەر وەک باسمان کرد مانیفێست «روونکەرەوەیە»، روونکەروەی دۆخێک کە لە پێشدا هەبووە بەڵام نەبینەراوە، وە بە نووسینی مانیفێست لە مێژوودا دەردەکەوێت.

یەکەمین هەوڵ بۆ روونکردنەوی مێژووی ئەدەبی جیهانی بە نووسینی مانیفێست، لە ساڵی 1886 زاینی لەلایەن (ژان مورئاس) بە بڵاوکردنەوەی (مانیفێستی سەمبۆلیسم) لە ڕۆژنامەی فیگارۆ رووی دا. بەدوای ئەو مانیفێستگەلی ئەدەبی وەکوو فۆتۆریسم، دادائیسم،سوررئالیسم و… نووسران. بێ گومان هەل و مەرجێک کە ڕۆژئاوا تێیدا بەسەری دەبرت لە بەدی هاتنی ئەو مانیفێستانە کاریگەری هەبووە، ئەو دۆخە مێژوویییەی ڕۆژئاوا بە ئاشکرایی لە دەقی هەر یەک لەو مانیفێستیانە بەدی دەکرێت-_ بڕوانە مانیفێستی دادائیسم یان سوررئالیستەکان_.

لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردی هەر بەم شێوە کە دەقێکی ئەدەبیمان نییە کە ناوبانگی جیهانی (جیهانی مۆدێرن) هەبێت تا هێستاش مانیفێستێک نەنووسراوە کە بتوانێ وەکوو مانیفێستە جیهانییەکان ڕەنگدانەوەی لەسەر ئەدەبی جیهانی هەبێت. هەڵبەت ئەمە کارێکی زۆر دژوارە و لە توانستی وێژەی زۆرینەی نەتەوەکاندا نییە چ بگاتە ئەدەبی لاوازی کورد!. هۆی ئەو کەم و کوڕیانە زۆر هۆ و لایەن دەگرێتەوە کە لەم وتارەدا جێگای باسی

نییە. به‎ڵام ئه‎گه‎ر سرنج بده‎ینه مێژووی ئه‎ده‎بی کوردی، چاومان به چه‎ند ده‎ق ده‎که‎وێت که به‎ناوی مانیفێستی ئه‎ده‎بی بڵاو بوونه‎وه و ساڵانێکیش له‎لایه‎ن نووسه‎رانیان ده‎قی بۆ نووسراوه و ساحیبی به‎رهه‎می ئه‎ده‎بی بوون. ئه‎و مانیفێستانه ته‎نیا له ناو ئه‎ده‎بی کوردی‌دا ڕه‎نگ دانه‎وه‎یان هه‎بووه و ته‎نانه‎ت ئه‎ده‎بی دراوسێیه‎کانی کوردیشیان ژێر کاریگه‎ری خۆیان نەداوە. بێ گۆمان یه‎کێک له‎م هۆیانه ده‎گه‎رێته‎وه ئه‎وه‎ی که ده‎قی مانیفێسته‎کان تەنیا باسی باردۆخی کوردستانی کردووه و بنەمایەکی فیکری لە فەلسەفە و زانستی جیهانییان پێوە دیار نەبووە،وە له لایه‎کی تره‎وه ده‎قێکی ئه‎ده‎بی له‎لایه‎ن نووسه‎ری کورد به‎رهه‎م نه‎هاتووه که بتوانێ له ئاستێکی جیهانی و جیاواز له مێژووی ئه‎ده‎بی جیهانی خۆی نیشان دات. بێ گومان هەروەک باسمان کرد، ئەم کەم و کۆریە هۆگەلی جیاوازی هەیە کە بەشێکی زۆریان شیاوی باوەرە و پاساوی دروستی هەیە.

له‎م وتاره به کورتی باسی سێ مانیفێستی ئه‎ده‎بی ده‎که‎ین که تاهێستا هه‎ر به‎و شێوازه‎ی که ئه‎ده‎بی جیهانی مانیفێستی نووسیوه نووسراو و بڵاو کراونه‎وه و جه‎ماعه‎تێک نووسه‎ری له خۆوە گرتووە. ئەم وتارە تەنیا ڕوانگێکی مێژووری و شرۆڤێکی کوورتی هەیە بەسەر ئەم سێ مانیفێستە، وە لە هەوڵی خوێندنەوەی ڕەخنەیی بنەما فیکریەکان یان کەم و کۆری شێوازی نووسینی مانیفێستەکان نییە. ج□گ□ای ئاماژەیە جگە لەم سێ مانیفێستە دەقی‌تر بە ناوی مانیفێست لە وێژەی کوردی‌دا نووسراون_ وەکوو مانیفێستی دووهەمی وێران لە فەرهاد پیرباڵ و چەن مانیفێست لە سه‌باح ره‌نجده‌ر _ کە بانگەوازی جیاوازی و نوێخوازی دەکەن. ئەوەی کە ئەم دەقانە دێنە ژێرخانەی مانیفێست یان نا؟، وە هەروەها ئایا لەسەردەمانی داڕوخان و تێکشکانی گشت کاریزما و «دەقە دەستووریەکان!!» دیسانەکە مانیفێستێ لەم چەشنە، وەکوو ساڵانی هەوەڵی سەدەی بیستەم کاریگەری هەیە؟، دەچێتە باسێکی ترەوە کە لە مەبەستی ئەم وتارە کورتەدا نییە. لەم وتارە لەپێشدا بە کورتی فەزا و هەل و مەرجەکانی هەرێمی کوردستان_وەکوو نووسەرانی یەکەمین مانیفێستی وێژەی کوردی_ باس ئەکەین و لە دووایی دەچینە سەر باسی گرووپی ڕوانگە و کفری. لە بەشی کۆتایی باس لە مانیفێستی داکار _وەکوو یەکەم مانیفێستی کوردستانی ئێران_ دەکەین.

نوێخوازی پاش گۆران:

قۆناغی یه‎که‎می نوێخوازی (شێخ نوری ، گۆران و…) هه‎ر وه‎کوو

شێعری کلاسیک زیارت خۆی لە ڕۆمانسییەتی شێعری ئەودا و لە بواری ناوەڕۆکێدا بە هەستی ناسکی شێعر غەمنایی دێتە ئاژمارەوە. ڕۆمانسییەتێک کە لە بازنەی سروشت، نیشتمان پەروەری، ژن و ئەندیشەدا بوو(3). پاش شەڕی جیهانییە کە ئەم ڕەوتە شێعرییە نزیک دەبێتەوە لە ریالیزم. شێوەی ڕۆمانتیستی و زیاتر ریالیستی تا ساڵەکانی حەفتای زایینی شێوازی زاڵی ئەدەبی هەرێمی کوردستان بوو و درێژەی تا ئەو ساڵانی(١٩٦٠-٧٠) لەلایەن نووسەرانی ئەدەبی کە زیاتر شاعیر بوون هەیە. بەڵام لە دەیەی حەفتای زایینی گەشەی سیاسی هەرێم، بەدەرکردنی بەیاننامەی یازدەی ئازار کە تێیدا دان بە مافە ڕەواکانی گەلی کورد ئەدات هەلێکی نوێ بۆ دەرەتان لە فەزای چەق بەستووی سیاسی- کۆمەڵایەتی سازدەکات. ئەم فەزایە دەبێتە هۆی بەدی هاتنی چاپەمەنی و گۆڤار و ڕۆژنامەی نوێ کە تا ئەو سەردەمانە هەلی خۆ دەرخستنیان نەبوو(4) لە هەمان کات دا یەکیەتی نووسەرانی کورد دادەمەزرێت و چەندین دامو دەزگایی ڕۆشنبیری و ئەدەبی پێک دێت. هاوکات لەگەڵ ئەم گۆرانکاریانە بزاڤێکی سیاسی نوێ لە ئارا دابوو کە سەرگەرمی پێکهێنانی ڕێکخستنی نوێ بۆ ئاڵتەرناتیڤێکی سەرکردایەتی لە بزووتنەوەی نەتەوە خوازی ئەو دیوی کوردستان بوون. ئەم هەل و مەرجە سیاسییە و گۆرانکاری ئەدەبی جیهانی لە سەدەی بیستەم بە دەرکردنی چەندین مانیفێستی ئەدەبی، دەخێک بۆ ئەدەبی کوردی بەدی دێنێت کە لە بازنەی (ئەدەبی نوێخوازی گۆران) بێتەدەرێ. فەزای سیاسی کراوەتر لەلایەن ڕژێمی بەعس و بەدی هاتنی کۆبەندێک لە گۆڤار و ڕۆژنامە کە باس لە ئەدەبی نوێخوازی جیهانی دەکەن، هەستی بەرتەنگی ئەدەبی ئەو سەردەمەی کوردە دێنێتە بزوان و بانگەوازی نوێخوازی لە قەڵەمی گەلێک نووسەر دێتە ئاراوە.

تازەگەری ئەدەبی ئەورووپا ئەم جارە نە لە لای ئەدەبی تورک (وەک سەردەمی شێخ ساڵح و گۆران بۆ نیهزەتی فەجری ئاتی و سەرکردایەتی تۆفیق فیکرەت) (5) بەڵکوو لەلایەن ئەدەبیاتی عەرەب بە ئەدەبی کورد گەیشت. مانیفێستی 1969ی بەغدا(شاعیرانی عەرەب) و مانیفێستی 1968ی شاعیرانی میسری و دەرچوونی کۆمەڵە گۆڤاری(الكلمه،الاداب،شعر 69 و مجله الشعر) لە ئەدەبی عەرەب و ڕەخنە و شێعری شاعیرانی نوێخوازی وەکوو (یوسق الخال، بدرشاكر السیاب، ئەدۆنیس، ابراهیم جیرا) و ئاشنایی ئەدەبی کوردی لەگەڵ گۆرانکاری ئەدەبی جیهانی لەم ڕێگە،

هەڵێکی گونجاو بۆ نوێخوازی پاش گۆڕان لە ئەدەبیات ڕەخساند. ئەدەبی عەرەب لە شەستەکان بە پێچەوانەی ئەدەبی کوردی بە کاریگەری شیعری لوبنان بەرەوڕووی گەشێکی شیاو بۆوە(6). ئەم ڕەوتە لە ئەدەبی عەرەب و ئاشنایی شاعیرانی کورد لەگەڵ گۆڕانکاری ئەدەبی سەدەی بیستەم و کرانەوەی فەزای سیاسی کوردستان بوو بە هۆی هاتنە ئارایی دوو دەستە و گرووپی شیعری نوێخواز بە ناوی «ڕوانگە» و «کفری». هەڵبەت لەکەنار ئەم گرووپانە شاعیرانی وەکوو ڕەفیق سابیر، پەشێو، ئەنور قادر محەممەد یان لە ساڵەکانی دوایی گرووپی تەلیعەی هەولێر(مەهاباد قەرەداغی، جەلال بەرزنجی، محەممەد عمر عوسمان و..) هەبوون کە کاردانەوەی زۆریان لە شیعری کوردی هەبوو. بەڵام یەکەمین مانیفێستەکانی ئەدەبی کوردی لەلایەن ئەم دوو گرووپە ئاراستەی مێژووی وێژەی کوردی کران. چەشنێک نوێخوازی و گەش لە ئەدەبیات دەیەی حەفتا هاتەئارا کە ئەدەبیاتی کوردیش هەر بەشێوازی ئەدەبی جیهانی ویستی نوێگەری و دەربرینی خۆی بە مانیفێست ئەنواند. هەر چەند شێوازی تازەگەری دوو گرووپی-ڕوانگە و کفری- هەر لە دۆخ و قۆناغێکی تایبەت ڕووی دا و لە بەشێکی زۆری ئەدەبی دا وێنای یەک ئەکەن بەڵام هیچ کات یەکتریان نەگرت. لە ڕاستیدا ئەم وێک چوونە لە زۆر جێ لە بواری ناوەڕۆک- هۆیەکەی دەگەڕێتەوە قۆناغە تایبەتیەکانی مێژوویی کوردستان.

مانیفێستە ئەدەبییەکانی کوردی:

ڕوانگە:

مانیفێستی ڕوانگە لە ژێر ناوی بانگەوازی ڕوانگە بە ناوی «بانگەوازێک لە ڕوانگەی ئەدەبی نوێمان»، بۆ یەکەم جار لە ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارەی 15، ساڵی یەکەم (25/4/1970) لە (سلێمانی) بڵاو بۆوە. بانگەوازی ڕوانگە لە ژێر دروشمی (وتەی نوێ، بیری نوێ، کرداری نوێ) بە واژۆی شێرکۆ بێکەس،حسێن عارف، جەمال شارباژێڕی، جەلال میرزا کەریم و مەم بۆتان، لێشاوێک لە نووسین و لێکۆڵینەوە و ڕەخنەی ئەدەبی هێنایە ئارا. شێرکۆ بێکەس ئەگێڕێتەوە:”لە دووا بڵاوکردنەوەی بەیاننامەی ڕوانگە لە ڕۆژنامەی هاوکاری خەڵک بۆ خوێندنەوەی ئەم ڕۆژنامە سەفیان ئەکێشا”!!(7) هاوکات لەگەڵ لایەنگرانی زۆرینەی ئەم ڕەوتە، جەماعەتێک لە نووسەران کە لایەنگری چەپی کلاسیک بوون،

بەرهەڵستی بۆچوونەکانی گرووپی ڕوانگە لە ئەدەبیات بە تایبەتی و بەگشتی چەمکەگەلی سیاسی_کۆمەڵایەتی ئەو نووسەرانە بوونەوە. بە واتایەکی ئەم ڕەوتە ئەگەر لەلایەن بەشێکەوە پەسندکرابوو، لەلایەکیشەوە جەماعەتی چەپی سیاسی بەرەنگاری دەبوونەوە.

ڕوانگە کە دروشمی «ئەدەبیات بۆ هەڵکەوتە(نوخبە)ی» لە قاو ئەدا کەوتە ژێر ڕەخنەی چەپی کلاسیکی ئەو سەردەمە کە ئەدەبیاتی بە شێوازی ئەدەبی ئیستالینی لە بازنەی ریالیزمی سۆسیالیستی و شۆڕشگێرانە ئەخوێندەوە و نووسەرانی ڕوانگەیان بە(وردە بۆرژوا) ناو ئەبردو و بیری (ڕوانگەچییە)کانییان بە بیری کەم سنووری نەتەوەی ئەژمارد. هەڵبەت ئەم نوخبەگەرایی لە شێعری ڕوانگەدا سیفەتێک بوو کە ڕەخنەگرانیان بە شێعری ڕوانگەیان ئەدا، بەکار هێنانی زمانی ئاسایی خەڵک یەکێک لە شێوازەکانی شێعری ڕوانگە بوو، ئەمە بە باشی لە شێعری (شەقامی کچان)ی شێرکۆ بێکەس دەرئەکەوێت(8). بەگشتی ئەتوانین بڕیارەکانی گرووپی ڕوانگە لەم چەند بیرۆکەیەدا کۆبەند کەین:(ئەدەبی بێسنووری-جیهانی، بانگەشە بۆ ئەدەبی کوردی هاوچەرخ و مۆدێرن کردنی ئەو، بەرجەستەکردنی بیری نەتەوەیی، باوەڕ بە ئەدەبی هەمەرەنگ، ئەدەبی دژەوەی مێژوو و سەقام گیر لەسەر بنچینەی خۆی، هێنانە ئارای بابەتی ڕەمزی و سیمبۆلی لە زماندا، دەرچوون لە ئاستی تەقلیدی زمانی پێشووی شێعر، هێنانە ئارای وێنای تازە بۆ ناو شێعر). ئەم چەمک و بیرۆکانە لە ئاستی زماندا خۆیان ئەنواند. بە وتەی شێرکۆ بێکەس:"ڕوانگە زەنگێکی ناو زمان بوو یان ڕاچەنینێک بوو لەو جەستەیەدا، هاوارێک بوو بۆ نوێکردنەوە" (7). گرووپی ڕوانگە بڕوایان وابوو،«دواجار نابێ شاعیر بە دزەرەوەی چەند کیشوەرێکی دوژمن و دەست دابنرێت، بەڵکوو شاعیر خوڵقێنەری چەند دنیایەکی نوێیە کە لێگەڕێ ئەو دنیایەدا سەرداری هەیە و لە پەناویدا دەمرێ، تەنیا لەوێدا شاعیر دەتوانی بە هێمنی و ئاشتی پاڵکەوێ، دوور لە جیهانی پیلانگێڕان و کوشتن».

شێعری (کۆچ)(1975) لە شێرکۆ بێکەس وەکوو نموونەیەی بەرچاوی ئەم ڕەوتە لە شێعری کوردی دێتەئەژمار. کاریگەری شاعیرانی نوێخوازی عەرەب، وەکوو مەحموود دەرویش، ئەدۆنیس و فازڵ عەزاوی لەسەر شێعری بێکەس ڕەنگدانەوەی لە دیوانی کازیوە و

سروودی کۆی بەرچاوتر دەبێتەوە.

هەرچەن زمانی شێعری ڕوانگە- _بەو وتەیەی ڕەخنەگران وا لێ بێ- جێگا بۆ وتەی خۆیان-_ بۆ خەڵکی ئاسایی نەبوو، بەڵام لە رووی ڕێزمان و پاکردنەوەی فەرهەنگی کوردی لە وشەی بیانی و دەستبردن بۆ خەیاڵ و وێنەی شێعری و وێنا هونەرییەکان، داهێنانی بەرچاویان کرد. هاتنە ئارای گرووپی ڕوانگە لە دەیەکانی حەفتا بوو بە هۆی شڵقاندن و گیان پیدانی نوێ بە ئەدەبی سڕ و پەککەوتووی ئەو سەردەمە، واتە گیانێکی نوێی بە وێژەی کوردی بەخشی. هەر ئەم مانیفێستە دەرگایەکی نوێ بۆ ڕەخنەی ئەدەبی کە تا ئەو کات بوونی نەبوو ئاواڵە کرد و دەستەواژە و بیرۆکەی نوێی ڕەخنەی ئەو سەردەمانی ئەدەبی جیهانی هێنایە ناو بازنەی وێژەی کوردی. شێعری ڕوانگە توانستی ئەوەی هەبوو ترس لە کۆن باوەکان بشکێنێت و لەسەر پرسی ژن هەڵبدات و بانگەوازێکی بوێرانە وەک « ئەی قەڵەمە نەترسەکان یەکگرن» دەرکات.

کفری:

لە شەستەکانی سەدەی بیستەم گروپێکی لاوی بەهرەمەند لە شاری کفریدا پەیدابوون کە زیاتر سەرقاڵی خوێندنەوەی ئەدەبی و نووسین لەم بوارەدا بوون تا بیرۆکەیەکی سیاسی، دواتر ئەم کۆمەڵە بە گرووپی کفری ناسرا و ڕۆڵی بەرچاویان لە نوێگەری خوڵقاند، و کاریگەری زۆریان لەسەر گەنجان و لایەنگرانی ئەدەبی دانا. هەرچەندە ئەوان مێژووی دروستبوونیان بۆ زۆر دوورتر دەگەڕێننەوە، بەڵام مانیفێستی ئەم گرووپە لە 14/7/1971 لە کۆنگرەی دووهەمی نووسەرانی کورد لە هەولێر بە واژۆی (لەتیف هەڵمەت و فەرهاد شاکەلی) بڵاو بۆوە. لەتیف هەڵمەت دەڵێت:”لەئامادەیی کفری ڕۆژی هەشتی شوباتی 1965 گرووپی کفری دامەزرا”. ئەگەرچی بەیاننامەی دامەزراندنیان واژۆی دوو کەسی لەسەر بوو، بەڵام ئەوان نکوڵی لەوە ناکەن کە لەبنەڕەتدا بریتی بوونە لەپێنج کەس(لەتیف هەڵمەت، فەرهاد شاکەلی، لەتیف حامد، سەلام داماو، ئەحمەد شاکەلی).(٩)
هەڵمەت لەم بارەدا دەڵێت:”من و شاکەلی بەیاننامەیەکی دەستخەتمان بەسەد نوسخە دابەشکرد بەسەر ئەندامانی بەشداربووە دووەم کۆنفرانسی یەکێتی نووسەرانی کورد کە لەهەولێرساز کرا. بەڵام هیچ گۆڤار و ڕۆژنامە و بڵاوکراوە و کەناڵێکی ڕاگەیاندنی ئەو سەردەمە ئامادە نەبوو ئەو بەیاننامەیەمان بۆ بڵاوبکاتەوەی

چونکە هەردووکمان و بەیاننامەکەشمانیان بە ئاژاوەچی و ئاژاوەگێڕ دەزانی)(١٠). ئەم مانیفێستە بەناوی (شێتەکان/سەرنج/هەڵوێست/پڕۆژە) لە ساڵانی دوواى لە چەن گۆڤار بڵاو بۆوە.

گرووپی کفری تێخ گرووپێکی ئەدەبی بوون و بەشێوەی ڕوانگە سەرقاڵی کێشەگەلی سیاسی نەدەبوونەوە هەر بۆیەش لەو سەردەمانەدا بە نیسبەتی گرووپی ڕوانگە لە پەراوێز کەوتن. ئەم لە پەراوێز کەوتنە زیاتر بۆخاتری نەبوونی دەم و دەزگای ڕاگەیاند و گۆڤار و ڕۆژنامەی بەردەستی جەماعەتی کفری بوو، لەلایەکی ترەوە هەروەک باسمان کرد گرووپی کفری گرووپێکی تێخ ئەدەبی بوون و بەنیسبەتی ڕوانگە هەڵوێستی سیاسی_حیزبییان نەبوو،هەر بۆیەش دەزگا حیزبییەکان زۆر خۆیان تێنەدەگەیاندن. لەتیف هەڵمەت دان بەوە دەنێت و دەڵێ:”هۆکارەکە ڕاگەیاندن نەبوو بەڵکو ئەوە ئێمە بووین دوور بووین لەئایدیۆلۆژیا ئەوەش وایکرد فەرامۆش بکرێین و ئاوڕمان لێ نەدرێتەوە”(10). ئەو گرووپە لەمیدیای کوردیدا بەتایبەت لەدوای بەیاننامەی یانزەی ئازاری 1970 نەیانتوانی سوود لەمیدیای ئەو سەردەمە وەر بگرن.

لە پەڕاوێز کەوتن و مەیلی بەرگێرانکاری لە وێژەی کوردی دا تا ڕادەیەک ناکۆکی نێوان دوو گرووپی ڕوانگە و کفری ساز کرد. ئەویش دەگەیشتەوە سەر ئەو کێشەیەی کە کام گرووپ زووتر دەستی بەنوێخوازی لە ئەدەبیات کردوە؟!. بەڵام کاتێ قسە لەکۆنترین مێژووی تازەگەری ئەو قۆناغە دەکرێت لەتیف هەڵمەت بەڵگەیەك دێنێتەوە کە گرووپی کفری بەر لەڕوانگە دەرکەوتوون بۆ ئەوەش دەڵێت:” دیوانی (خوا و شارە بچکۆلەکەمان) پێش ڕوانگە بڵاوبۆتەوە”) (٩). قسەکردنی هەڵمەت لەبارەی مێژووی ئەم گرووپە پەیوەستە بە بەرهەمەکانی خۆیەوە، کە دیوانی (خوا و شارە بچکۆلەکەمان)ی بەر لەڕاگەیاندنی ڕوانگە بڵاوکردۆتەوە. ئەم کتێبەی هەڵمەت بۆ ئاشکرایی تازەگەری تێدایە کە حەتا جەماعەتی ڕوانگە دانی پێدادەنێن.

شاعیرانی ئەو گرووپە بڕوای تەوایان بەوە هەبوو کە پێویستە ڕۆحێکی نوێ لە جەستەی ئەدەبیاتی کوردی بکرێت. ئەم مەبەستە لە مانیفێستەکەیان ئاوا باس دەکرێت: «هەڵبەستی کوردی هێشتا دیلی ئەو قاوغەیە کە هەر بە منداڵی کراوەتە پێیلانەی، کاتی ئەوە هاتووە کە شۆڕشێك بەرپابکەین بەسەر هەموو ئەو دەستوور و یاسا و ڕژێمانەدا کە تاکوو ئێستا هەڵبەستی کوردی شەتەکداوە، گۆڕانیش بۆ

شێش نابێت». بیرۆکە و بۆچوونەی کفری بەرەورووی ڕەخنە و سەرنجێکی زۆر لەلایەن شاعیران و ڕەخنەگران بۆوە. ڕەخنەگرانی کفری بەتایبەتی ئاماژەی بەو خاڵە سەرەکییە لە مانیفێستی کفری دا دەرکرت کە تێیدا ڕەتکردنەوەی بەرهەمەکانی پێش خۆیان لە قاو ئەدا،« دەسا با بەبێ ترس، دان بەوەدا بنێین کە هەرچیمان هەیە تەنها تاقیکردنەوەیەکی سەرنەکەوتووە، بۆیە ئێمەش کەلەپووری هۆنراوەییمان بەشێوەیەکی گشتی بەدواوە ئەدەین و لێی یاخی ئەبین و سزای پشتگوێخستن و بەرەڵاکردنی بەسەردائەدەین ». هەمەت لەمبارەوە ئاماژە دەکات:"ئێمە بڕوامان وابوو کە کورد هیچی نییەو دەبێت ئەدەبی کوردی لەئێمەوە دەست پێبکات" (١٠).

داکار:

شێعری کوردستانی ئێران لە دووا کۆچی سوارە ئیلخانی زادە، کەسێکی وەها لێهاتوو و بە توانستی،لێ فەزای شێعری ئەزموون نەکرد. هەر بۆیە کەوتە ژێر کاریگەری شێعری ئەو دیوی کوردستان بەتایبەت گرووپی ڕوانگە_ هەڵبەت کاریگەر شاعیرانی وەکوو ڕەفیق سابیر و پەشێویش لەو سەردەمە زۆر بوو_. کاریگەری شێعری باشوور تا ئەو ڕادەیە بوو کە زۆربەی شاعیرانی کوردستانی ئێران قەیران و کارەساتەکانی کوردستانی عێراقیان بە شێعر ئەنووسییەوە(بۆ نموونە دەیان شێعر لەسەر کیمیابارانی هەڵەبجە دەهۆنراوە،بەڵام باسی کیمیا بارانی سەردەشت و نێدشێ نەدەکرا!!). ئەم کاریگەرییە تەنیا لە بەرهەمبەر بابەتی شێعریدا نەبوو، بەڵکوو لە فۆرم و تەنانەت بەکار هێنانی وێنای شێعری و وشەی شاعیرانیشدا خۆی ئەنواند. سوژەی شێعری کوردستانی ئێران هەمان سوژەی ئەنفالکراوی شاعیرانی باشوور بوو. ئەم ڕەوتە تا ساڵانی دەیەی حەفتای هەتاوی(دەیەی نەوەدی زایینی) بەردەوام بوو. ئاشنایی کۆمەڵێک شاعیری گەنجی ئەو دەم لەگەڵ قوتابخانە و چەمکگەلی فیکری ڕۆژئاوا _ پاش پێکهاتەخوازی، هیرمێنۆتیک، بنەماشکێنی و..._، بوو بە هۆی هەست کردن بەم کەموکوڕییە لە شێعری کوردستانی ئێران، وە لە هەوڵی دەرەتانێک لەو فەزا تەقلیدییە بەرهاتن. ئەم جەماعەتە کە لە مەریوان هەڵکەوتن، لە ماوەی نزیک بە دوو ساڵ دەستیان بەداهێنانی نوێ کرد و بە نووسینی مانیفێست لە هەوڵ و تەقەلای خۆنواندن و ئاڵوگۆری لەو فەزایە هاتن. مانیفێستی ئەم جەماعەتە بە ناوی مانیفێستی شێعری جیاواز

«داکار»، لە ساڵی 1998 لە حەوتەنامەی سیروان بە واژۆی 9 کەس بڵاو بۆوە. ئیبراهیم ئەحمەدی نیا وەکوو یەکێک لە نووسەرانی ئەم مانیفێستە لەو وتاری (خوێندنەوەیەک بۆ بەیاننامەی شیعری پێشڕەوی کوردی (داکار)) دەڵێت:"لە ١٧/١١/١٩٩٧ دا بەیاننامەی سەرەتایی داکارمان نووسی وچوار کەسی واژۆمانکرد(ئازاد ڕەستەمی، ئیبراهیم ئەحمەدی نیا، بەهزاد کوردستانی، پەرویز ئەحمەد- کە دوای چەند مانگێک گەڕایەوە بۆ سلێمانی)، شەش مانگ دوای ئەوە بەیاننامەی داکار نووسرا (11)"ئەحمەدی نیا لەم وتارەدا درێژەی ئەم باسە ناگرێت کە بۆچی مانیفێستەکە واژۆی 9 کەسی پێوە دیارە لە حاڵێکدا هەر ئەم چوار کەسە (ئازاد ڕەستەمی، ئیبراهیم ئەحمەدی نیا، بەهزاد کوردستانی، پەرویز ئەحمەد) نووسەران و پێشڕەوانی ئەم داهێنانە بوون و لەو دووا بڵاوبوونەوەی مانیفێستەکەش شاعیرێکی وەهامان نەدی کە بەم شێوازەی داکار شێعر بهۆنێتەوە.

داکار لەم مانیفێستێیەدا بنەما فیکریەکانی لە سێ بابەتی بنەڕەتی کۆبەندی دەکات:«گۆڕانکاری لە پێکهاتەی فیکریی شاعیر و ماهییەت و چییەتی شیعر، کارکردی زمان بە شێوەیەکی جیا لە زمانی سواوی ئاخافتن و ئەدەبی سەردەم، گۆڕانکاری لە فۆرم و کێشی شیعردا». لە مانیفێستەکەی داکار هەوڵ بۆ خۆدەربازکردن لە هێژمونی شێعری کوردستانی ئەو دیویی بۆ روونی پێوە دیارە. داکار وەکوو یەکەمین مانیفێستی ئەدەبی کوردستانی ئێران تا ماوەیەکی کەم جەماعەتێک لە شاعیرانی سەرقاڵی خۆیەوە کرد کە لەوانە هەر واژۆ کەرانی بەیاننامەکە بەرچاو بوون. ئەم مانیفێستە کە وەکوو هەر مانیفێستێک بانگەشەوازی پێشڕەوی و جیاوازی لە ئەدەبی پێش و سەردەمی خۆی لە قاو ئەدا، تێکەڵاوێک بوو لە قوتابخانە فیکریەکانی ڕۆژئاوا-_ لە پێکهاتەخوازی ڕا بگرە تا دەگاتە فەلسەفەی زمانی یاکوبسێنی و دەروون شیکاری فرۆیدی_-. هەر بۆیە بەشێکی زۆر لە مانیفێستەکە نایەتە خانەی یەک لایەنی قوتابخانێکی تایبەت و شرۆڤەی فەلسەفێکی تایبەتی پێوە دیار نییە. بەکارهێنانی ئەم گشت چەمک و بنەما فیکریانە کە هەریەک لە قوتابخانەیەکی فیکری تایبەت دەدوێن، بەپەلەیی و ناکامی زانستی نووسەرانی داکار لە هەڵسووکەوتی فیکری ئەورووپا نیشان ئەدا. زانست بەسەر جیاوازیەکانی مێتۆدۆلۆژی، ئێپیستمۆلۆژی، و ئانتالۆژی پارادایمگەلی ڕۆژئاوا ئەم کێشەی تا ڕادێکی زۆر چارەسەر دەکرد. هەر بەم شێوە کە ئەحمەدی نیا دەڵێت:"نووسین و

بڵاوکردنەوەی داکار کارێکی بەپەلە بوو" (11). بێ گومان یەکێک لە هۆیەکانی ئەم کەموکوڕییە خێرایی و بەپەلە نووسینی مانیفێستی داکارە. لە باس و خواستی هۆی سەرنەکەوتنی داکار- بەم شێوازە کە ڕوانگە و کفری سەرکەوتن- ئەکرێت بە لایەنی جیاواز ئاماژەکەین کە لەوانە ئەتوانین فەزایی مێژووی ئەدەبی کوردستانی ئێران و کوردستانی ئێراق بێت.

یەکێک لە کێشەکانی داکار بڵاوبوونەوەی مانیفێست پێش بڵاو کردنەوەی دەقێکی شیاوی شێعری کە هەڵگری گشت ئەو بەڵگانە بێت کە داکار باسی لێوە ئەکات، لە واقیع دا خوێنەر پاش خوێندنەوەی مانیفێستەکە هیچ دەقێکی ئەوتۆی بیرنەدەکەوتەوە کە بەم شێوە دارژترابێت. لەلایەکیترەوە ئیدعا و ئارەزووی نووسەر بەمانای توانسی ئەو نییە!. واتە نووسەر ئەتووانێت بڕیار دەرکات بەڵام چەندە توانایی بۆجێ گەیاندنی ئەو بڕیارانەی هەیە خۆی باسێکی گرینگە!. هەر دوو گرووپی ڕوانگە و کفری-_ بەتایبەتی کفری_- پێش بڵاوکردنەوەی مانیفێست، کتێب و دەق گەلێکی ئەدەبییان بڵاوکردبۆوە کە ڕەنگ و بۆی نوێخوازی پاش گۆرانی لێوە دەهات، بەڵام داکار جیا لەو چەن شێعر، کتێب یان دەقێکی شیاویان ئارستەی فەزای ئەدەبی نەکردبوو . ئەم شێوازە واتە بڵاوکردنەوەی دەق_وەکوو کۆنێشێک_ پێش دەرکردنی مانیفێست، ڕەوتێکی هەمیشەیی مانیفێست نووسی بووە،-بۆ نموونە دادائیستەکان لە ساڵی 1916 تا 1921 حەوت مانیفێست و یەک پاشکۆی مانیفێستیان بڵاو کردوە کە بەردەوام لەو ساڵانەدا خەریکی بەرهەم هێنان نوێ بوون و بە مانیفێست ئەم ڕەوتەی خۆیان پێناسە دەکرد-.

هەرچەند داکار نەیتوانی وەک کفری و ڕوانگە ڕەوتێکی سەقام گیر لە ئەدەبیات بێنێتە ئاراوە، بەڵام یەکەمین هەنگاوەکانی نوێخوازی پاش سوارەیان هەڵێنایەوە. جەماعەتی داکار یەکم کەسانێک بوون کە دەستیان دا بۆ حەول و تەقلایەک بۆ دۆزینەوەی دەرەتانێک و دەربازێک لە هەژمەنیای شێعری باشوور. ئەم هەنگاوەی داکار تا ڕادەیەک مێشکی خوێنەرانی بە وێنا و زمانی نوێ لە شێعر ئاشناکرد_بەتایبەت لە پێکهێنانی چێکانەکانی شێعریدا_-. پێشرەوی داکار لە ساڵانی دووای بوو بە هاندەری شاعیرانی ڕۆژهەڵاتی کە هەستا، و لەو سەردەمە جیاوازی خۆیان لە قاو ئەدەن و وەرەی ئەم پێشرەویەیان وەبەر دڵ کەوتوو. هەڵبەتە تا ڕادەیەک هەنووکە، شێعری شاعیرانی کوردستانی

ئێران ئەم جیاوازیەی تێدا بەدی دەکرێت؟ و ئایا شێعر وەکوو شێعریەتی خۆی تا چەندە لە دەقی ئەم شاعیرانە هەڵبوونی هەیە؟ و تا چ ڕادەیەک دەقی ڕەخنەی سەر نووسراوەکانی ئەوان هەڵگری چەمکێکی فیکری و بنەمایەکی فەلسەفی لە ڕەخنەی ئەدەبییە، خۆی باس و خواستێکی دیکەیە.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

١).شرط مانیفیست. مرتضی پور حاجی. فصلنامە قال و مقال/ شمار یک

٢)مانیفیست و تلقی از آن گفتمان شعر مدرن و پسامدرن فارسی (علیرضا رعیت حسن آبادی). فصلنامه تخصصی نقد ادبی.سال ٨. شمارە١٣٩٤،٣١، صص ٦٥-٩٠

٣.وێنەی شیعری لە ڕێبازی ڕۆمانسی کوردی دا، عبدولقادر محەمەد ئەمین،. سلێمانی ٢٠٠٢،چاپ و پەخشی سەردەم

٤)ئاوڕدانەوەیەك لەمێژووی ئەدەبی کوردی ، حسێن بەفرین، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ.. 16/3/2011

٥) تۆفیق فیکرەت و شاعیرە نوێخوازەکانی کورد،.ئەحمەد تاقانە، هەولێر٢٠٠١، چاپ و پەخشی ئاراس

٦)” روانگە ” و مێژوویەک لە ململانێی ئەدەبی و سیاسیی نەوەیەک ئەدیب و نووسەری کورد

٧)ڕوانگە…هەنگاوێك لەسەر ڕێگەی نوێخوازی ،شێرکۆ بێکەس، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، 9/12/2012

٨)دەروازەیەک بۆ ڕەخنەی ئەدەبیی کوردی، دکتۆر هیمداد حوسێن..هەولێر.٢٠٠٧. چاپ و پەخشی موکریان

٩(گرووپی کفری وەك یەکەم مانیفێستی تازەگەری ئەدەبی ، نیهاد جامی ئەدەب و هونەر، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ 18/7/2012

١٠) بەیاننامە: کات وشوێن و شەقام ، لەتیف هەلمەت

(11خوێندنەوەیەک بۆ بەیاننامەی شیعری پێشڕەوی کوردی (داکار)، ئیبراهیم ئەحمەدینیا، ماڵپەڕی ئاماژە.(amazhe.com)